

Міністерство освіти і науки України
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Філологічний факультет

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК XVII

Частина 3

Чернівці
„Букрек”
2013

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ імені І. МЕЧНИКОВА

УДК 808.1(082)
ББК 81.41я43
С481

Рекомендувалася до друку вчена рада філологічного факультету
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова,
протокол № 2 від 22. 10. 2013 р.

Відповідальний редактор:
д-р філол. наук, доцент *O. A. Войцева*

Заступник відповідального редактора:
канд. філол. наук, доцент *Г. Ю. Касім*

Члени редколегії:

Карпенко О. Ю., д-р філол. наук, професор; *Ковалевська Т. Ю.*,
д-р філол. наук, професор; *Колесник В. О.*, д-р філол. наук, професор;
Кондратенко Н. В., д-р філол. наук, доцент; *Лимаренко О. А.*, канд.
філол. наук, доцент; *Малютіна Н. П.*, д-р філол. наук, професор;
Петрова Л. О., д-р філол. наук, професор; *Пейчева О. М.*, канд. філол.
наук, доцент; *Таранець В. Г.*, д-р філол. наук, професор; *Чапіга Соф'я*,
д-р філол. наук, професор Жешівського університету (Польща);
Черниш Т. О., д-р філол. наук, професор; *Яковлєва О. В.*, канд.
філол. наук, доцент

Слов'янський збірник: Зб. наук. праць; – Вип. XVII. – Чернівці:
С481 Букрек, 2013. – 364 с.

Ч. 3

ISBN 978-966-399-546-5

Статті, вміщені у збірнику, охоплюють широке коло проблем філологічної
словістики – від питань історії, теорії та структури слов'янських мов до діалектології і
методики їх викладання, досліджень в галузі літератури та культури
слов'ян.

Публікації збірника відображають погляди їхніх авторів, що не завжди є
стандартними, пропонують нові шляхи вирішення актуальних проблем слов'ян-
ського мовознавства.

Для викладачів вищих і середніх навчальних закладів, аспірантів, студентів,
усіх, хто цікавиться проблемами сучасного слов'янознавства, літературознавчої і
культурологічної компаративістики.

УДК 808.1(082)
ББК 81.41я43

ISBN 978-966-399-546-5

© Одеський національний університет, 2013
© Видавничий дім «Букрек», 2013

ЗМІСТ

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ, СТРУКТУРИ І ФУНКЦІОNUВАННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Черниш Т. О.

Слов'янська порівняльно-історична лексикологія та її завдання ... 7

Karzarnowicz Jarosław.

Język polski i cerkiewnosłowiański w starobiałoruskiej „Kronice
Bychowca” 21

Мilanović Александар.

О црквинословенським елементима у савременом
спрском језику 33

Войцева О. А.

Лінгвокультурологічний і стилістичний
потенціал орієнタルної лексики в „Кримських сонетах”
Адама Міцкевича 46

Петров А. В.

Адъективы с формантами -морфный, -формный и -оидный
как периферия семантического поля подобия в русском языке..62

Георгієва С. І.

Балканський тип болгарського діалектного континууму:
метрополія і діаспора 73

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

Космеда Т. А.

Мовна особистість Тараса Шевченка: новий погляд 83

Баландіна Н. Ф.

М. А. Жовтобрюх як дослідник мови української преси..... 94

Кондратенко Н. В.

Визначальні принципи текстотворення в дискурсі некласичної
парадигми 112

Карунік К. Д.

Мова Г. Сковороди в оцінці Ю. Шевельова: кристалізація
поглядів 119

Kасім Г. Ю., Мінкевич Е. Е.	
Використання семантичного розвитку власної назви у сучасних ЗМІ	136
Хрустик Н. М.	
Деякі міркування про лексикалізацію морфем.....	148
Романченко А. П.	
Компарально-обставинні та компарально-tempоральні категорійні ситуації: прагмалінгвістичний аспект	155
Зеленко Л. П.	
Способи номінації персонажів як засіб когезії художнього тексту	166
Дмитрієв С. В.	
Типологія номінацій особи пропозиційно-диктумного типу в українських соціолектах	184
Самайчук С. С.	
Лексика на позначення процесів вирощування та обробки проса (на матеріалі говірки села Чемерполь Гайворонського району Кіровоградської області).....	194
СЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ: НАЦІОНАЛЬНА СВОЄРІДНІСТЬ, КОНТАКТИ З ІНШИМИ МОВАМИ, МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ	
Петрова Л. А.	
Внутрисловная глагольная мотивация в родственных языках..	201
Касім Г. Ю.	
Локально марковані полонізми в українській мові початку ХХI ст.....	210
Скляренко О. М.	
Ще раз про нумеративні топоніми з числівником <i>sім</i> (типологічний аспект).....	220
Горбань В. В., Грибкова М. Н.	
Фразеологические единицы с партонимом <i>голова</i> в русском и польском языках	230
Гамулець Д. В.	
Відображення гендерних стереотипів у лексиці сербської мови	241

Jastrzębska Agnieszka.	
Wykorzystanie prozy dla dzieci i młodzieży w wybranych podręcznikach do nauki języka polskiego w klasach IV–VI	248
КУЛЬТУРОЛОГІЧНА КОМПАРАТИВІСТИКА	
I ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО	
Малютіна Н. П.	
Тип театрального бачення: зближення та віддалення української та польської модерної драми.....	257
Совтис Н. М.	
Українсько-польське пограниччя як мовно-культурний феномен	272
Мусий В. Б.	
Ценностно-смысловые оппозиции в „Маринке” Карела Гинека Махи.....	282
Раковская Н. М.	
Миромоделирование в критических текстах славянофилов	292
Малиновский А. Т.	
Славянские литературы эпохи романтизма в интерпретации Д. И. Чижевского	304
Морева Т. Ю.	
Об апперцепции в художественном произведении („Мертвые души” Н. В. Гоголя и „Под игом” И. Базова)	313
Фокина С. А.	
Концепт ‘ревность’ в ментальном универсуме Марины Цветаевой.....	324
Дем'янова С. К.	
Зміна рецепції трагедійного у польському й українському літературознавстві кінця XIX – початку XX ст	333
РЕЦЕНЗІЙ	
Бытева Т. И.	
Рецензия на книгу: Л. Н. Гукова, Л. Ф. Фомина.	
Многоаспектная характеристика топонимов в творческом наследии А. С. Пушкина: словарь (Одесса : Астропринт,. 2008. – 392 с.).....	343

<i>Jastrzębska Agnieszka, Dynarska Sonia.</i>	
Recenzja na ukraiński podręcznik do nauki języka polskiego: Войцева О. А., Бучацька Т. Г. Польська мова: підручник для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням українською мовою (5-й рік навчання) (Чернівці : Букрек, 2013. – 224 с.).....	352
ХРОНІКА СЛАВІСТИЧНИХ ПОДІЙ	
<i>Пейчева О. М.</i>	
Міжнародна наукова конференція „Болгарська мова, література і культура в контексті сучасності”	357
НАШІ АВТОРИ	360

Питання історії, структури і функціонування слов'янських мов

УДК 811.16:81-112+81'44

Т. О. Черниш
(Київ)

СЛОВ'ЯНСЬКА ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНА ЛЕКСИКОЛОГІЯ ТА ЇЇ ЗАВДАННЯ

У статті розглядаються об'єкт, предмет і завдання порівняльно-історичної лексикології слов'янських мов, подається оцінка досягнень і проблем у розвитку теоретико-методологічного апарату цієї науки.

Ключові слова: слов'янські мови, праслов'янська мова, порівняльно-історичний метод, лексика, семантика, гніздовий підхід, реконструкція, культура.

The author discusses the field of study of Slavonic comparative-historical lexicology as well as its aims and topics, also giving her assessment of the progress and problems in working out its theoretical and methodological framework.

Key words: the Slavonic languages, the Common Slavonic language, comparative-historical method, lexis, semantics, word family approach, reconstruction, culture.

Розмірковуючи над завданнями студій із дослідження лексики слов'янських мов в історико-діахронічному плані, видається не зважим ще раз наголосити на компараторному аспекті цих студій. Згадаймо тут слова видатного російського дослідника (і вихідця з України) Олега Миколаївича Трубачова, виголошенні ним 1998 р.

у Krakovі на відкритті XII Міжнародного конгресу славістів: „Порівняння – плоть і кров мовознавства в його порівняльно-історичній іпостасі, цієї “споконвічно європейської науки” (О. Семерені). Гадаю, що, виступаючи інструментом цієї, до речі, найточнішої філологічної дисципліни, порівняння мов як метод розкриття і доведення генетичної спорідненості мов не могло не справити глибоко-го впливу і на інші галузі філології, а також і на людську думку взагалі” [14, 15].

У другій половині ХХ ст. слов'янська компаративістика досягла значних успіхів у справі відтворення й дослідження лексично-го фонду праслов'янської мови. Початок нинішнього століття по-значений плідним розвитком здобутків у цій галузі. Оскільки праслов'янська лексика відома нам лише з реконструкцій, необхідний для подальших студій ступінь правдоподібності останніх має забезпечуватися розробкою і вдосконаленням відповідних методів і методик, що складають дослідницький апарат порівняльно-історичної лінгвістики. У міру нагромадження нового емпіричного матеріалу і його інтерпретації словник праслов'янської мови дедалі збільшується в обсязі, а цілісна мовна система, яку він репрезентує, по-стає перед очима дослідників як повнокровне і самодостатнє утворення, організоване на кшталт живої природної мови. Констатація цього факту з необхідністю передбачає, що в рамках такої нату-ральної мови, зокрема, на її лексико-семантичному й лексико-дериваційному рівнях мали відбуватися зміни й перетворення, подібні до історично засвідчених процесів у сучасних мовах.

Праслов'янська мова, як припускають, виділилася з індоєвро-пейської прамови близько середини третього тисячоліття до н.е. Отож, “praslov'янська лексика була результатом дальнішого розвитку індоєвропейської лексики на слов'янському ґрунті”, унаслідок якого “основна маса індоєвропейської лексики збереглася у праслов'янській мові, причому в багатьох випадках без істотних або навіть без помітних семантичних змін” [3, 533]. Нинішній стан дослідження праслов'янської лексики, нагромаджені науковцями численні спостереження й висновки щодо загальних закономірностей і конкретних деталей її розвитку ставлять перед діахронічною слав-

істикою глобальне завдання: цілісне поглиблена вивчення лекси-ко-семантичної та лексико-словотвірної систем прамови і створен-ня на цій основі *praslov'янської лексикології* (чи, за формулюван-ням відомого польського компаративіста й етимолога В. Борися, *істо-ричної лексикології праслов'янської мови*) як окремої наукової галузі, відмінної від праслов'янської реконструкції та праслов'ян-ської етимології, але водночас суміжної з ними [19, 19]. Паралель-но до постановки і розв'язання завдань у цій сфері відбувалося ста-новлення тієї дисципліни, якою є праслов'янська лексикографія і про яку О. М. Трубачов стверджував, що вона є найпросунутішим напрямком у прамовній лексикографії [14, 8].

Тривалий період функціонування лексики праслов'янської мови з необхідністю наклав відбиток на характер цього лексичного кор-пусу з точки зору його складу та структури. На словниковий склад праслов'янської мови впливали як іманентні, внутрішньомовні чинники, так і чинники зовнішнього середовища її існування, серед яких, зокрема, зміна конфігурації ареалів, наслідки контактів, роз-виток умов і обставин матеріального й духовного життя тощо. Ме-тодологічно значущим для об'єктивного та ефективного вивчення лексичної системи праслов'янської мови є визнання тієї обставини, що її індоєвропейське підґрунтя теж ніколи не було монолітним, а завжди являло собою континуум, диференційований як у часі, так і у просторі. Через те ѿ формування та злагачення праслов'янського словника здійснювалося упродовж його історії з різних конкретних джерел. Відповідним чином ця лексична система повинна, на дум-ку В. Борися, кваліфікуватися як “гетерогенна” [19, 3], тобто така, у якій вирізняються різні хронологічні та інші шари. З приводу спів-відношення вертикальних (часових) і горизонтальних (просторо-вих) параметрів системи праслов'янського лексикону у “Вступі до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов” за редакцією О. С. Мельничука зазначається, що “...поняттю лексичного пласта близьке поняття лексичного ареалу, тільки що в пласті на передньо-му плані стоїть хронологічний момент, а в ареалі – географічний” [3, 501]. При цьому вирізnenня хронологічних шарів у прамовній лексиці, встановлення послідовності періодів в її еволюції виявля-

ється складним і проблематичним через надзвичайну віддаленість у часі відповідних мовних станів та процесів.

Загалом у слов'янській лінгвокомпаративістиці прийнято виокремлювати шість основних генетичних пластів праслов'янської лексики, серед яких:

- спільноЯндоєвропейський, що охоплює слова, які виступають у більшості індоєвропейських мов;
- західноїндоєвропейський, до якого належать лексеми, котрі фіксуються у германських, романських, кельтських та іллірійських мовах;
- східноїндоєвропейський – з відповідниками в індійських, іранських і тохарських мовах;
- південноїндоєвропейський, континуанти якого є у грецькій, вірменській та декількох анатолійських мовах (передусім у хетській);
- балтослов'янський, з паралелями в балтійських і слов'янських мовах;
- власне праслов'янський пласт, який складають інноваційні слов'янські утворення на базі засвоєних та запозичених індоєвропейських (і позаіндоєвропейських) елементів [там само].

В. Борись має свою концепцію складу і стратифікації праслов'янської лексики. Згідно з його класифікацією, у лексичному фонді праслов'янської мови вдається вирізнати такі групи слів:

- 1) індоєвропейські лексичні *residua*, успадковані в цілісному словесному вигляді через праслов'янську мову з праіндоєвропейської з відповідниками на (майже) всьому обширі мов цієї сім'ї;
- 2) кореневі відповідники, які водночас не мають паралелей із тією самою структурою, охоплюючи лексику, пов'язану з різними стадіями переходу від праіндоєвропейської до праслов'янської: це праіндоєвропейські діалектизми, інновації перехідного періоду від пізньопраіндоєвропейської до ранньопраслов'янської, ранні протослов'янські інновації;
- 3) слова, які мають точні чи близькі структурні відповідники лише в певних групах індоєвропейських мов (наприклад, слов'я-

но-германські, слов'яно-індоіранські, слов'яно-балтійські когнати); сюди теж потрапляють слова з різною хронологією;

4) лексика, що була запозичена в різні періоди існування праслов'янської мови і виявляє неслов'янські фонетичні та / або морфологічні властивості (т. зв. кентумні слова та германізми);

5) найчисленніша група праслов'янської лексики, яку складають власні праслов'янські новотвори, що виникли в період з моменту виокремлення праслов'янської мови з праіндоєвропейської спільноти і аж до часу розпаду праслов'янської мовної спільноти. Польський дослідник наголошує, що ці останні, тобто праслов'янські лексичні інновації, є також свідченням формування окремої слов'янської матеріальної та духовної культури [13, 21].

Лексика праслов'янської мови згодом стала основою для словникових фондів окремих слов'янських мов, що постали після розпаду праслов'янської спільноти близько V–VII ст. н. е. При цьому праслов'янське слово до певної міри відтворило логіку еволюції свого попередника, праіндоєвропейського слова, увійшовши як стартовий, базовий компонент до лексикону праслов'янських діалектів, у майбутньому історично засвідчених слов'янських мов.

Важливим завданням у плані розробки й розвитку праслов'янської лексикології як цілісної мовознавчої дисципліни лінгвославістичного циклу є пошуки відповіді на питання, наскільки історично засвідчений лексичний фонд сучасних слов'янських мов зберігає спільну слов'янську спадщину, а також якою мірою прямовні словесні одиниці цієї спадщини є семантично та формально співвідносними з їхніми сучасними прямыми та дериваційно опосередкованими континуантами. Інакше кажучи, ідеться про масштаби збереження не лише кореневих рефлексів, але також і дериваційних та семантичних структур праслов'янського рівня.

Іще 1955 р. відомий болгарський славіст І. Леков опублікував монографічну працю “Єдність і національна своєрідність слов'янських мов за їхнім основним словниковим фондом”, у якій він стверджував, що в сучасних слов'янських мовах серед множини слів на позначення постійно актуальних реалій дві третини станов-

лять одиниці, котрі з упевненістю можна реконструювати як такі, що належать до праслов'янської лексики [7, 102].

На той час у славістиці лише розпочиналися широкі студії з палеославістики взагалі й відновлення праслов'янської лексики зосібна. Тоді в кількох славістичних центрах формувалися групи різних за віком, але однаково зрілих у науковому сенсі дослідників, які присвятили себе вирішенню власне цих завдань. Серед них, зокрема, були О. С. Мельничук, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко, О. М. Трубачов, М. І. Толстой, А. Є. Супрун, Ф. Славський, І. Немець, Ш. Ондрush, Ф. Копечний, Ф. Безлай, Г. Шустер-Шевц та ін. Їхня діяльність вимагала від цих учених великої самовіддачі і навіть самовідданості. Вирішення поставлених завдань ускладнювалося обставинами як суто теоретичними і методологічними, так і фактологічними, такими, зокрема, як відсутність у переважній більшості слов'янських мов великих тлумачних, а також частотних, історичних, діалектологічних і етимологічних лексикографічних джерел.

Ці вчені по-різному оцінювали кількість елементів праслов'янської спадщини в лексиці слов'янських мов. Так, Ш. Ондрush у своєму аналітичному огляді “Праслов'янська основа лексичного складу словацької мови” наводить такі цифри щодо обсягу реєстру праслов'янського словника в оцінці кількох провідних славістів: 9 000 (Ф. Славський), 2 000 (Ф. Копечний), 20 000 (О. М. Трубачов) [21, 299–300]. Час уніс свої корективи в ці оцінки, причому в бік збільшення: реєстр розпочатого під керівництвом Трубачова проекту “Етимологічний словник слов'янських мов: праслов'янський лексичний фонд” на сьогодні (опубліковано 38 випусків) уже перевищив зазначену величину. У фундаментальній праці українських славістів “Історична типологія слов'янських мов” із певними застеженнями зазначається, що “ступінь збереження праслов'янської лексики належить визнати найбільшим у словацькій мові, за якою йдуть чеська, українська, російська, польська” [5, 203–204].

Успадкова з праслов'янської і праіndoєвропейської мови лексика, попри всю свою давнину, зберігає життєвість і життєздатність, становлячи потужну органічну складову сучасних слов'янських ідомів. Незважаючи на часову віддаленість прямови слов'ян,

нема жодних підстав, щоб сприймати її словник як щось примітивне й одноманітне, стилістично й функціонально недиференціоване. Досвід праслов'янської реконструкції та етимології в їх сучасному стані дозволяє з усією упевненістю стверджувати, що це була багата і повноцінна, зокрема в емоційно-експресивному плані, лексико-семантична і лексико-дериваційна система, котра, як і її сучасні „нащадки”, мала розвинену синонімію, антонімію, полісемію, зокрема за рахунок образних, метафоричних і метонімічних лексико-семантических варіантів. Так, уже тоді існували такі лексичні ланцюжки, як пsl. *koxati – *lubiti – *milovati, *činiti – *robiti – *dějati – *dělati – *tvoriti, *xorniti – *xovati – *prětati (сюди ж, частково, і *grebti), *klasti – *ložiti, *biti – *tepti, *pravъ – *prěmъ, *levъ – *krivъ, *krasa – *cvětъ, *sporъ – *bystrъ – *xutъkъ – *rychlъ тощо. Уже тоді, як можна гадати, діяла модель метафоричного позначення явищ із духовного світу за допомогою слів із матеріально-фізичним значенням (наприклад, для пsl. *koza реконструюється, поряд зі звичним для нас прямим зоологічним, також і метафоричне значення „міфічний зооморфний дух-покровитель засіяного поля“; пор. і такі рефлекси пsl. *krasa „краса, прикраса“, як евфемізми болг., макед., серб., хорв. „змія“ і под.). Наголосимо на тому, що ці здобутки в галузі прямової лексичної реконструкції мають не лише вузько лінгвістичне, а й ширше, лінгвокультурне і культурно-історичне, значення. Як зазначав О. М. Трубачов, „зрозуміло, що лише через лексику, повнозначні слова прокладає лінгвістика дорогу до культури, її історії і реконструкції“, водночас наголошуєчи на необхідності адекватності інтерпретації, її компаративної й історичної глибини [14, 8; 12, 63–65].

Отже, здобутки слов'янської компаративної лексикології знаходять своє підтвердження, розвиток та поглиблення не лише у фактологічних результатах новітніх розвідок, зокрема стосовно відновлюваних мовних відомостей. Істотним наслідком є тут також збагачення теоретико-методологічного апарату даної дисципліни – шляхом впровадження в нього типологічних та лінгвогеографічних методів, гніздового та когнітивно-лінгвістичного підходів, процедур семантичної реконструкції тощо [15; 2; 13; 20; 22].

Урахування й застосування славістами-компаративістами й етимологами теоретичних і методологічних напрацювань у когнітивній лінгвістиці та етолінгвістиці є спрямованим на розкриття внутрішньої форми пралексем, що у свою чергу здатне пролити світло на ієрархічні смыслові зв’язки, котрі складають підґрунтя відповідних стосунків похідності. А це дозволяє відновити ті відношення ототожнення (чи уподібнення) і розрізнення об’єктів та явищ дійсності, котрі встановлювало мовленнєве мислення носіїв прамови, членуючи її концептуальний простір і даючи смыслове витлумачення його окремим складникам. Інший, ретроспективний (від породженого до твірного) погляд на відношення смыслової похідності дає можливість реконструювати цілісну семантичну структуру вихідної одиниці, у тому числі і її конотаційно-оцінні, імплікаційні й асоціативні смыслові риси. Такий інтегральний підхід до прочитання історичних схем смыслового розвитку пралексем дозволяє здійснити етолінгвістичну реконструкцію, відтворюючи цілісні фрагменти зафіксованої у прамові картини світу (пор. у цьому стосунку реконструкцію термінології підсічно-вогняного землеробства в розвідках Т. О. Черниш та Л. В. Куркіної [17; 6]).

Іншою рисою, провідною для сучасних розвідок у галузі порівняльно-історичного вивчення слов’янської лексики й узагалі для компаративістики, є провідна роль типологічного аспекту. В. К. Журавльов особливо наголошував, що на нинішньому етапі розвитку компаративістики сuto генетичний підхід поступається місцем комплексному генетико-типологічному підходові [4, 493]. Саме завдяки застаченню типологічного критерію до лексико-семантичної реконструкції ця остання ввійшла до пріоритетних напрямів сучасної компаративістики. Саме з цією зміною в її теоретико-методологічному апараті пов’язується й перехід від реконструкції окремих смыслових елементів прамови до реконструкції її цілісної семантичної системи: адже осмисленім може бути зіставлення й порівняння, об’єктом яких є не окремо і довільно обрані складники мови, а їхні системно організовані угруповання. Істотним завданням типологічного підходу є встановлення більш чи менш розповсюджених моделей смыслового розвитку, які у свою

чергу використовуються для підвищення ефективності етимологізування шляхом контролю та верифікації вже висунутих етимологічних версій.

Нарешті, ще одним чинником, визначальним для славістичних студій у царині компаративної лексикології, стало запровадження в них гніздового підходу. Є всі підстави вважати, що заслуга цього доленосного для нашої науки кроку, пріоритет у розвиткові теорії та практики гніздового методу належать українському мовознавству, а в ньому – одному з його видатних представників, акад. О. С. Мельничукові, який на конференції „Проблеми слов’янських етимологічних досліджень у зв’язку з загальною проблематикою сучасної етимології” (1966 р., Москва) першим у славістиці сформулював сутність, завдання і переваги даного підходу, а в подальшому розробляв відповідну проблематику в широкому іndoєвропейському контексті [9; 8]. Перспективність застосування гніздового підходу в порівняльно-історичній лексикології та етимології знайшла вагоме підтвердження й розвиток у працях Ж. Ж. Варбот (перша публікація 1967 р.) та інших дослідників. Ідея, як відомо, витають у повітрі, але все ж можна помітити, що О. М. Трубачов, свого часу відзначивши, як „не легенду”, збіг у часі публікації (той самий рік і навіть місяць – грудень 1974 р.) московського Етимологічного словника слов’янських мов і краківського Праслов’янського словника [14, 8], не згадав про те, що студії в галузі вивчення історико-етимологічних гнізд було започатковано майже одночасно в Києві (трохи раніше) і в Москві (на рік пізніше).

Вивчення генезису й еволюції слів у складі гнізда як певної системної єдності в усій повноті їхніх взаємозв’язків дозволяє дати уявлення про фрагмент історії мови як реальної системи, а етимологізування в контексті генетичних гнізд допомагає здійснити реконструкцію повніше й достовірніше. Як наголошував О. С. Мельничук, „<...> важливість обсягу зіставлюваного лексичного матеріалу для надійності етимологічних висновків робить дослідження, присвячені встановленню й характеристиці великих етимологічних гнізд, доцільнішими, ніж дослідження тематичних груп етимологічно не споріднених слів” [10, 265]. Крім того, такий підхід дає

можливість відновити відношення похідності між праформами і в цей спосіб здійснити цілісну реконструкцію дериваційного гнізда і, отже, відновити фрагмент лексико-словотворчої системи, водночас надавши йому лінгвокультурну та етнолінгвістичну інтерпретацію і характеристику. А дослідження етимологічних гнізд, пов'язаних генетично, відкриває, на думку О. С. Мельничука, перспективу розгляду лексичної системи прамови в цілому, ставлячи при цьому традиційні чи новостворені етимології в більш визначені рамки і тим самим додаючи їм точнішого характеру.

Вихідним завданням гнізового підходу є генеалогічна класифікація лексики у плані генетичної співвіднесеності з тим або іншим коренем (основою). Виконання цього завдання в повному обсязі є завданням прамової лексикографії. Однак для словникового представлення гнізд неминуче притаманними є обмеження, про які згадує С. М. Толстая; зокрема, проста „кatalogізація” значенневих варіантів залишає не з’ясованими мотиваційні стосунки між ними [13, 550]; В. В. Німчук також уважає, що етимологічним словникам ще й досі властивою є орієнтація на розкриття генези кореня, а не на розвиток семантики, звукової оболонки й формальної структури слова [11, 13]. Проте й тут є істотні зрушения: на зміну гнізовим угрупуванням слів, згромаджених довкола реконструйованого кореня, приходить така структура словникової статті, яка поєднує гасло-пралексему та її безпосередні чи подальші континуанти. Тим не менш, розгляд одного чи принаймні декількох гнізлових утворень, у тому числі реконструкція та опис їх цілісної семантичної будови, залишається предметом передовсім монографічних праць із власним власне їм способом викладу та витлумачення матеріалу.

Гнізова класифікація лексики, тобто її розподіл між гніздами і всередині них, спирається на реальні, а не умовно відібрані критерії, оскільки словесні гнізда, як і будь-які інші генетичні структури, є природними мовними формациями, і конструювання їхніх моделей не належить до тих різновидів лінгвістичної діяльності, наслідком котрих є створення штучних і суто умовних наукових побудов та об’єктів (водночас характеристика лінгвістичних об’єктів і побудов як штучних не обов’язково передбачає відсутність у них

істотного сенсу). З іншого боку, слід мати на увазі й те, що завдяки своєму вторинному характерові конструйоване гніздо не може не мати умовних рис, зокрема, внаслідок вибору фахівцем тих чи інших суттєвих для його дослідження аспектів, різної доступності та опрацьованості використовуваного ним фактичного матеріалу, більшої чи меншої доказовості його реконструкцій, нарешті, наукових уподобань, кваліфікації й компетенції самого дослідника.

Унікальність евристичних можливостей, що їх надає гніздовий підхід фахівцям із порівняльно-історичної лексикології, розкривається у протиставленні одиничності конститутивного для гнізда вихідного утворення, тобто кореневої морфеми, з одного боку, та завдання повного і послідовного врахування і висвітлення лексичної, лексико-дериваційної і лексико-семантичної реалізації цієї морфеми за сукупністю релевантних параметрів, з іншого. Конструюючи генетичне гніздо як єдинороздільну (тобто водночас цілісну й поділену на різні складники й аспекти) системну формацию, котра є належністю тих чи інших мовних ідомів, від наймасштабніших до ідіолектів, і котра водночас існує понад часовою плинністю та змінністю ареалів і сфер цих останніх, – відтворюючи таке узагальнене і, з іншого боку, конкретне, глобально цілісне й водночас внутрішньо різноманітне системне угруповання мовних одиниць, дослідник-філолог отримує можливість побачити роботу творчого механізму мови як суверенного партнера людини у процесах інтелектуального засвоєння дійсності. Простежуючи життя давніх коренів у паростках і розгалуженнях похідних, відтворюючи їхню первісну багатозначність, застосовуючи необхідні для цього дослідницькі процедури та прийоми, ми розкриваємо й ту первісно задану перспективу сприйняття й осягнення дійсності, яка знаходить свій вияв в аналізованих утвореннях. Відновлюючи єдність гнізда, ми бачимо, у який спосіб одиниця залишається історично тотожною своєму першообразові, визначаючись ним і в свою чергу визначаючи свої подальші втілення. При цьому сенс вихідних для гнізда реконструйованих одиниць постає вже не як дифузний інваріант, що покриває, як множина об’єднання значенневих рис, семантичні рефлекси відповідної пралексеми чи пракореня, а як лек-

сико-семантична структура, що становить набір ієархічно впорядкованих семем, поєднаних через властиву їм внутрішню форму стосунками симболової мотивації.

Подальшим кроком у розвитку гнізового підходу є вивчення одразу кількох гнізд із близькозначними коренями [16], що передбачає, серед іншого, і урахування співвідношень і взаємодії таких гнізд та їх конституентів. Можна сказати, що угруповання подібних гнізд складають структуру, котру можна окреслити як різновид польової. Для таких гнізд характерним є ідентичне чи, принаймні, подібне функціонування коренів у ролі внутрішньої форми і, таким чином, широко розповсюджений паралелізм симболового розвитку і, як його наслідок, явище, яке ми окреслюємо як *еволюційну (діахронічну) полісемію*, та синонімія різно- (а також і одногніздових) похідних. Протиставлення цих останніх може набувати характеру додаткової міжідомної дистрибуції (тобто такої, коли в якомусь одному ідомі провідним засобом вираження певного значення є лише одна із семантично еквівалентних одиниць, а в іншому ідомі – інша), а відповідне місце в логіко-поняттєвій класифікації, проектованій на конкретний мовний ідом, виявляється в той чи інший спосіб заповненим. Альтернативою такому співвідношенню є спеціалізація і відтак диференціація спільног означення. Натомість взаємообмеження, взаємодоповнення і взаємоконкретизація, що мають місце у стосунках між гніздами із близькозначними етимонами, не виключаючи відношень конкретної значенісової еквівалентності, відбуваються в межах певних ширших, абстрактніших семантичних та логіко-поняттєвих категорій, зокрема шляхом диференційованого вираження цих останніх. І хоча подібна синонімія тут також є, міжгніздовий еволюційний паралелізм у розвитку вторинних формаций яскраво виявляється у формі ширшої аналогії, а не тотожності значень. Особливість такого міжгніздового паралелізму може полягати в тому, що поєднані ним утворення належать як до різнокореневих, так і до однокореневих гнізд, виступаючи як у генетично не споріднених угрупованнях, так і в угрупованнях, співвідносних із різними кореневими морфонологічними варіантами-осердями (мікро)гнізд у межах макрогніздових генетичних систем.

Література

- Березович Е. Л. Язык и традиционная культура: этнолингвистические исследования / Е. Л. Березович. – М. : Индрик, 2007. – 600 с.
- Варбот Ж. Ж. Славянские представления о скорости в свете этимологии (к реконструкции славянской картины мира) / Ж. Ж. Варбот // Славянское языкознание : XII Международный съезд славистов. Докл. рос. делегации.– М. : Наука, 1998. – С. 115–129.
- Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1966. – 595 с.
- Журавлев В. К. Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов // Х. Бирнбаум. Праславянский язык: достижения и проблемы в его реконструкции. – М. : Прогресс, 1987. – С. 453–493.
- Историческая типология славянских языков: Фонетика, словообразование, лексика и фразеология / Под ред. А. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1986. – 285 с.
- Куркина Л. В. Культура подсечно-огневого земледелия в зеркале языка / Л. В. Куркина. – М. : Азбуковник, 2011. – 367 с.
- Леков И. Единство и национальное своеобразие на славянските езици в техния основен речников фонд / И. Леков. – София : БАН, 1955. – 107 с.
- Мельничук А. С. Корень *kes- и его разновидности в лексике славянских и других индоевропейских языков / А. С. Мельничук // Этимология 1966. – М. : Наука, 1968. – С. 194–240.
- Мельничук А. С. Об одном из перспективных видов этимологического исследования / А. С. Мельничук // Проблемы славянских этимологических исследований в связи с общей проблематикой современной этимологии. Программа : Тез.докл. – М., 1966. – С. 11–12.
- Мельничук О.С. Проблеми порівняльно-історичного вивчення лексики слов'янських мов / О. С. Мельничук // Тези доп. 7-ї української славістичної конференції. – Дніпропетровськ, 1966. – С. 263–265.
- Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 13.
- Серебренников Б. А. О технике сравнительно-генетических исследований / Б. А. Серебренников // Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. – М. : Наука, 1973. – С. 34–101.
- Толстая С. М. Семантическая реконструкция и проблема синонимии в праславянской лексике / С. М. Толстая // Славянское языкознание.

- XIII Международный съезд славистов. Любляна, 2003. Докл. рос. делегации. – М. : РАН, 2003. – С. 550.
14. Трубачев О. Н. Славянская филология и сравнительность. От съезда к съезду / О. Н. Трубачев // Славянское языкоизнание. XII Международный съезд славистов. Докл. росс. делегации. – М. : Наука, 1998. – С. 3–34.
 15. Черниш Т. О. Внутрішня форма мовних одиниць і проблема мовного образу світу / Т. О. Черниш // О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури. Зб. наук. праць. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 83–88.
 16. Черниш Т. О. Компаративно-зіставне дослідження слов'янської лексики в контексті етимологічних гнізд із близькозначними коренями / Т. О. Черниш // Мовознавство. – 1998 – № 2–3. – С. 168–179.
 17. Черниш Т. О. Реконструкція внутрішньої форми лексичних реліктів праслов'янської доби в галузі підсічно-вогняного господарства / Т. О. Черниш // Мовознавство. – 1991. – № 6. – С. 25–30;
 18. Черниш Т. О. Слов'янські nomina loci, умотивовані термічною семантикою / Т. О. Черниш // Мовознавство. – 2010. – № 2–3. – С. 136–146.
 19. Boryś W. O możliwościach odtwarzania historii słownictwa prasłowiańskiego // Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych / W. Boryś. – Warszawa : SOW, 1994. – S. 19–25.
 20. Jakubowicz M. Oblicza miłości. Porównanie językowych obrazów miłości tkwiących w etymologii i frazeologii / M. Jakubowicz // Acta Universitatis Vratislaviensis. – 2229. – Język a kultura. – T. XIV . – Wrocław, 2000. – S. 233–244.
 21. Ondruš S. Praslovanský základ slovenčiny v slovnej zásobe / S. Ondruš. – Studiae Academiae Sloveniae. – 1976. – S. 295–316.
 22. Wojtyła-Świerzowska M. Kognitywizm w etymologii / M. Wojtyła-Świerzowska // Rocznik Sławistyczny. – T. LI . – 1998. – S. 17–30.

УДК [811.162.1 + 811.163.1] , 373: 82-92

Jarosław Karzarnowicz
(Słupsk)

JĘZYK POLSKI I CERKIEWNOSŁOWIAŃSKI W STAROBIAŁORUSKIEJ „KRONICE BYCHOWCA”

Предметом дослідження є функціонування старослов'янських і польських елементів у старобілоруській мові XVI ст. в „Хроніці Биховця”. Її мову (без аналізу лексики) представила Лілія Цитко в 2007 році у роботі „Хроніка Биховця” на тлі історії та географії білоруської мови”. Текст хроніки наповнений елементами, запозиченими з польської мови. Це не тільки лексичні запозичення, а й запозичення граматичних форм. Паралельно в тексті існують елементи церковнослов'янської мови. Вони доповнюють мову пам'ятки. З'являються лексичні запозичення, але насамперед граматичні форми, що функціонують у тексті на рівні з польськими. Це робить мову пам'ятки по суті польсько-церковнослов'янським конгломератом. Польські слова, фрази і церковнослов'янські запозичення функціонують в обговорюваному тексті не лише як елементи польської чи руської культури, але як живі елементи мови автора хроніки, використані ним як синоніми.

Ключові слова: іноземна мова, лексичні запозичення, „Хроніка Биховця”, церковнослов'янська мова, староцерковнослов'янські запозичення.

The subject of the research is the functioning of Old Church Slavonic and Polish elements in the Old Byelorussian language of the 16th century in „Bychowiec's Chronicle”. Its language (without the analysis of its lexis) was presented by Lilia Citko in 2007 in the work „Kronika Bychowca” na tle historii i geografii języka białoruskiego”. The text of the Chronicle is full of elements borrowed from Polish. They are not only lexical loans, but also borrowings of grammatical forms. Simultaneously there exist elements of the Church Slavonic language in the text. They complement the language of the monument. There are lexical

loans, but above all – grammatical forms functioning in the text equally with Polish ones. It makes the language of this monument a specific Polish-Church Slavonic conglomeration. Polish words or phrases and Old Church Slavonic borrowings function in the text not only as elements of the Polish or Ruthenian culture, but mainly as the author's language living elements that he used as synonyms.

Key words: foreign language, lexical borrowings, „Bychowiec's Chronicle”, the Orthodox-Slavic language, the Old Church Slavonic borrowing.

Zagadnienia językowe na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego zajmują badaczy od wielu już lat. Z racji swego położenia na styku kultur chrześciańskiego Wschodu i Zachodu, na terenie tym istniały i były w użyciu język cerkiewnosłowiański, polski, łacina, język niemiecki, trochę później – hebrejski i arabski. Nie były to jednak systemy równouprawnione, raczej odwrotnie, każdy z nich obsługiwał jakiś właściwy sobie obszar życia kulturalno-społecznego i politycznego w WKL. W XVI wieku powstał, w wyniku postępującej degradacji języka cerkiewnosłowiańskiego i ekspansji języka polskiego, nowy twór językowy, który w nauce określa się jako tzw. „prosta ruska mowa” lub „prosta mowa”. Choć, według niektórych znawców zagadnienia, był to twór sztuczny, to niewątpliwie należy przyznać, że rozumiał go wszystkie warstwy społeczeństwa WKL, a z czasem otrzymał status języka literackiego. „Prosta mowa” powstała na bazie dialektów i wariantu języka staroruskiego używanego na Rusi Zachodniej i Południowo-Zachodniej, w który wplatały się elementy cerkiewnosłowiańskie i polskie. Przyjęto nawet istnienie dwóch wariantów „prostej mowy” – białoruski, przesycony polonizmami i ukraiński, bardziej cerkiewnosłowiański [4, 68], jednak takie podejście do zagadnienia wydaje się być uproszczone. Polonizmy i cerkiewizmy podnoszą rangę tego systemu i, dodatkowo, sprawiają, że język ten trudno określić jednoznacznie jako zepsuty wariant polskiego czy cerkiewnosłowiańskiego, co dobrze widać na materiale prezentowanej tu „Kroniki Bychowca”.

Kronika jest najpełniejszym opisem latopisów białorusko-litewskich. Jej nazwa pochodzi od nazwiska Aleksandra Bychowca, szlach-

cica i historyka – amatora z okolic Grodna, który ją odkrył i przekazał historykowi Litwy Teodorowi Narbutowi. Narbutt opublikował kronikę w transkrypcji łacińskiej w 1846 roku w dziele *Pomniki do dziejów litewskich pod względem historycznym, dyplomatycznym, geograficznym, statystycznym, obyczajowym, orcheograficznym itp.* Po publikacji oryginał zginął, przez co wielu posądzało Narbutta o to, że sam napisał *Kronikę* [10, 388–401], późniejsze badania i odkrycia zrehabilitowały Narbutta i wykazały oryginalność samego dzieła. W 1907 roku *Kronika* została opublikowana w 17 tomie *Pełnego zbioru latopisów russkich*, potem ponownie w tomie 32 tego zbioru w roku 1972. W 1971 roku ukazał się jej przekład litewski.

Zabytek jest niepełny, nie zawiera początku ani końca, liczy tylko 78 kart i kończy się na roku 1506. Pisany jest w oryginale po ruskim cyrylicą. Jak już wspomniałem, oryginał ten zginął, dlatego istnieją tylko odpisy w transliteracji łacińskiej. W 2007 roku Lilia Citko podjęła się próby rekonstrukcji cyryliczkiej tego utworu [7]. W aspekcie językowym *Kronika* wykazuje dość duży konserwatyzm i przywiązywanie do tradycji latopisarstwa ruskiego, którego cechą charakterystyczną było swoiste połączenie elementów żywych, potocznych russkich z martwymi, cerkiewnosłowiańskimi. W „Kronice Bychowca”, jak w całym piśmiennictwie białorusko-litewskim tamtego okresu, wpłata się w powiedź dodatkowo elementy polskie, dlatego całość stanowi polsko-rusko-cerkiewnosłowiański konglomerat językowy. W pracy niniejszej zajmę się funkcjonowaniem elementów polskich i cerkiewnosłowiańskich w języku zabytku. Szczegółowo zagadnienie wpływu polszczyzny na język „Kroniki Bychowca” omówiłem w innym miejscu [8]. Tu zatem przedstawię tylko wnioski płynące z tamtej analizy. Zapożyczenia leksykalne dotyczą każdej dziedziny życia, jest tu zarówno słownictwo konkretne, jaki i abstrakcyjne, oto kilka przykładów – słownictwo polityczno-prawne i społeczne: k. 1 *szlachta, gerb*, k. 4 *panowe radni, panowe* (leksem bardzo często występujący, poświadczony 25 razy), k. 8 *biskup, proboszcz Wirzański*, k. 9 *mnich, mniszeski czyn* (tylko w odniesieniu do zakonów rzymskokatolickich), k. 14 *komornik, komora, marszałek*, k. 18 *zwestowanie Matki Bożej, klasztor*, k. 29 *koronacyja, korolewna, arcybiskup, rada, kanoniki, zakon swiatego Franciszka*. Spośród

tzw. słownictwa ogólnego wymieńmy następujące leksemey: k.1 *wyspa*, k.2 *rownina, rozmaity, rożny, rożay, naiperwej, sarna, niepospolity, po-spół, słońce, łaskaw, panowaty*, k. 3 *meistce, mestco, mieistce, meszkał, porada, ale, iżby*, k. 11. *zmertwych wstanie*, k. 12. *kronika, meszkaiuczy*, k. 13 *zabity, z pokolenia, z rodu, powstaty, zbili*, k. 15 *spustoszył zemliu, znaiden, gorod stołczny, zbudowawszy, spłodył, małżenski stan*, k. 21 *walczył*, k. 23 *parobok, niewolny, pomszczat – pomszczaia, mowiaczy, doradyt, żonka – żonki, żonce, zostatysia, ujednat*, k. 27 *panien*, k. 28. *tiżba, dotkut sia – dotknął sia, toboł, nagle, niepocztywie, kazał, pierwei, małzonok – małzonkom, okruteństwo, skażenie*, k. 30 *brat stryjeczny, rożony brat*, k. 31 *rozbegli sia, inny, został sia i inne*. Jak widać, wszystkie prawie są adaptowane do systemu językowego ruskiego.

Osobno należy zwrócić uwagę na zapożyczanie polskich form fleksyjnych (odmiana wyrazy z polskimi końcówkami), konstrukcji przyimkowych czy przedrostków: k. 2 *zmerł*, k. 11 *zmertwych wstanie, zmerli*, k. 27 *paniei*, k. 57 *po koronacyjej* (staropolski G. pl. rzecz. *pani, koronacja*), k. 15 *na mieyscu*, k. 16 *utek do Brańska*, k. 19 *do gospodarstwa*, k. 24 *odstupit od...*, k. 27 *do Prus, na Mazowszu, od granicy, aż do reki (pryty)*, k. 33 *poslat po niego*, k. 34 *buduczy w Smoleńsku, na wesnu* (jako okolicznik czasu), k. 40 *prybegli do brata*, k. 43 *do Ryma*, k. 44 *od papeża*, k. 46 *na zamku*, k. 49 *do kostela, w zamku*, k. 56 *z dwoma*, k. 62 *do Polski*, k. 64 *do Moskwy, poslat po kogo*, k. 68 *o woisku*.

Na omówienie zasługują też zapożyczenia utartych zwrotów czy konstrukcji polskich. Język „Kroniki Bychowca” odnotowuje kilka zapożyczonych związków wyrazowych bezpośrednio z języka polskiego. Frazeologizm polski *mieć (sobie) kogoś za kogo*, co został przekazany w tekście Kroniki następującymi związkami: k. 2. *za bogą jego mity i k. 6 za predkow mity*. Odnotowane na k. 5 *związki ostawił po sobi, po sobi zostawił, zostawit po sobi* (k. 61) są refleksem polskiego *zostawić po sobie*. Połączenia te wskazują, że zbliżone do siebie brzmieniem i znaczeniem czasowniki mogły być zamiennie stosowane to w wersji ruskiej, jak również w wersji polskiej w składzie tego związku. Odnotowałem ponadto refleks frazeologizmu *wziąć / przyjąć co na siebie*, który przekazany jest w postaci *wzial na sebe czyn czerneczeski, wzial na sebe czyn mniszeski* (oba na karcie 10, odnoszą się zakonów Kościoła Pra-

vosławnego – pierwszy z nich, i drugi – do zakonów Kościoła Rzymkokatolickiego). Związki *poniał za żonu, poniat za żonu* (k. 18, 20), *za małżonku wziat* (k. 20), *ponial za sebe żonu* (k. 20) są dokładnym odpowiednikiem polskiego *pojąć / wziąć za żonę*. Echem tego samego związku jest użyty na karcie 29 frazeologizm *za sebe wziaty korolewnu Jadwigu*. Ponadto wpływ polski odnajdujemy w konstrukcjach *rada jemu była wsia zemlia Litowskaja i Russkaja* (k. 33), *zachowaty w lasce* (k. 53), *obraty sobi wojewodoju* (k. 54), *pryprawity o smert* (k. 55), *oczom nie wedaiuczy* (k. 73). Ten ostatni jest zmienioną wersją polskiego *oczom nie wierzyć*. W pierwszym z kolei odnajdziemy ślad używanego czasem w dialektach frazeologizmu *rad/a/ jest komu kto, co ‘podobać się komu’*, ‘bardzo lubić, kochać’. Dosłownym zapożyczeniem z polskiego są: *gwałtom wzial* (k. 12), *zalożył gorod* (k. 12), *zalożył klasztor* (k. 18), *chwała Panu Bogu* (k. 60), *wieczysty mir* (k. 61), *na imia (komu)...* k. 64, 67), *zadosyt wczynit* (k. 66). Ten ostatni jest echem polskiego *uczynić zadość*. Pisarz oddał go w brzmieniu zniekształconym, bo słowo *zadość* skojarzył z dość od dosyć, więc skoro dość – zadość, to i dosyć – zadosyć. Zapożyczona z polskiego jest konstrukcja *miel (z kim) dwa syna/dwuch synow, mił dwuch synow* (k. 2), *mil troch synow* (k. 6), *miel try żeny* (k. 36), *mel s nieju dwa syna* (k. 37). Zapożyczenie spójnika *aby, by* pociągnęło za sobą zapożyczenie całych konstrukcji okolicznikowych, np.: k.16 *prosiaczy jeho, aby do niego prypechał*, k.23 *aby to tak było*, k. 37 *aby innych pokaznił*, k.42. *abyś słał do Cesara, o to byś stał*; zapożyczenie spójnika *ale* umożliwiło powstanie zdań przeciwstawnych z tym spójnikiem (przykłady na kartach 2, 10, 21, 27, 40, 45, 52, 54, 58, 60, 61, 66).

Jak widać, polonizmy w „Kronice Bychowca” nie mają tylko „zewnętrznego” charakteru śladów kultury wyższej, dworskiej, książęcej, nie są też tylko znakami „polskości” realiów życia w WKL czy wiary rzymkokatolickiej; wręcz odwrotnie – stanowią niejaką wewnętrzną, immanentną cechę języka pisarza kroniki. Praktycznie wszystkie polonizmy leksykalne przeszły proces adaptacji fonetycznej. Pisarz tworzy na swój rodzimy sposób konstrukcje gramatyczne od zapożyczonych wyrazów polskich (na przykład, imiesłowy), podobnie pewnym modyfikacjom poddaje frazeologizmy i utarte zwroty.

Równolegle w zabytku istnieją formy cerkiewnosłowiańskie, które są dowodem związków latopisarstwa zachodnioruskiego z latopisarstwem russkim wcześniejszego okresu. Charakter cerkiewizmów jest różny – z jednej strony odnoszą się one do realiów związanych z Kościółem Prawosławnym, współistniejącym w WKL obok rzymskokatolickiego, z drugiej zaś – są środkami zamiennymi, synonimicznymi do elementów russkich lub polskich. Pisarz zabytku zna trzy systemy językowe, swobodnie potrafi się nimi posługiwać przeplatając ze sobą w wypowiedzi elementy każdego z nich. Może rację miał J. Ochmański, który stwierdził, że autorem *Kroniki* był prawosławny Rusin, patriota litewski [10, 155–163]. Należy tu jednak stwierdzić, że, rola cerkiewizmów w starobiałoruskim nie jest tak znacząca jak w rosyjskim czy nawet w staroukraińskim [2], na przestrzeni kilku wieków znacząco spała ich użycie w teksthach, jednak w drugiej połowie wieku XVI i w XVII ponownie pisarze zwracają się ku nim, aby podkreślić swoje antypolskie i antykatolickie nastawienie [5].

Przegląd elementów cerkiewnosłowiańskich w zabytku zaczniemy od nielicznych zapożyczeń leksykalnych. Z jednej strony są to terminy religijne związane z realiami Kościoła Prawosławnego, jak np. *błagosłovenije* (k.9), *błagowirny* (k.61), *błagowirnaja* (k. 73,69), *Chrystolubiwy** (k. 73), *cerkow* (k. 5, 10, 12, 29), w formie przypadków zależnych G, L sg., N.pl. *cerkwi* – na k. 21, 40, 63, 73, 74, 76). Co ciekawe, termin ten występuje nie tylko w znaczeniu ‘świątynia prawosławna’ – tak ma kartach 21,40, ale także w znaczeniu ‘świątynia katolicka, kościół’ (k. 63,73,74, tak nazywa pisarz kościół św. Stanisława w Krakowie) oraz raz w znaczeniu ogólnym ‘świątynia’ (k.76), to wszystko obok polonizmu *kosteł*, który wcale nie jest używany częściej (k.5, 18, 29, 41, 49) i nigdy w znaczeniu ‘świątynia prawosławna’, *czernec*, *czernicy*, *czerneczeski* (k.10,12,13,19,34), *czin / czyn* ‘urząd, stanowisko, god-

* *Chrystolubiwy* w połączeniu z przymiotnikiem *błagowirny* i dodatkowo z czasownikiem *prestawi sia* w konstrukcji *prestawi sia Chrystolubiwy i błagowirny kniaż / Chrystolubiwa i błagowirna kniagyni <...>*. Tak pisze autor o śmierci przedstawicieli rodu książąt Olelkowiczów Śluckich. Podniosłość i wyszukaność tej konstrukcji niektórzy traktują jako dowód na związki pisarza z dworem tych książąt, por. o tym L. Citko [7].

ności’ (k. 9,10,13), *diak, diakony, diakom* (k.10,16,68), *diavoł* (k.48), *nastoiateł* (k.10), *pastyr* (k.75), *Preczystaia* (k. 71), *Preobrażeñie* (k.76), *ryza* (k.13), *swiaszczenny* (k. 32), *swiaszczenicy* (k. 34), *Woskresenie* (k.12). Postać cerkiewną mają też niektóre imiona *Joan* (k.42, cesarz bizantyński Jan Paleolog) i *Paraskowia* (k. 5, córka księcia Borysa Potockiego). Ta ich grecko-cerkiewnosłowiańska postać wskazuje na wyznawców wiary prawosławnej.

Obok tych leksemów na kartach zabytku odnotować można i inne formacje o proweniencji cerkiewnosłowiańskiej, jak na przykład pozostałe zapożyczenia: *chrabry* (k. 69), *czudotworenie* (k. 30, termin na pewno religijny, jednak tu w znaczeniu ‘zwycięstwo’), *ditia* (k. 14), *dostoinoe czego* (k.32), *dostowirno* (k. 49, 51, 52, 57, 65) <*dostověrny*, *dszczy*, *dszczer* (k. 9,31), *hrad, hrada, hradom, hradu, hradы* (k.7, 8, 29, 30, 32, 49, 51,73), *ispowidati* <*ispovědati* (k. 53), *istynno* (k. 76), *iz* (k. 4,33), *izbawlen* (k. 8), *izbiwati* (k.9), *izbrawszsia* (k. 76), *izbra* (k. 53), *izgibe* (k. 37), *izgna* (k. 7), *izwoliti* (k. 66,69,77), *izżenesz* (k. 8) ‘wygonisz’, *kamo* (k.9), *korabl* (k. 1, 11, 31), *krestny, krestyi, kresscen, kreszczeniie* kontynuujące psł. i scs. rdzeń *krъst-/krest-*. W dialektach białoruskich jer w takim położeniu powinien zniknąć, a w jego miejscu pojawić się wtórna samogłoska [i] lub [y], *krowoprolitie, krowoprolitye* (k. 15, 25, 30, 70, 73, 74, 77), to podobnie pożyczka z cerkiewnoruskiego (rosyjskiego) z [o] na miejscu dawnego [v]: **krъvb* > *krov*’, po białorusku spodziewalibyśmy się *kryv*, za pożyczką przemawia też złożenie. Ponadto: *mład* (k. 55), *mładenec* (k. 14), *narycjajemy/naryciamy* (k. 31, 65), *neizreczennoie, neizreczennyia* (k. 64, 70, 74, 77), *neświduszczce, newiduszczce, newieduszczce* (k. 57,73), *piczelowati* <*pěčalovati* (k. 9), *pir* (k. 34, użyty 2 razy), *plen, plenen, plenie, pleniaczy, plennik, plenny* (k. 30, 35, 38, 66, 69, 75, 78), *pleniiti, popleniti* w różnych formach gramatycznych – aoryst (k. 46), perfectum (k. 35, 37, 46, 74) i imiesłówu czasu przeszłego *popleniwsze* (k. 21,30,47,) obok polonizmów *wiazni, wiazniew; pogreben/pohreben* (k. 63), *pomoszcz* obok regularnej ruskiej *pomoć; poneże* (k. 33, 49, 51, 54, 55, 65, 68), *powelenie / powelenije* (k. 34, 49, 52, 61, 72), *prestawiti sia* (k. 33, 34, 61, 71, 73), *prestupity* (k. 13, 53) *predki, predkow, predku* (k. 6, 43, 44, 48), *prorekomy* (k. 5), *protywu* (k. 9, 14, 15, 23, 25, 27, 53, 69), *prychoźde-*

nije (k. 73, dwa razy), *pryzenet* (k. 24, por. wyżej *izżenesz*), *rat'* (k. 6, 7, 15, 23, 24, 25, 35, obok *walka* i rodzimego *siecza*), *reczenny* (k. 4, 5, 13, 14), *reczny* (k. 12), ponadto formy osobowe: *reczet* (k. 17), *rekosza* (k. 30), imiesłów bierny *rekomy* (k. 34), imiesłów przeszły czynny *rekszy* (k. 24), *wo swoia si* (bardzo często na kartach 7, 8, 15, 20, 21, 29, 30, 64, 67, 70, 72, 74), *smerkanije* (k. 76), *smirenij* (k. 34), *somiren* (k. 54) < *sъмирѣнъ, сotворитi/sotworyty* w różnych formach 7, 8, 30, 32, 45, 70, 73, 74, obok polskiego *czynit*, *sowokupiti sia* (k. 73, 77), *sowit* (k. 30) < *sъвѣтъ*, znacznie częściej jednak polonizm *rada*, *swiszcza* (k. 34) < *svěsza*, *strojenie* (k. 54), *suszczy*, *suscze* (k. 31, 69), *tysiaszcza* (k. 44, 54, 64, 67, 73), *umyszenie* (k. 67), *użase sia* (k. 21) ‘przestraszył się’, *welmi* (bardzo często, prawie na każdej karcie), *werbnaia* (k. 49, 50), *weselie/weselje* (k. 15, 16, 29, 32, 37, 42, 57, 64, 78), *władyka* (k. 53), *wlasteli* (k. 57), *wlast'* (k. 48, 51, 52), *wospiat* (k. 66), *wozdati* (k. 31, 32, 60), *wozgłasi* (k. 6), *woznese sia* (k. 9), *wozradowati sia* (k. 12, 24, 67), *wozweseliti sia* (k. 67), *wozwratyti sia* (k. 2, 4, 7, 13, 16, 20, 28, 32, 34, 35, 53, 60, 64, 67, 69, 70, 71, 73, 78), *wratiti sia* (k. 8), *wrazumeti* (k. 12, 46, 53), *wrag* (k. 8, 9), *wremia* (k. 7, 9, 35, 45, 51, 55, 58, 66, 69, 71, 77), *wsederzytel* (k. 69, 76), *wskore* (k. 67), *wstremi sia* (k. 51, 56) < *ustrēmi* *sę, wyszerczenny* (k. 2, 4, 16, 32, 72), *znamenie* (k. 23, 37). Niewątpliwymi oznakami cerkiewizmów są, jak widać, połączenia -ra- między dwiema spółgłoskami, połączenia *szcz, žd*, przedrostek *iz-, pre-, so- wos-/woz-*, niektóre z nich, jak widać z przykładów, przeszły już stadium adaptacji fonetycznej.

Niewątpliwie cerkiewnosłowiańskie pochodzenie mają takie nieliczne formy gramatyczne, jak końcówka *-ago/-aho* w G sg. m n przymiotników i zaimków oraz końcówka *-yia/-yja* (<*-yjē>) w G sg. f oraz N pl. m przymiotników i zaimków, porównajmy przykłady:

G sg m: *bożyjaho/božyiaho* (k. 39, 63, 67, 70, 71, 72, 75), *Hneznen-skaho* (k. 57), *Liflanskaho* (k. 12), *lubimaho* (k. 75), *Mazoweckaho* (k. 25) i *Mazoweckoho* (k. 12), *podobnaho* (k. 2), *tretiaho* (k. 54, 73), *tutosz-niaho* (k. 75), *wecznaho* (k. 66), *welikaho* (k. 18, 31, 49);

G sg f: *božyia* (k. 74), *druhoia* (k. 24), *neizreczennya* (k. 64), *newymowniya* (k. 78), *Preczystia Bohorodycy* (k. 71), *Ruskie zemli* (k. 15), *swiatyia nedeli* (k. 10), *swojeja* (k. 6, 12), *takija* (k. 24), *twerdyia* (k. 66),

welikija (k. 2). Zdecydowanie częstsze są końcówki rodzime *-ogo/-oho* czy *-oie/-oje/-yje/-yie*, cerkiewnosłowiańska zaś powinny być zauważone* ze względu na to, że tylko w jednym przykładzie formacja cerkiewnosłowiańska oddaje cerkiewnoruski termin (*Preczystia Bohorodycy*), przez co ma charakter cytatów, w pozostałych zaś przypadkach formacje te są formami równoległymi do rodzimych końcówek, o czym świadczy choćby stosowanie ich od nieruskich podstaw: *Mazoweckaho*, *Liflanskaho*, *Hneznen-skaho*.

Wpływ cerkiewnosłowiański na język „Kroniki Bychowca” widać także w używaniu prostych form czasu przeszłego – aorystu i imperfectum. W latopisarstwie ruskim te formy powszechnie uważa się za przejawy wzniosłości i książkowości ich języka, a te, z kolei, gwarantowały język cerkiewnosłowiański. Starobiałoruskie piśmiennictwo świeckie prywatne i państwowo-prawne nie obfitowało w takie formy wyrażania stosunków temporalnych, dlatego można przyjąć, że język potoczny ich nie znał. O ile ślady aorystu można było czasem spotkać, o tyle systemowi starobiałoruskiemu obce zupełnie były formy imperfectum. W aorystu obfitowała literatura religijna i latopisarstwo, które najmocniej odczuwały wpływ cerkiewny [3, 292].

W *Kronice* aoryst jest dość częstą formą wyrażania stosunków przeszłych, choć dominującą jest na pewno forma dawnego perfectum lub nowa forma czasu przeszłego oparta na dawnym imiesłowie l-owym. Nie wykształcił aoryst form dla wszystkich osób, dlatego można, mimo wszystko, uznać go za formację reliktową. Co prawda narracja 3-osobowa w kronice nie stwarza warunków do częstego stosowania form innych osób, jednak przy 15 formach perfectum / praeteritum w 1. os. sg. jedno użycie aorystu w 1 os sg i jedno w pluralis, wydaje się być wyjątkowe. Oto przegląd form aorystu: 1 os. sg *widich* < *vidēch* 17, 3 os sg: *ide, izgibe, narecze, nade, otoyde, naydepade, pobeže, pomože, postry-žesia, pobeže, prywede, rozniemožesia, recze, siade, sozže, umre, użase*

* L. Citko we wspominanej już tu pracy postać cerkiewnosłowiańską odnotowuje tylko dla G sg.m, postaci *-yia* zaś nie odnotowuje jej w spisie końcówek, zauważa tylko niesłusznie, że „<...> występuje ona wyjątkowo tylko w trzech przykładach <...>” [7, 138].

sia, wyiede, znade, ponadto by, byst', ime, izbi, isceli, izhna, kresty, krestysia, nacza, obnoczowa, pocza, pleni, popleni, poia, polubi, położy sia, posła pospieszy sia, prestawi sia, sotwory, wczyni, wencza, wstremi sia, wozwraty sia i inne; 1 os pl ne pisachom, 3 os pl: idosza/ydosza, prynesosza, bysza, iechasza, gonisza, naczasza, ne pustosza, ne sotoworysza, ne wspezsa, pomenusza, pryiasza, rozżalisza sia, wozwratysza sia. Do najczęstszych zaliczyć można by/byst', ide i pochodne, umre, wozwrati sia/wozwaratisza sia (częstotliwość 3 i więcej razy na karcie). Zwróćmy uwagę na formy aorystu od czasowników zapożyczonych z polskiego, które wskazują na nieprzypadkowe użycie form aorystu, a z drugiej strony – wskazują silne przywiązanie pisarza *Kroniki* do norm cerkiewnych. To samo da się powiedzieć i o formach imperfectum: *biasze že* (k. 9), *dumasze* (k. 9), *lublasze* (k. 51,56), *Ne tworasze, piczelowaszet* (k. 9), *tworasze* (k. 74), *ubiwasze* (k. 9), *zrasze* (k. 8), w pluralis tylko *biachu* (k. 32) i *bywachu* (k. 71).

Na zakończenie tego przeglądu form posądzanych o cerkiewnosłowiańskie pochodzenie należy omówić bardzo częste w języku *Kroniki* formacje imiesłowe. Szczegółowe opracowania tego zagadnienia nie przynoszą jednoznacznych rozwiązań, ponieważ niektórzy twierdzą, że imiesłowy są czymś naturalnym dla języka starobiałoruskiego i występują w każdym typie zabytku, w tym w gramotach i dokumentach prawnnych [1], co, jeśli wziąć pod uwagę o wiele częstsze stosowanie imiesłówów w dawnych okresach rozwoju języków słowiańskich niż obecnie, nie powinno dziwić. Inni uważają, że użycie imiesłówów w starobiałoruskim należy wiązać z wpływami polskimi i litewskimi [9, 287–288], wreszcie niektórzy [5, 142] widzą tu niewątpliwy wpływ ruskiej cerkiewszczyny. Ze względu na tak dużą rozbieżność poglądów i uznaając, że ramy niniejszego artykułu nie są odpowiednim miejscem na dalsze dyskusje w tej materii, ograniczę się tylko do najpewniejszych przejawów wpływu cerkiewszczyny na użycie imiesłówów w *Kronice*. Są to niewątpliwe pożyczki leksykalne imiesłówów z formantem *-szcz-*, które już wyżej były wymienione, i konstrukcje składniowe z imiesłowymi w roli głównej, a tu *dativus absolutus*, a może raczej ślady jego niegdysiejszego istnienia. Oto garstka przykładów: *y panuiuczy welikomu kniaziu Wykintu w Zomoytskoy zemli ...* (k. 4), *Mindohowi že pryz-*

slawszy postły, *Nemcem otwisszawšsy Daniłu...* (k. 7), *onomu že iduszczu do mywnicy myti sia* (k. 9), *i umerszu Romanu naczne kniažyty syn jeho* (k. 11), *buduczy welikomu kniaziu Gidyminu (...) na welikom kniažtwe Litowskom* (k. 14), *w tye leta kniažaczy welikomu kniaziu Olgierdu* (k. 19), *y sediaczy Jagoylu na wsem welikom kniažtwe Litowskom* (k. 27), *woschotewszu že kniaziu Skirgaylu jechaty za Dnepr* (k. 34), *y panuiuczy welikomu kniaziu Szwidrygaylu dwa hody (...) potom priedet do niego...* (k. 44).

Jak można zauważyć, forma imiesłowu w takiej konstrukcji niekiedy przybiera postać celownika, a niekiedy pozostaje niezmieniona w formie N sg na -wszy, -czy, co na pewno świadczy o jej reliktowości, poza tym nie zawsze czytelna jest w niej funkcja zdania okolicznikowego czasu, jak np. w ostatnim przykładzie.

I na sam koniec, z obowiązku wymieśmy odosobniony przykład konstrukcji accusativus duplex, częstej w języku greckim i przeniesionej przez słowiańskich twórców cerkiewnosłowiańskich przekładów biblijnych na rodzimy grunt, która tu jest tylko śladem sztampowego wyrażenia o rodowodzie ewangelijnym: *a mužy Pskowiczy widiaczy jeho muža częstna i rozumna wzali ieho sobie hospodarem* (k. 12), por. **Ζοετα Μζ 6,20 ιροδъ бо вомше сѧ Ioana вѣды мѣжа правьдьна и свата.**

Podsumowując krótko to, co zostało tu powiedziane, można stwierdzić, że język starobiałoruskiej „*Kroniki Bychowca*” nie jest jednorodny i jednolity, wręcz odwrotnie – cechuje go swego rodzaju pstromatyczna, elementy rodzime wschodniosłowiańskie współistnieją tu obok cerkiewizmów czy polonizmów i są swobodnie stosowane przez pisarza. Musiał to zatem być Rusin wyznania prawosławnego. Wydaje się, że polonizmy i wschodniosłowianizmy należą do warstwy potocznej i ogólnej języka, cerkiewizmy zaś należą do warstwy książkowej, nadają wypowiedzi bardziej podniosłego i uroczystego charakteru.

Bibliografia

1. Булыка А. М. Гістарычна марфалогія беларускай мовы / А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, І. І. Крамко. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 328 с.

2. Граматика слов'янська І. Ужевича : [Паризький рукопис. Арраський рукопис] / Підготували по друку [і написали вступ. статтю] І. К. Білодід і Є. М. Кудрицький. [Пер. латин. тексту на укр. мову, примітки Є. М. Кудрицького. Відп. ред. д-р філол. наук М. А. Жовтобрюх]. – К. : Наук. думка, 1970. – ХХVI, 71, 86. 114 с. – (Пам'ятки укр. мови XVII ст. / АН УРСР. Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні).
3. Карский Е. Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Исторический очерк звуков белорусского языка. – М. : Изд-во АН СССР 1955. – Вып. 1. – 475 с. Вып 2–3. – 500 с.
4. Успенский Б. А. Краткий очерк истории русского литературного языка (XI–XIX вв.) / Б. А. Успенский. – Москва : Гнозис, 1994. – 239 с.
5. Шакун Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л. М. Шакун. – Мінск, 1963.
6. Chodynicki K. Ze studjów nad dziejopisarstwem rusko-litewskim / K. Chodynicki // Ateneum Wileńskie, zesz. 10–11. – Wilno, 1926. – S. 388–401.
7. Citko Lilia. „Kronika Bychowca” na tle historii i geografii języka białoruskiego / Lilia Citko. – Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymostku, 2006. – 510 s.
8. Karzarnowicz Jarosław. Wpływ języka polskiego na język starobiałoruskiej „Kroniki Bychowca” / Jarosław Karzarnowicz // Acta Polono – Ruthenica. – Olsztyn, 2009.
9. Kurzowa Zofia. Język polski Wileńsczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w./ Zofia Kurzowa. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. – 499 s.
10. Ochmański Jerzy. Nad „Kroniką Bychowca” / Jerzy Ochmański // Studia Źródłoznawcze XII. – Warszawa – Poznań. – S. 155–164.

УДК 811.163.41'373

Александар Милановић
(Београд)

О ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКИМ ЕЛЕМЕНТИМА У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У статті описано роль церковнослов'янізмів у розвитку стильової диференціації сербської мови, основні функції та стилістичне значення церковнослов'янської лексики. Особливу увагу приділено функціонуванню та активному використанню у сучасній сербській поезії та публіцистиці псевдоцерковнослов'янізмів (псевдоархаїзмів), стилістичних та семантических дублетів, а також некоректному вживанню церковнослов'янізмів. Активізація церковнослов'янізмів може бути сигналом інтертекстуальності чи іронічності. У мові сучасних сербських літературних творів та публіцистиці (особливо у заголовках) церковнослов'янізми використовується активно та яскраво як функціонально зумовлені стилюві елементи, що, відповідно, є поштовхом для використання цієї лексики пересічними мовцями.

Ключові слова: церковнослов'янська лексика, історія сербської мови, функціональний стиль.

This article investigates the main stages of forming the Serbian literary language and the influence of the Church Slavonic tradition. The author has analyzed and outlined the basic arguments of those participating in the discussion on fundamental principles concerning the formation of the Serbian literary language in the 19th century – supporters of the Puristic direction and protectors of the literary medieval tradition. The role of Church Slavonic loanwords in the development of stylistic differentiation of the Serbian language is identified. The basic functions and stylistic value of the Church Slavonic lexis in the works of writers and in the language of scientific studies are analysed. Special attention is drawn to functioning and active usage in modern Serbian poetry and journalism of pseudo Church Slavonic loanwords (pseudo-archaisms), stylistic and seman-

tic doublets, as well as of incorrect usage of Church Slavonic loanwords through linguistic incompetence regarding religious discourse.

Key words: Church Slavonic lexis, history of Serbian language, functional style.

1. Познато је да о томе како су Срби почели прихватати хришћанство и са њиме старословенски језик као језик богослужења – нема много поузданних историјских сведочанстава. У радовима филолошких ауторитета, попут Петра Ђорђића и Ђорђа Трифуновића, проналазимо посредне информације које воде закључку да су и Срби почели масовније напуштати паганска веровања и примати хришћанско учење недugo након почетка Моравско-панонске мисије Ћирила и Методија.

П. Ђорђић у чувеној *Историји српске ћирилице* пише: „Из Бугарске и Македоније дошла је Словенска писменост у српске земље у којима су можда деловали, поготово у приморским крајевима, већ и ученици Ђирила и Методија који су из Велике Моравске стigli до Јадранског мора“ [Ђорђић 1990, 15]. И Ђорђе Трифуновић износи слично мишљење о времену почетка српске писмености: „Прихватање писмености у српским земљама текло је, вероватно, са прихватањем хришћанства у време византијског цара Василија I (867–886)“ [Трифуновић 2001, 74].

Старословенски (староцрквенословенски) језик временом је, као и у другим словенским срединама, претрпео измене у смjeru вернакуларизације, тј. уношења локалних језичких црта народних језика. Тако је, као и код нпр. Руса и Бугара, и код Срба развијена *редакција старословенског језика*, која се назива још и *српкословенски језик*. Мишљења о времену и месту настанка српске редакције подељена су. Док је Александар Белић сматрао да је настала на простору Зете и Хума у 12. в., Ирена Грицкат изнела је хипотезу да је створена на српско-македонској језичкој граници, а да је по времену настанка „вршњакиња“ охридске школе.* И у старословенској

* Детаљан историјат питања о времену и месту настанка српске редакције даје Трифуновић 2001.

(9–11. в.) и у српкословенској епохи (12–18. в.) за старосрпску језичку ситуацију карактеристична је била *хомогена диглосија* [Грковић-Мејџор 2007, 443–459]. Оваква диглосија, нарочито у почетном периоду српске редакције, омогућавала је лако прелажење са ссл. језика на народни језик и у оквирима истог текста јер се они и нису доживљавали као два језика, већ само као два стила истог језика, будући да су и разлике међу њима биле мале [Ивић 1990, 75–86]. Истовремено, овакав функционални расцеп условио је напоредо постојање многих дублета и синонима у српском језику: једни облици били су карактеристични за виши стил, тј. ссл. језик, а други за нижи стил, тј. народни језик.

Српска специфичност у развоју црквенословенског језика огледа се, међутим, у чињеници да је захвљајујући друштвеноисторијским околностима православна црква током 30-их година 18. в. са српске прешла на руску редакцију, тј. *рукословенски језик*, који је у СПЦ још увек у употреби.* Жеља за посрблјавањем рускословенског језика ради веће разумљивости утицала је на појаву *славеносрпског језика*, хибридне творевине у којој су се поред особина руске редакције и српских говора војвођанских градских средина нашле и особине руског и српкословенског језика. Када се истакне да су у славеносрпском биле веома бројне и честе јединице рсл. језика и на граматичком и на лексичком нивоу (нарочито у његовој првој, орфелиновској фази), као и извесне ссл. црте у служби посрблјавања, може се говорити о славеносрпском језику као специфичном континуанту цсл. језика у српској средини.

2. Проређивање цсл. лексике и граматичких облика почело је и пре Вукове реформе, у тзв. доситејевском славеносрпском језику, па је тако нпр. судбина партиципа била решена већ у овом предвуковском идиому. Вукова реформа књижевног језика, писма и правописа, која је у романтичарском духу у функцију књижевног увеља језик са народном основом, донела је српској култури радикалан раскид са црквенословенским наслеђем.

* О историјској условљености смене редакција в. Стијовић 1992, Ивић 1998, Младеновић 2008, Милановић 2010.

Суштински филолошки рат Вук је, зарад што бржег и лакшег просвећивања простог народа, заправо водио са поборницима слабо нормираног славеносрпског језика (нпр. Милованом Видаковићем као најчитанијим и најутицајнијим живим књижевником), али су најубојитија оружја коришћена управо у биткама око статуса *славенизма*, тј. цсл. и руских језичких црта, у књижевном језику.

Напоредо са еволуцијом Вукових књижевнојезичких схватања, која је између осталог оличена и у две реконструкције норме 1836. и 1839, одвијала се и његова промена мишљења о статусу славенизма, па зато у превод *Новог завјета* (1847) уноси и „47 ријечи које су од славенскије посрблјене”, дајући тако образац за даља попуњавања лексичких празнина и кроз фонетско или творбено понародњавање.

Упркос умекшавању првобитног пуритничког става, у поређењу са другим словенским књижевним језицима које су припадали кругу *Slavia Orthodoxa*, српски језик управо због Вукове реформе данас има најмање цсл. особина у својој дериватолошком и лексичком инвентару. Али не искључиво због ње.

3. Други снажан талас потискивања преосталих црквенославенизама захватио је српски књижевни језик почетком 20. в., у епохи тзв. „београдског стила”, периоду даље модернизације и интелектуализације нормираног израза. Сви представници ове епохе међу престижним песницима модернистима (Милан Ракић, Јован Дучић, Сима Пандуровић и др.), научницима (Александар Белић, Јован Скерлић, Богдан Поповић, Слободан Јовановић итд.) и новинарима (нпр. у новооснованој *Политици*) при селекцији лексике избегавали су са једне стране регионализме, а са друге све архаизме, међу којима су били и многи славенизми. Тако је и овај лексички слој жртвован у националној борби да се српски језик што брже приближи другим развијенијим европским језицима, првенствено француском, који је већини припадника епохе био парадигма језика развијене културе, књижевности и науке.

4. Трећи талас потискивања цсл. језичког наслеђа имао је изразито идеолошку обојеност и уследио је по завршетку Другог светског рата, тј. од 1945. у Титовој Југославији. Власт у рукама Кому-

нистичке партије Југославије имала је директан утицај на све сфере културе, образовања и науке, самим тим и на језичку и културну политику у вишејезичкој и вишенационалној држави. Чини се да су у таквој идеолошкој поставци при функционисању *српскохрватског језика* у књижевности највише боли очи управо цсл. елементи, типични за српски израз. Овом суду доприносе цитати које проналазимо у универзитетским уџбеницима, есејима или поетичким расправама истакнутих или мање истакнутих чланова КПЈ.

4.1. Тако универзитетски професор стилистике Милорад Ђорац у уџбенику износи потпуно фалсификовану слику функционисања славенизма као обележеног лексичког слоја у језику књижевног дела: „Архаизми су старе језичке, морфолошке и лексичке категорије које се у савременом књижевном језику не употребљавају. У језику наших књижевних дела данас они се претежно јављају као лексика и као морфолошки систем црквеног језика, али само у управном говору. Као саставни дијелови сталешког језика овакви архаизми служе за сликање црквене средине, али и за грађење ликовна конзервативне свијести, за сликање личности и средина које имају било какву везу са религијом или с неком вјериоисповедном установом. Архаизми имају зато најчешће у књижевним дијелима хумористичку или сатиричну изражajnu вриједност“ [Ђорац 1974, 30].

4.2. Сличан идеолошки обрачун са цсл. књижевним и културним наслеђем имао је и један од партијски најекспониранијих писаца, надреалиста Оскар Давичо, о чему сведоче селектирани цитати из двеју његових књига.* Оваква идеолошка платформа у књижевно-

* „Код њих, код савремених Кипријана Рачанина, који не пишу него киријанишу, који, дакле, преписују, који су неке еклектичке пчеле између сто пољских цветића, све је лепо, све је красно, све је вечна лепота и вечна тема, све је јасно и ласно, али, све у свему и брат брату, то литература није, и треба имати пандурски мозак па на том брусу тражити меда“ [Давичо 1969: 37]; „Уосталом, једно је бити писац, а друго професор, и као професор вршити културну работу, просвећивати нараштаје, укратко – светосавити. Некад се за такву радбу стицаш ауреол свеца. Јер шта је, боже мој, радио свети Сава? Преписивао је грчке типике и сличне крмчије“ [Давичо 1969: 119].

сти морала се код Давича директно одразити и на став о цсл. лексици у књижевности и есејистици. Сам Давичо активира их само као стилско средство ироније и сарказма.

4.3. На идентичан начин као и Давичо реаговао је и његов поетички и идеолошки истомишљеник Марко Ристић. Нападајући у Загребу *Антологију српског песништва* Миодрага Павловића, Ристић, између осталих, користи следеће делимично синонимне епитете не би ли појачао стилски ефекат: *анахронична, архаична, застарела, сасушена, прашњава, плусквамперфектна, воштана <...>*. Наравно, Ристић не пропушта ни обрачун са врховима српског песништва утемељеним у средњовековној духовности, па антологију назива и *момчилонастасијевићком* [Ристић М. 1965].

5. И поред свих књижевнојезичких процеса, унутрашњих или спољашњих, црквенословенске речи одржале су се као битан конститутивни лексички елемент језика српске књижевности, за шта вальа захвалити пре свега непрекинутој српској књижевној традицији, односно угледу који су у њој имали и имају најзначајнији представници средњовековне књижевности (од Светога Саве и Стефана Првовенчаног, преко Теодосија и Доментијана, све до грофа Ђорђа Бранковића и Рачана на челу са Гаврилом Стефановићем Венцловићем), књижевности барока, класицизма и предромантизма (Захарија Орфелин, Јован Рајић, Лукијан Мушицки, Атанасије Стојковић, Јован Стерија Поповић), а нарочито рационалиста и просветитеља Доситеј Обрадовић, око којег је створен својеврстан култ, нарочито у Матици српској, већ у првој половини 19. в., односно током Вукове реформе. Снажан је био Доситејев утицај и на предувоковце и на вуковце.

5.1. Преломан значај за очување славенизама у песничком језику у Вуковој епохи, ипак, несумњиво је имала појава посве аутохтоне појаве у српској књижевности – Петра Петровића Његоша. Иако неретко сврставан међу Вукове присталице првенствено због чињенице да је *Горски вијенац* објавио преломне 1847. године, Његош је створио грандиозан књижевни опус језиком који је снажан ослонац проналазио управо у неопходним славенизмима, о чему најбоље сведочанство пружа монографија Светозара Стијовића *Славе-*

низми у Његошевим песничким делима, праћена обимним речником [Стијовић 1992]. Симболички је овакво духовно, песничко и филолошко опредељење било подвучено Његошевом предвуковском графијом и ортографијом.

5.2. Чак и српски романтичарски песници (Бранко Радичевић, Ђура Јакшић, Јован Јовановић Змај, Петар Прерадовић и др.), у очима историје књижевности мањом виђени као безрезервни вуковци, у својој поезији чувају црквенословенско наслеђе, добро анализирано у монографији Олге Ристић [Ристић О. 1969 и Ристић О. 1970].

6. У 20. веку вероватно је кључна личност у очувању црквенословенскога наслеђа у српској поезији био песник Момчило Настасијевић, што му у Титовој Југославији није оправдано. Радомир Константиновић, који нпр. за Давичову поезију има само речи највишег усхићења, о језику Момчила Настасијевића износи низ квалификација у *Филозофији паланке* [Константиновић 1991]: „Jezik koji beži od preciznosti, u kome se jaka svetlost jasnog Dana (epsko-racionalističkog, vukovskog), potiskuje u Noć, zapravo u Tamu ovoga kruga u kome nema razjašnjenja i koji je, zbog toga, tamnovilajetski” (279); „jezik srpskog sredovekovlja, iz hrisovulja i apokrifa, iz jevandjela i srpske srednjovekovne literature (naravno, korenski, ali jako modifikovan)” [284].

7. Улогу сличну Настасијевићу у српској прози имао је Милош Црњански, који је романом *Сеобе* поставио највише стилске стандарде у мотивисаном активирању црквенословенске лексике зарад евоцирања епохе, што је модел којег се држи и савремени творци историјских романа. Будући да прати дужи историјски период, Горан Петровић у роману *Опсада цркве Светог Спаса* актуелизује и славенизме из српкословенске епохе, попут лексема *прелест* или *тисушића*.

Другачије стилске поступке налазимо код романописаца што не тежећи мимезису стварају хибридан израз, неочекивано и изненађујуће комбинујући јединице савремене норме, дијалекта и старијих типова књижевног језика, као код Видосава Стевановића у роману *Нишчи*, или код Радована Белог Марковића, који славено-

српски језик са лакоћом комбинује са српским дијалектима, али и са кајкавским наречјем. Он се у делу свога опуса језички ослања на канцеларијски стил славеносрпског језика са почетка 19. в., тј. из његове доситејевске фазе. С обзиром на описани историјски контекст од почетка 19. в. до данас, очекивано је да ће славенизми у савременим романима често бити и средство за постицање ироније, као у роману *Мрзовоља кнеза Бизмарка* (2005) Добрила Ненадића или многим романима и причама Р. Б. Марковића.

8. И највиши стилски узлети савремене српске поезије неретко су остварени активирањем црквенословенске лексике, али по правилу без иронијске компоненте, као у случају збирке Ивана В. Лалића *Четири канона* (1996), која већ својим насловом упућује на одговарајући средњовековни жанр. У поетичкој вези са Лалићевом налази се и поезија Милосава Тешића, па се само у збирци *Прелест севера, Круг рачански, Дунавом* (1996), која симболички прати Велику сеобу Срба, могу прочитати и славенизми *одејаније, мњеније, удареније, евангелије* и др.

У савременој српској поезији не само што су славенизми честе стилеме, већ се и цсл. творбени модели показују као творачки активни у псеудоцрквенословенизмима, тј. псеудоархаизмима, нпр. у новим сложеницима које у збирци *Божји геометар* (1999) кује Алек Вукадиновић (*басмослов, хиландарје*).

9. Функцију стилема (пседо)славенизми у књижевноуметничком стилу у новије време нарочито преузимају у најпроминентнијој позицији текста, тј. насловима књижевних дела: Светислав Басара збирци прича о модерној српској историји од Милоша Обреновића до данас даје иронични наслов у којем је кованица *Мајмуно описаније* (2008), Светлана Велмар Јанковић роман о Првом српском устанку насловљава по аутентичној речи коју су користили сами Кађађорђеви устаници – *Востаније* (2008), док Мирослав Јосић Вишњић, полазећи од поступка интертекстуалности, своје дело такође архаично именује као *Роман без романа сирјеч частица трећа* (2004), и сл.

10. Активирање црквенославенизма може бити и сигнал скривеног интертекстуалног дијалога писаца, као у случају лексеме *пре-*

лест, коју је у савременом песничком језику реактивирао Милосав Тешић у наслову збирке *Прелест севера* (1995). Две године касније, иста лексема појављује се и у роману *Лајковачка пруга* Радоване Белог Марковића (после чега ће напустити исцељење у прелести невидимој; *Плава луна ведрим зраком у прелести дивно тече*) и роману *Опсада цркве Светог Спаса* Горана Петровића, док се 1999. могла прочитати и у збирци *Полог Злате Коцић* (Усуд њен је линија земље: *криш земни да је савије, кршну; гипку – прелест да је расправи*).

11. Очито је да многи савремени српски прозаисти (Видосав Стевановић, Мирослав Јосић Вишњић, Радован Бели Марковић, Горан Петровић) и песници (Иван В. Лалић, Милосав Тешић, Алек Вукадиновић, Злата Коцић) на хоризонту очекивања имају образованог читаоца који је спреман да у авантуру кретања кроз језичке лавиринте књижевног текста крене уз одговарајуће речнике, о чему је у једном од интервјуа експлицитно говорио М. Тешић.

12. Као у савременој књижевности, (псевдо)славенизми у функцији стилема чести су и у есејистици и књижевној критици, где по правилу доприносе иронијском отклону. Наведени стилски оступак видљив је био већ почетком 20. в., нпр. у делу Милана Савића *Лаза Костић* (*Ја се чудим да је Вељко Петровић тако покорно послушао наредбу, зацело громопуцателну наредбу*). Овакве стилеме ређе су језички маркиране одговарајућом конструкцијом, као у књизи Предрага Протића *Сумње и надања* (*Јер, поред свега осталог, Ђурађ Бранковић је био, како би то наши стари рекли, и једно несумњиво објављеније једног значајног књижевног дела које настаје*) или правописно, наводницима, као у раду Мирослав Егерића о Бећковићевој поезији (*у оном низу песника који <...> дозивају „умозритељне“ пределе*). Активирање славенизама у критици, књижевној историји и есејистици чешће је код појединих тумача књижевности, нпр. П. Протића (*Такво Игњатовићево отачество вољубље Скерлић ни у ком случају није могао да прихвати*), а код неких постоји и стилски манир, као у случају Михајла Пантића, нпр. у његовим радовима о Бећковићевој поезији. Чини се да је извесну „моду“ творбе псеудоцрквенословенизама у књижевну критику увео Зоран

Мишић у утицајној књизи *Критика песничког искуства* (*Јер књижевна критика одавно више није оно што свакојаки филистри и педанти, макар и марксиствујуши, и остали рачуноиспитивачи немерљивих количина желе да буде*), а прихватили Јован Делић у раду о Лалићевој поезији (*Таква тематика данас је ризична; лако може одвести у празну паметику, у кич, у догму, у сусједство баптиности, у религијско-философствујуше мудровање*), и многи други.

13. У савременом српском новинарству поједини славенизми, по правилу семантички прозирни (попут лексеме *путешествије*) или познати из школске лектире (попут лексеме *прикљученије*) савсвим су уобичајени практично у свим жанровима. Тако се *путешествије*, у значењу 'дugo, тешко, напорно, компликовано, неочекивано, необично путовање' појављује истовремено у вестима (*Старији водник Иван Лазаревић уместо на циљ, у кругу полигона за припрему и вежбе на нишком аеродрому, после скока са висине од око 1.500 метара, своје путешествије и пропадање кроз ваздух завршио је на крову једне породичне куће у селу Медошевац, Политика 7. 6. 2003, A1*), спортским извештајима (*Ко би већ знао и попамтио сва његова путешествија и тобоже нове клубове* (Политика 18. 2. 2004, B16) или економским коментарима. Лексема *прикљученије* појављује се чак и у новинским најавама филмова, у очекиваној доситејевској колокацији (*Акционији филм који прати живот и прикљученија шпијуна који, јурећи нарко-дилере по Филипинима, и сам запада у замку дроге*, Политика 11. 6. 2003).

14. Поступак активирања славенизама у насловима, описан у књижевности, чест је и у новинарству. Поглед читаоца треба да привуку било да као експресиви најављују тешкоће и неочекиваности при опису догађаја у тексту (*Путешествије због шопинга*, Политика 3. 9. 2002, B1); *Трудневно путешествије*, Спорт 5. 11. 2003, 21) било да се њима указује на садржај текста посвећеног историји, нпр. текста о историјској идеји Велике Србије (*Сојуз сладчајши и вјечни*, Вечерње новости 12. 11. 2002, 15), Доситеју Обрадовићу (*Народни попечитељ*, Политика 25. 1. 2003, B7) или Јовану Хаџићу као законодавцу из 19. в. (*Законоправитељ*, Политика 16. 11. 2003).

15. Ако по страни оставимо језик и стил престижних публициста и књижевника, ваља истаћи да код просечних говорника данас постоји одређена језичка нелагодност када је употреба црквенославенизама у питању. Она је проузрокована историјски условљеном појавом конкурентних облика тј. дублета – српскословенских, рускословенских, славеносрпских (хибридних) и српских народних. Вероватно је то највидљивије у време највећег хришћансог празника, који Срби именују као *Васкрс* (српскословенска традиција), *Воскрес* (рускословенска) и *Ускрс* (српска народна). Управо коегзистенција ових облика условила је и појаву ненормираних хибрида, типа **Васкрес* или **Воскрс*, што се могу срести чак и у дневним новинама, нпр. у Блицу. Да је проблем рас прострањен, сведочи и чињеница да је више пута решаван у различитим језичким саветницима, приручницима и на семинарима, а последњи пут у тексту Раде Стијовић објављеном недавно у Политици. Сличне недоумице изазивају и конкуренти, дублети или синоними, као што су: *путашаство* (ссл.), *путешество* (рсл.) и *путашество* (слс.); *отачество* (ссл.), *отечество* (рсл.), *отачество* (слс.), *отаџбина* (срп. нар.) и сл.. При употреби славенизама поједини писци западају у замку анахронизма, актуелизујући, на пример, говор Срба из епохе Немањића рускословенским или славеносрпским лексемама, док велики број новинара греши и због непознавања семантике овог лексичког слоја. Као најтипичнији пример може се навести употреба лексеме *мошти* у прешироком значењу 'посмртни остаци', чак и када засигурно немају чудотворне моћи, рецимо у тексту са насловом *Измештање моштију војводе Антонија Анте Богићевића* (Политика 28. 9. 2010, 07), где је очигледно уредник погрешно употребио лексему *мошти*. Будући да није у питању светац, новинар је, за разлику од уредника који је дао наслов, у тексту језички поступио правилно: *јуче је одобрено да се на том простору са једног на друго место пренесу посмртни остаци војводе Антонија Анте Богићевића*. Истовремено, цсл. лексика данас омогућава фино лексичко и стилистичко нијансирање, као у примерима дублета *сабор / збор* или *Преображење / Преображенje*, са мање или више диференцираном семантиком. То значи да су славенизми данас снажан

извор и дубок резервоар стилских средстава. другим речима, представљају велики стилски потенцијал српског језика.

16. Уместо закључка. Црквенословенско језичко наслеђе, оличено пре свега у лексичким славенизмима, нема једнак нормативистички и стилистички статус у савременом српском језику. У овоме раду није узет специфичан религијски дискурс у оквирима православне духовности СПЦ. Ван њега, славенизми могу бити стилски немаркирани (*ваздух, васиона, свештеник, општи, општина, сушићи, мошти* и сл.) и маркирани (*путешествије, прикљученије, писање, објављење, наравоученије, отечествовољубље, торжество, попечитељство, умозрителни, торжествено* и сл.). Маркирани су славенизми очито функционално-стилски условљени – појављују се углавном у књижевноуметничком и публицистичком стилу. Док у књижевном делу славенизми као стилем имају различите функције у распону од евокације до гротеске, у новинским чланцима, есејима и књижевним критикама готово по правилу представљају средство ироније, што је двоструко условљено. Са једне стране, још увек очуваном свешћу о сладуњавој сентименталистичкој књижевности са почетка 19. в., видаковићевског типа, са којом се Вук кроз полемике сурово обрачунао, после чега су славенизми постали симболи лажности, патетичности, извештачености. Са друге стране, идеолошким ствавом изграђиваном у титоистичкој Југославији, у којем је према целокупном црквенословенском наслеђу, па и језичком, преовладавала поруга (в. текстове водећих књижевних идеолога, Марка Ристића или Оскара Давича).

Литература

- Грковић-Мејџор 2011: Јасмина Грковић-Мејџор, „Описци језичке прошлости у делима Лазе Костића”, у: Лаза Костић 1841–1910–2010, Београд : САНУ, 59–68.
- Давичо 1974: Oskar Davičo, Ritualli umiranja jezika, Beograd : Nolit.
- Ђорђић 1990: Петар Ђорђић, Историја српске ћирилице, Београд : Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ивић 1998: Павле Ивић, Преглед историје српског језика, Сремски Карловци – Нови Сад : Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

- Константиновић 1991: Radomir Konstantinović, Filosofija palanke, Beograd : Nolit.
- Милановић 2010: Александар Милановић, Кратка историја српског књижевног језика, Београд : Завод за уџбенике.
- Младеновић 2008: Александар Младеновић, Историја српског језика. Изабрани радови, Београд: Чига штампа.
- Ристић О. 1969: Ристић, Олга, Лексичко-семантичке одлике творбе именица у неких српских и хрватских романтичарских песника, ЈФ, XXVIII, св. 1–2, Београд, 219–320.
- Симић / Јовановић 2002: радоје Симић и Јелена Јовановић, Основи теорије функционалних стилова, Београд – Никшић : Филолошки факултет Универзитета у Београду – Јасен.
- Трифуновић 2001: Ђорђе Трифуновић, Ка почецима српске писмености, Београд : Откровење.
- Ђорац 1974: Милорад Ђорац, Стилистика српскохрватског књижевног језика, Београд : Научна књига.

O. A. Войцєва
(Одеса)

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ І СТИЛІСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОРІЄНТАЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ В „КРИМСЬКИХ СОНЕТАХ” АДАМА МІЦКЕВИЧА

У статті розглянуто орієнタルну лексику в „Кримських сонетах” Адама Міцкевича як стилістично маркований засіб, що відображає специфіку і неповторність східного світобачення. Образні засоби, зокрема метафори, порівняння, гіперболи, характерні для поетики персидської та арабської мов, посилюють зв’язок сонетів з іншомовною культурою. Міцкевич в руслі романтичного напряму по-новаторськи представляє неоднорідність культур Заходу і Сходу, відтворює в сонетах побачений ним колорит життя мусульманського населення Криму.

Ключові слова: лінгвокультурологія, запозичення, орієнタルна лексика, метафора, оказіоналізм.

The article examines Oriental lexicon in „The Crimean Sonnets” by Adam Mickiewicz. This lexicon performs the function of stylistically marked means, reflecting the specificity and uniqueness of the oriental world view. Imaginative means, in particular metaphors, comparisons, hyperboles, typical of the poetics of the Persian and Arabic languages, enhance the correlation between communication sonnets and the foreign language culture. Using an innovative approach, Mickiewicz represents the heterogeneity of the East and West cultures in the context of Romanticism, reproduces the diversity of life of the Muslim population in the Crimea.

Key words: cultural linguistics, loan words, Oriental lexicon, metaphor, nonce word.

Особливої актуальності набувають у наш час проблеми взаємозв’язку мови й об’єктивної реальності, мови та культури. Конкретний лінгвістичний факт являє собою фрагмент відтворюваної в мові картини світу. „Лексику можна трактувати як систему назив культурних фактів”; причому „однозначної залежності між кількістю запозичених мовних елементів і здатністю мови виконувати комунікативну, експресивну, стилістичну функції та її культурним рівнем не існує” [19, 528].

Лінгвокультурологічний аналіз іншомовних одиниць, зокрема орієнタルного походження, набуває особливого значення у славістиці, оскільки залишаються невирішеними питання, пов’язані з їхньою можливістю передавати особливості східного життя та асиміляцією у слов’янських мовах. Типологія запозичень, специфіка семантики, стилістична роль лексики іншомовного походження знаходились у центрі уваги У. Вайнрайха, К. Р. Галіуліна, Г. Х. Гілазетдинової, І. Т. Добродомова, Т. П. Зюріної, Ю. О. Жлуктенка, Л. П. Крисіна, А. Є. Супруна, М. Бялоскурської, Н. Г. Михайлівської, С. Стаковського та ін. [див.: 2; 3; 10; 11; 11; 14]. Дослідники наголошують, що входження іншомовних лексем до певної мови зумовлено мовними контактами (прямими й непрямими, опосередкованими), а також свідчить про взаємодію, діалог між різними культурами.

Мета статті полягає в аналізі культурологічного та стилістичного потенціалу орієнタルної лексики в поетичному циклі „Кримські сонети” видатного польського поета Адама Міцкевича.

Відомо, що запозичені мовні одиниці відтворюють інше світобачення, вони можуть асимілюватися в мові-реципієнта і стати не від’ємною частиною її лексичного континууму. При прямому запозиченні орієнタルної лексики зв’язок між першоджерелом і іншомовною одиницею вказує на зіткнення фрагментів двох мовних картин світу. Непрямі запозичення є наслідком взаємодії декількох культур, а на їхню семантику накладаються різні мовні картини світу. Нова лексема може входити разом із незнайомою реалією, не існуючи в культурі мови-реципієнта. Такі орієнタルні іншомовні одиниці містять культурологічну інформацію про фрагмент східного життя.

Термін *орієнталізм* (від лат. *orientalis* „східний”) позначає „іншомовне слово, запозичене з мов азійських народів у різні часи внаслідок історичних контактів” [УМЕ, 278].

Східні (орієнタルні) запозичення з арабської мови (*adamaszek, bisior*), з тюркських мов (зокрема турецької і татарської) зафіксовано ще в старопольських джерелах [13, 2, 348]. Протягом XVI–XVII століть за посередництвом східнослов'янських мов (переважно української), а також угорської, польською мовою була запозичена й асимільована турецька лексика, наприклад, *delia, kolpak, kontusz*.

Частина орієнталізмів з тюркських, давньоєврейської, іранської, перської, арабської мов асимілюються на ґрунті польської мови, інші залишаються неасимільованими лексемами. Зокрема тюркізми увійшли до тематичних груп, що є назвами осіб (*chan, bisurman(in)* „мусульманин”, *czausz* „посол султана”, *ulan, gaur, basza, janczar, kalausz* „провідник”, *turza* „почесний титул”), тварин (*buhaj, sühak* „різновид антилопи”, *sarańcza*), одягу та тканин (*baszłyk, kaftan, burka, wojłok, szarawary*), до військової (*wataha, bulawa, buzdygan, kołczan, horda / orda* „татарське військо”) і суспільно-політичної термінології (*haracz* „військовий податок”) тощо [18, 167]. Орієнタルні за походженням слова розширили номінативні, комунікативні та конотативні можливості польської лексики.

До різновидів орієнタルної лексики належать *екзотизми*, „слова і вирази, що походять з маловідомих мов, як правило, неіндоєвропейських, вживаються з метою надання мовленню особливого колориту” [СЛТ, 214]; „іншомовні слова, які відображають своєрідність життя, побуту, історії і культури інших країн і народів, зберігаючи яскраву національну, місцеву та історичну забарвленість” [3, 6]. Екзотичні мовні одиниці (або *ксенізми* „слова, що називають чужі реалії”, „не зумовлені культурними контактами” [19, 534]) не мають еквівалентних слів у мові-реципієнте, належать до певної тематичної мікрогрупи та відзначаються особливою стилістичною забарвленістю.

У „Кримських сонетах”, що мають яскраво орієнタルний характер, виражений елементами „східного” (власне персидського) сти-

лю, „східної” образності [5, 152; 11], Адам Міцкевич вжив низку запозичень з мов країн Азії та північної Африки, зокрема з арабської, перської, татарської, у тому числі неасимільовані польською мовою екзотизми (*chylat, dżamid, minaret, izan, farys, turban, gaur, namaz, padyszach* та ін.), витлумачені у примітках [17, 478–485; 15]. Наголосимо, що зацікавленість Міцкевича східною (арабською та іранською) культурою і поезією була зумовлена ще й тим, що поет був знайомий з основоположником російської орієнталістики, професором Петербурзького університету Й. І. Сенковським, а також із творами французьких і німецьких учених-орієнталістів першої четверті XIX ст.

Поетичний цикл „Кримські сонети” присвячено „Товаришам по кримській подорожі”, яку поет здійснив (за уточненими даними) в червні – жовтні 1825 р. у товаристві Кароліни Собанської, Генріха Ржевуського, генерала Яна Вітта та ін. [6, 163–164; 4, 108]. Разом із супутниками Міцкевич потрапив у штурм, відвідав міс Тарханкут, місто Козлов (Євпаторію), де мандрівників зустрів Хаджі Ага Бабович, голова місцевих караїмів. Далі він побував у колишній столиці Кримського ханства Бахчисараї, у місті-фортеці Чуфут-Кале, в Алушті, милувався чудовим краєвидом з гірських вершин Чатирдаг і Аюдаг.

Крим спровів на поета глибоке враження. В листі до Йоахима Лелевеля від 7/19 січня 1827 р. Міцкевич зазначає: „<...> в Одесі я жив „орієнタルним життям”. Але я бачив Крим! Я пережив сильний штурм на морі і був одним із кількох здорових людей, які зберегли достатньо сил і розсуду, щоб спостерігати за цим цікавим видовищем. Я топтав хмари на Чатирдазі <...>, спав на sofaх Гіреїв; в лавровому садочку грав у шахи з ключником покійного хана. Я бачив схід у мініатюрі. А те, що залишилося в пам'яті з цієї подорожі, знайде відбиток в сонетах. Я пустив „Сонети” у розвідку. <...> Якщо сонети будуть добре сприйняті, маю намір написати щось більш величне в орієнタルному дусі; але якщо ці мінareти, намази, ізани і тому подібні варварські звуки не сподобаються тендітним вухам класиків <...> засмучусь, але писати буду” [16, 392–394].

Одним із перших відгуків на „Кримські сонети” була стаття П. А. В'яземського, надрукована в „Московському телеграфі” 1926 р. У додатку до неї В'яземський подає прозаїчний переклад зазначеного твору російською мовою. Російський поет вважав, що „Міцкевич належить до невеликого грома обраних, яким надано щасливе право бути представниками літературної слави своїх народів” [1, 65]. В'яземський зазначав, що в „Кримських сонетах” автор вдало і слушно застосував орієнタルну лексику і східні образи для зображення Криму.

Однак не всім припав до смаку орієнタルний стиль „Кримських сонетів”. На початку XIX ст. татарська мусульманська культура Криму та відповідні назви, які її репрезентували, були маловідомі полякам. Навколо твору розгорнулася дискусія. „Всі варшавські газети, – писав Міцкевич в листі до Я. Ковалевського від 9/21 червня 1827 р., – заповнені гострою критикою і перебільшеними похвалами. Одні говорять про те, що я не повинен друкувати недозрілі плоди, а інші, що мої „Сонети” кращі, ніж у Петrarки, і якщо має бути у нас оригінальна література, то я буду її батьком” [16 V, 411].

У відповідь на зауваження літературного критика Францішка Салезія Дмоховського стосовно великої кількості незрозумілих польському читачеві орієنタルних іншомовних слів поет написав: „Пан Дмоховський не знає не тільки назв гір і річок, що свідчить про ступінь його обізнаності з малою географією сусідніх країн, але й не розуміє слів: *аллах, дрогман, мінарем, намаз, ізан*. Наведені арабські або перські слова багато разів були вжиті і витлумачені у творах Гете, Байрона, Мура <...>” („Про варшавських критиків і рецензентів”, 1828 р.) [16 V, 184]. Міцкевич наголошує, що він як представник романтичного напряму лише продовжує традицію „відкриття східного світу”, започатковану в європейській літературі.

Треба згадати, що у першій половині XIX ст. орієнталізми виступають як важливі стилістичні засоби в слов'янській літературі. Так, у поемі „Бахчисарайський фонтан” О. С. Пушкін описує Крим як місцевість з чудовими і своєрідними пейзажами – розлогим степом, морем і грізними горами, де зіткнулися мусульманський і православний світ [5, 152; 12, 32].

Адам Міцкевич до невідомого йому раніше кримського простору увійшов не тільки як романтичний мандрівник зі своїм світом туги за рідним краєм, але й як дослідник східної культури, який використав для її відображення орієнタルні образи і відповідну лексику. Поет прагнув зрозуміти специфіку місцевого життя, наблизити читачів до сприйняття „сходу в мініатюрі”.

Центральними героями „Кримських сонетів” є *мандрівник* (в оригіналі автор уживає слово *pielgrzym* (*pilgrim*) < д.-нім. *piligrim*, іт. *pellegrino*, лат. *peregrinus* ”чужоземець, чужинець”; ”прочанин; богомолець, який їде на поклоніння до святих місць; *перен.* мандрівник, подорожній”) [CIC, 648] як винятковий романтичний герой, що сумус за вітчизною, уособлює раціональний світ культури Заходу, і *Mirza* (*Mirza*) (< перс. *amir-zade* ”син еміра, князя”; „в Ірані титул членів правлячої династії (ставиться після імені); шанобливе звернення до вищих урядовців і вчених (ставиться перед ім’ям); назва великих і середніх феодалів у тюркських кочових народів Росії (татар, ногайців та ін.)” [CIC, 549; SWO, 564]) як представник ірраціонального світу культури Сходу. Вони зустрілися в екзотичній місцевості Кримського півострова, це – „два культури, два різних світобачення, але у них один шлях. Вони взаємодоповнюють один одного: пілігрим хоче дізнатися про новий східний світ, провідник надає йому таку можливість” [6, 163–167]. Завдяки побаченому пілігрим усвідомлює, що світ кримської природи є казковим, таємничим і небезпечним, він формує особливий світогляд у людей, які там проживають.

Адам Міцкевич описує східний світ за допомогою орієнタルної лексики, власних і апелятивних назв, які позначають місцеві реалії. Серед запозичень-орієнталізмів спостерігаємо хронологічно застарілі лексеми (*drogman, farys*) і ті, що належать до історизмів, наприклад, *chan, dywan, buńczuk, jańczary* та інші [19, 532].

Топонімічний простір Криму представляють астіоніми: *Kozłow* (< крим.-тат. *Kezlev*, гр. *Ευπατορία, Κερκινίτις*, тур. *Gözleve* [Фасмер 2, 6]), *Bakczysaraj* (< тюрк. „садовий палац”) [Фасмер 1, 137–138], *Carogród – поет., заст.* Константинополь – Стамбул (< цсл., др. Цъсаръгородъ, Цъсаръгородъ, цсл. Цъсаръградъ, Цъсаръградъ;

калька від гр. *αστιλίς Πόλις, αστιλεύοντα Πόλις* [Фасмер 4, 291], *Bałkawa* (< тур. *bałyklava* „басейн для риби”) [Фасмер 1, 112], *Czufut-Kale* (< крим.-тат. *Çufut Qale* „юдейська фортеця”) [17, 483], ороніми та інсулоніми: *Krym* (< тур., крим.-тат., балкар. *Kyrym, kyrym* „рів, вал” – нагадує вал и рів, споруджений в епоху Боспорського царства через перешийок *Táphros*) [Фасмер 2, 389], *Tarkankut* – Тарханкутський півострів у Західному Криму (*tarxan* < тур., чагат. *tarxan* „привілейований стан” 1) „стан, вільний від оподаткування”; 2) „скупник льону, конопель, щетини, шкір (у селах)” [Фасмер 4, 25], *Czatyrdah* – назва гірського хребта (< крим.-тат. *Çatır Dağ* „намет-гора”; *çatır* „шатро, намет”, *dağ* „гора”), *Ajudah / Judah* – букв. „ведмідь-гора”; у слові метафорично передано форму гори на Південному березі Криму (< крим.-тат., кипч., башк. *ajū* „ведмідь”, *day* „гора”) [Фасмер 1, 99; 7, 46], а також гідроніми: *Salhir* – річка, що випливає з підніжжя хребта Чатирдаг (< іndoарійське **sal-gir(i)* „та, що скидається з гір”) [17, 483; 10, 85–87].

Антропонім *Giraje* (“назва династії кримських ханів”), міфоніми *Diwy* (діви (фарсі) „в іранській міфології злі духи”) [MC, 201]), *Eblis / Iblis* („в ісламі шайтан, злий дух”) [17, 408], теоніми *Allach* (< араб. *al-ilāh* „божество”; „ім’я бога в ісламі”) [CIC, 43; SWO, 40], *Gabryjel* (“один із семи святих архангелів, вартовий раю”) [17, 483], бібліонім *Baltazar* (“за Біблією останній правитель Вавилону”) [17, 479], етноніми *Grek, Italczyk, Mongołowie* слугують для називання й характеристики персонажів.

„Східний елемент розподілено в циклі сонетів нерівномірно, – наголошує М. В. Ізмайлова, – перші чотири сонети не мають його взагалі, п’ятий сонет („Вигляд гір із степів Козлова”) – цілком східний, являє діалог мандрівника і Мірзи <...>; наступні сонети – майже кожен містить більшою чи меншою мірою орієнタルні елементи” [5, 156].

Діалог між мандрівником і його провідником Мірзою починається в сонеті „*Widok górz ze stepów Kozłowa*” („Вигляд гір із степів Козлова”). Цікаво, що саме цей сонет уперше був перекладений на перську мову ад’юнктом Східного факультету Петербурзького університету Мірзою Джрафаром Топчибashi, оскільки Міцкевич

хотів перевірити, як буде звучати орієнタルний стиль сонетів східною мовою [14, 59].

Екзотична природа як велика панівна сила викликає у пілігрима захват і водночас лякає, він намагається піznати її, запитує у провідника про побачену таємницу перешкоду. Гірський хребет Чатирдаг автор „Кримських сонетів” характеризує за допомогою гіперболічних контрастних метафор: з одного боку це *morze lodu* („море льоду”), *tron z zamrożonej chmury* („tron із холодних туч”), *z ćwierci lądu te mury* („ряд фортець міцних”), а з іншого – *na szczytce jaka łuna, pożar* (пожежа), *latarnia śród niebios obwodu* („ліхтар у небесах німих”) (тут і в подальших прикладах використано переклади М. Т. Рильського). Крім того, цей масив описано також у сонетах „*Czatyrdah*”, „*Alusza w nocy*” з застосуванням оказіональних порівнянь: *щогло кримського судна* (*Maszcie krymskiego statku, / wielki Czatyrdahu!*) („О щогло Кримських гір, / великий Чатирдаг!”), *miナparem, пашиах* (O minarecie świata! o góร padyszachu!), передкладач між світом живих і небом, який постійно нагадує про вічне життя: *Miedzy światem i niebem jak drogman stworzenia* („Tu, nibi dragoman mіж небом і землею”), атропоморфних метафор: *dzioby potoków / I gardła rzek widziałem pijące z jej gniazda* („Гортані рік прудких I дзьоби ручаїв там п’ють холодну воду”); *Na barki Czatyrdahu spada lampa światów* („Світильник золотий спада на Чатирдаг”); *Podesławszy pod nogi ziemie, ludzi, gromy, / Słuchasz tylko, co mówi Bóg do przyrodnego* („Уважно слухаєш, в ногах прославши грім, / Як розмовляє бог із творивом своїм”) та метонімічних переносів: *Minąłem grom drzemiący w kolebce z obłoków* („Спить грім в колисці з хмар, повитий у туман”).

Оригінальний образ Чатирдагу в „Кримських сонетах” Адама Міцкевича нагадує мусульманіна в національному вбранні, тюрбані і халаті, перед яким падають на коліна: *Ty, nad skały poziomu uciekłszy w obłoki, / Siedzisz sobie pod bramą niebios, jak wysoki / Gabryjel, pilnujący edeńskiego gmachu. / Ciemny las twoim płaszczem, a janczary strachu / Twój turban z chmur haftują błyskawic potoki* („Під брамою небес сидиш ти, нездоланий, / Мов ангел Гавриїл, усім ли-

хим на страх; / Ліси – твій темний плащ, сіяє в блискавках / Тюр-
бан шовковий твій, гарячим злотом тканий”).

Міцкевич приділяє значну увагу опису головного міста Криму першої половини XIX ст. Бахчисараю, його пам'яткам у сонетах „Bakczysaraj”, „Bakczysaraj w nocy”, „Grób Potockiej”, „Mogiły haremu”, „Droga nad przepaścią w Czufut-Kale”. Місто Бахчисарай – не тільки „край весни”, де квітнуть розкішні сади. У ньому панує атмосфера „руйнівного занепаду, пустелі і смерті <...> автор вдається до ремінісценцій з творчості Байрона, Пушкіна та Біблії (вірш „Валтасарове видіння”), які підкреслюють настрій катастрофізму, нагадуючи про загибель цивілізацій” [9, 197].

Палац у Бахчисараї, який відвідує ліричний герой, що колись був символом могутності кримських ханів Гіреїв (*Jeszcze wielka, już pusta Girajów dziedzina* („Великі та німі Гіреїв двір і сад!”), тепер знищений: *Sofy, trony potęgi, miłości schronienia, / Przeskakuje szarańcza, obwija gadzina* („Через потуги трон і любошів дивани / Літає сарана, повзе холодний гад”).

Поет персоніфікує кущ плюща, який утворює на стіні колишнього палацу напис „руїна” (<...> powoju rośliną, / Wdzierając się na głuche ściany i sklepienia, Zajmuje dzieło ludzi w imię przyrodenia / I pisze Balsazara głoskami: RUINA („Повився темний плющ і дикий виноград / По вікнах, по стіні подобою альтани. / Руїна – пише тут на мурах гість незнаний, / Як Валтасарові, на віковичний згад”).

Сумує за втраченою орієнタルною культурою, її багатством фонтан сліз Сельсебіль („райське джерело”) у гаремі ханів Гіреїв: *To fontanna haremu, dotąd stoi cało / I perlowe łzy sącząc, woła przez pustynie: / Gdzież jesteś, o miłości, potęgi i chwało!* („Гарему то фонтан. Сльоза його перлова / Спадає по сльозі і промовля щомить: / „О де ви, де тепер, любов, можуття й славо”).

Після закінчення традиційної мусульманської молитви наступає ніч, і Бахчисарай нагадує східну казку. Автор досягає чарівного казкового ефекту шляхом зображення алгоритичного образу ночі, який нагадує символіку персидської поезії: небо – гарем, місяць („срібний король ночі”) – султан, зірки – його жінки. *Srebrny król nocy dąży spocząć przy kochance. / Błyszczą w haremie niebios wieczne*

gwiazd kagańce („Ісрібний ночі цар пливе в височині, / Здаля побачивши зорі лиць рум'яне. / В гаремі зорянім світило полум'яне / Одно по одному засвічує вогні”).

Міцкевич майстерно використовує такі стилістичні прийоми, як порівняння (хмарна на небі – білий сонний лебідь: *Jeden obłok, jak senny labędź na jeziorze, Pierś ma białą, a złotem malowane krańce* („Іхмарка лебедем пливе по синизні, / Вся біла, наче сніг, лямована в багрянє”); *Dalej czernią się kołem olbrzymy granitu, / Jak sztany, siedzące w dywanie Eblisa* („А ген, лиш оком кинь, – / Гранітні велетні, немовби до Евліса / Зійшлись дияволи на раду потайну”), метафори (*Pod namiotem ciemności*), персоніфікацію та ін. (*niekiedy z ich szczytu / Budzi się błyskawica i pędem Farysa / Przelatuje milczące rystynie błękitu* („З них часом блискавка зринає вдалину / І лине в темряві, як бистрий кінь фариса”)).

У сонеті „Grób Potockiej” згадується легенда про польську наложницю хана Гірея Марію Потоцьку, „на основі якої російський поет Олександр Пушкін з притаманним йому талантом написав поему „Бахчисарайський фонтан” [17, 480–481]. М. Т. Рильський наголошував: „Тільки уява геніального поета могла створити такий образ: зорі, що палають на південному небі, – це сліди, випалені поглядом його землячки, які ведуть до вітчизни, куди їй не було вороття... як не судилося було повернутися на батьківщину й поетові” [15, 351]: *Tam na północ, ku Polsce, świecą gwiazd gromady, / Dlaczegoż na tej drodze błyszczy się ich tyle? / Czy wzrok twój, ognia pełen, nim zgasnął w mogile, / Tam wiecznie lecąc, jasne powypalał ślady?* („Чому так світяться громадою ясною / Зірки, до польської обернені землі? / Чи то не погляд твій, в печалі, у жалі, / Сліди повиникав огненною сльозою?”). Автор передбачає свою трагічну долю і власну смерть: *Polko! – i ja dni skończę w samotnej żałobie: / Tu niech mi garstkę ziemi dłoń przyjazna rzuci* („О полько! Як і ти, я вмру на чужині. / Хай приязна рука мене хоч поховає!”). Створений поетом образ підкреслює порівняння: Марія – *młoda róża* („трояндо молода”), метафори: *przeszłości chwile, / Ulatując od ciebie jak złote motyle / Rzuciły w głębi serca pamiątek owady* („линули в імлі / Від тебе юні дні, злотисті мотили, / І спогадів черву лишали за

собою”), гіперболи: *gwiazd gromady*, метонімія: *garstkę ziemi dłoń przyjazna rzuci*.

Мірза показує пілігриму кладовище гарему, вхід до якого заборонений для християнина („*Mogiły haremū*”): *Pozwalam mu, – dasziesz, o wielki Proroku! / On jeden z cudzoziemców poglądał ze łzami* („Дозволив я йому, прости мене, пророче! / – З чужинців перший він сльозу отут зронив”), розповідає про руїни могил ханів і султанів, їх жінок, рідних (*stoły Allachu*), що знаходяться в розкішному саду серед високих тополь і шовковиць [17, 481].

Цей сонет також наповнений східними образами, іншомовною лексикою, які відтворюють специфіку орієнタルного світобачення. Зокрема трагічну долю молодих дівчат, відірваних від батьківського дому і позбавлених індивідуальності, які стали власністю багатого чоловіка в гаремі, яскраво підкреслюють метафори (рідний дім – *winnicy miłości*, невільниці – *miłości niedołączne grona, perelki Wschodu, róże edeńskie*, смерть – *truna, mroczne łono, koncha wieczności*), порівняння (*Nad niemi turban zimny błyszczy śród ogrodu, / Jak buńczuk wojska cieniów* – „Над ними зносяться тюрбани кам’яні, / Неначе бунчуки у демонській війні”); персоніфіковані образи: *u czystości stoku / Odkwitnęły dni wasze pod wstydu lisciami* („Вам на схилі чистоти / Під листям сорому судилось одзвісти”).

Хоча пілігрим є представником культури Заходу, але йому близька доля невільниць кримського гарему, він розуміє трагізм своєї і їхньої долі, тоді як для інших мандрівників могили є тільки екзотичною пам’яткою: *Z morza uciech i szczęścia, porwała za młodu Truna, koncha wieczności, do mrocznego łona* („Із моря ніжності та розкоши – труні Були тут віddanі, на смерті темне лono”).

Прийом антитези (свій – чужий) відтворює особливу схильовану атмосферу у сонеті „*Pielgrzym*” [9, 198]. Ліричний герой потребує в країні краси, ясного неба, солов’їв, рубінових шовковиць і золотих ананасів, однак він засмучений, бо сумує за вітчизною: *U stóp moich kraina dostatków i krasy, / Nad głową niebo jasne, obok piękne lice; / Dlaczegoż stąd ucieka serce w okolice / Dalekie i – niesenty! jeszcze dalsze czasy?* („Країна розкоші прославилась підо мною,

/ Вгорі – блакить ясна, тут – лиця чарівні. / Чому ж у дальний край так хочеться мені, / Чом ще за дальшою я плачу давниною?”).

Неповторний світ Криму, його орієнタルний колорит передають у „Кримських сонетах” запозичені слова, що позначають осіб за віросповіданням, виконуваною місією, титулом: *muslimin / muzulmannin*, заст. *muzułman* (< фр. *musulman*, тур. *Müslüman*, араб. مُسْلِمُ ‘muslim „віддані ісламу”») [WSWO, 857]; *padyszach* (< тур. *pādiszāh*, перс. *pādszāh* „захисник, володар”; „титул монарха в деяких країнах Близького і середнього Сходу”) [WSWO, 923; CIC, 613]; *giaur* (< тур. *gāvir, giaur* „невірний”, перс. *giaur, gabr* „шанувальник огня”; „у мусульман зневажливе прізвисько іновірців”) [SWO, 304; CIC, 228]; *farys* (< ар. *fāris* заст. „наїзник; арабський лицар, сміливець”) [17, 480; SWO, 257]; *drogman / dragoman* (< фр. *dragoman*, іт. *dragomanno*, ар. *targumān* „перекладач, інтерпретатор” від арам. „драгоман, tolmac, посол, перекладач; провідник, посередник між іноземцями, передусім між європейцями і мешканцями Близького Сходу”) [WSWO, 289]; *basza* (< тур. *paşa* „титул вищих військових і цивільних сановників у султанській Туреччині”) [CIC, 634].

Ліричним символом східної ночі є одаліска, пол. *odaliska* (< фр. *odalisque*, тур. *odałyk* „служниця, наложниця”; „в давній Турції рабина або служниця в гаремі; наложниця в гаремі”) [WSWO, 892; CIC, 592–593]: *Nocy wschodnia! ty na kształt wschodniej odaliski, / Pieszczotami usypiasz, a kiedyś snu bliski, / Ty iskrą oka znowu budzisz do pieszczoty* („О ночь східна! Ти – неначе одаліска, / Що поцілунками зчаровує до сну / I рантом будить знов жадобу вогняну”)

(„Алuszta w noccy”). Серед лексичних одиниць, які функціонують у „Кримських сонетах”, привертають увагу суспільні й релігійні терміни. Ці слова виконують номінативну функцію, у їх семантиці відтворена специфіка життя мусульман, їхні звичаї і традиції: *izan*, укр. *азан* (< ар. اذان „оповіщувати; в ісламі заклик на молитву, який читає з мінарету муедзин” [17, 480]); *namaz* (< тур., перс. *nāmāz* „щоденна п’ятиразова молитва у мусульман; один із головних обрядів ісламу” [WSWO, 860; CIC, 568]): *I mekkański przybylec nucił pieśń namaza* – „*Намаз побожний свій отут хаджі творив*” („Ruiny замку

w Bałklawie”); *harem* (< тур., ар. حارم ḥaram „заборонений, святий”; „жіноча половина багатого мусульманського будинку в країнах мусульманського Сходу; в збірному значенні мешканки гарему” [SWO, 324; CIC, 169]).

Орієнタルна лексика позначає релігійні споруди, наприклад, *dżamid / dżami* (< ар. گامی’ گامی’ „мечеть в столиці халіфату або в мусульманській провінції” [WSWO, 309]); *menar, menarē, minaret* (< тур. *minare*, араб. *manara* „місце, в якому запалено вогонь або світло”; „баштоподібна споруда при мечеті, з якої глашатай (муедзин) скликає мусульман на молитву” [WSWO, 309; CIC, 547]), поняття військової та суспільної термінології, наприклад, *jańczar / janczar* (< уг. *janscár*, тур. *yeni-çeri* „нове військо”; „привілейована піхота в султанській Турції” [WSWO, 571; CIC, 940]), *buńczuk* (через укр. бунчук < тур. *bundžuk* „старовинна військова регалія у вигляді палиці з кулею або вістрям на верхньому кінці, прикрашеному китицями чи волоссям із кінського хвоста”), *dywan* (< тур. *divan* „рада”, ар. „дорадчий орган султана в Туреччині XVIII–XIX ст.” [WSWO, 307; CIC, 136], а також назви предметів, зокрема меблів (*sofa* < тур. *sof(f)a* „кам’яна лава”; „низький широкий диван” [SWO, 790; 17, 479–481]).

Найменування одягу, характерні для східних народів, вживаються в сонетах у прямому значенні: *kolpak* < тур. *kalpak* „висока шапка”; „головний убір конусоподібної або круглої форми” [WSWO, 649] – *Jeśli tam pióro błyśnie, to mój kolpak będzie* („*Ковпак мій про-майне пучком пір’їн легких*”) („Góra Kikineis”); *turban* < тур. *dülbend, tül bend*, перс. *dulbānd* букв. „тканина з крапиви”; „головний убір у вигляді полотнища, яким обертають голову” [SWO, 882] – *gdzie nad mój turban była tylko gwiazda* („*Там зірка лиши над мій під-носилася тюрбан*”) („Widok górz ze stepów Kozłowa”); а також у значенні переносному: *Twój turban z chmur haftują błyskawic potoki* – „*сіяє в блискавках Тюрбан шовковий твій, гарячим златом тканий*” („Czatyrdah”); *chylat* < ар. *hil’at*, перс. خلعت „одяг”; „в османській Турції і в давній Персії почесний одяг, який дарував володар заслуженим особам” [SWO, 151]: *gdy noc chylat rozciągnęła bury* – „*між темних шат нічних*” („Widok górz ze stepów Kozłowa”); *góra z pier-*

si mgliste otrzqsa chylaty – „*Скидає вже гора туманні з себе шати*” („Ałuszta w dzeń”).

Зображеній Адамом Міцкевичем за допомогою орієнタルної лексики неповторний фрагмент східного світу в поетичному циклі „Кримські сонети” увиразнює своєрідність культур Заходу і Сходу. Орієнталізми, здебільшого екзотизми, втілюють самобутність природи, суспільно-громадського життя, світобачення, традицій і звичаїв народів Криму, надають сонетам яскравого місцевого колориту. Свідоме вживання автором східних запозичень, продумані стилістичні прийоми і створені в сонетах оригінальні образи викликають асоціації з фольклором Сходу, з біблійними сюжетами.

Перспективи подальшого дослідження орієнタルної лексики вбачаємо в аналізі її функціонування, встановленні культурологічної та стилістичної ролі орієнталізмів у художніх творах, їхньої адаптації на грунті слов’янських мов.

Література

1. Вяземский П. А. Сонеты Мицкевича / П. А. Вяземский // Эстетика и литературная критика. – М. : Искусство, 1984. – С. 65–71.
2. Гилазетдинова Г.Х. Восточные заимствования в языке Московской Руси: Автореф. дис. на соискание уч. степени доктора филол. наук: спец. 10.02.01 „Русский язык” / Г. Х. Гилазетдинова. – Казань, 2011. – 48 с.
3. Зюрина Т. П. Экзотизмы и их использование в русской литературной речи: (конец XVIII – первая треть XIX века) : Автoref. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 „Русский язык” / Т. П. Зюрина. – М., 1995. – 15 с.
4. Єнджеевич Єжи. Українські ночі або родовід генія. Роман; передмова Дмитра Павличка / Єжи Єнджеевич // Київ, 1988. – С. 89–130.
5. Измайлова Н. В. Мицкевич в стихах Пушкина (К интерпретации стихотворения „В прохладе сладостной фонтанов”). – Уч. зап. Чкалов. пед. ин-та, 1952. Сер. ист.-филол. наук. – Вып. 6. – С. 171–214.
6. Мошик Ю. А „Восток в миниатюре” или геопоэтика Бахчисарай в „Крымских Сонетах” Адама Мицкевича / Ю. А. Мошик // Культура народов Причерноморья. – Симферополь : Межвузовский центр „Крым”. – 2003. – № 38. – С. 163–167.

7. Никонов В. А. Введение в топонимику 2-е изд. / В. А. Никонов. – М. : Изд-во ЛКИ, 2011. – 184 с.
8. Рильський М. Поезія Адама Міцкевича / М. Рильський // Зібрання творів: у 20 тт. – К. : Наук. думка, 1983–1990. – Т.14.
9. Солдатенко Т. Я. Топос Криму в творчості Лесі Українки та Адама Міцкевича / Т. Я. Солдатенко // Вісник Луганського національного університету імені Т. Шевченка. – № 24 (235), грудень, 2011. – С. 193–198.
10. Трубачев О. Н. Indoarica в Северном Причерноморье / О. Н. Трубачев. – М. : Hayka, 1999. – 320 с.
11. Białoskórska Mirosława. Orientalna stylizacja słownictwa „Sonetów krymskich” Adama Mickiewicza / Mirosława Białoskórska // Slavia Occidentalis. – Poznań 1992. – T. 48/49 (1991/1992). – S. 19–26.
12. Dernałowicz Maria. Adam Mickiewicz / Maria Dernałowicz. – Warszawa : Interpress, 1979. – 85 s.
13. Klemiensiewicz Zenon. Historia języka polskiego / Zenon Klemiensiewicz. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985. – Część II. – s.
14. Majewska Barbara. Pierwszy orientalny przekład sonetu Mickiewicza / Barbara Majewska // Przegląd Orientalistyczny. – № 1(17). – 1956. – S. 59–66.
15. Makowski Stanisław. Świat „Sonetów Krymskich” Adama Mickiewicza / Stanisław Makowski. – Warszawa : Czytelnik , 1969. – 209 s.
16. Mickiewicz Adam. Dzieła. Wydanie rocznicowe 1798–1998 / Adam Mickiewicz. – Warszawa : Czytelnik, 1997–2005. – T. 5.
17. Mickiewicz Adam. Wiersze. – Warszawa : Czytelnik, 1976. – 507 s.
18. Walczak Bogdan. Zarys dziejów języka polskiego / Bogdan Walczak. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1999. – 305 s.
19. Współczesny język polski. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010. – 695 s.
4. MC – Мифологический словарь / Гл. ред. Е. Мелетинский. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 672 с.
5. Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер; ред. и предисл. Б. А. Ларина; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева]. – М. : Прогресс, 1986–1987. Т. 1. – 1986. – 576 с. Т. 2. – 1986. – 672 с. Т. 3. – 1987. – 832 с. Т. 4. – 1987. – 864 с.
6. SWO – Słownik wyrazów obcych / red. J. Tokarski. – wyd. 26, popraw. i uzup. – Warszawa : PWN, 1991. – 927 s.
7. WSWO – Wielki słownik wyrazów obcych PWN / pod red. M. Bański. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2005. – 1348 s.

Список скорочених назв джерел

1. СІС – Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1985. – 966 с.
2. СЛТ – Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – 2-е изд., стереотип. – М. : Эдиториал УРСС, 2004. – 578 с.
3. УМЕ – Українська мова. / Енциклопедія / За ред. І. В. Муромцева. – К. : Видавництво „Майстер-клас”, 2011. – 400 с.

A. V. Петров
(Симферополь)

АДЬЕКТИВЫ С ФОРМАНТАМИ **-МОРФНЫЙ**, **-ФОРМНЫЙ** И **-ОИДНЫЙ** КАК ПЕРИФЕРИЯ СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ ПОДОБИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

У статті досліджуються запозичені внаслідок транслітерації прикметники з формантами **-морфний**, **-формный** і **-оидный**, що розвивають значення подібності; обґрунтovується їхнє периферійне місце у структурі семантичного поля з інваріантом *схожий на...*

Ключові слова: семантичне поле подібності, логічна схема порівняння, ядро і периферія семантичного поля, питомі й запозичені основи, сполучуваність основ.

The article is dedicated to the research of adjectives with the formants **-морфный**, **-формный** and **-оидный**, that are borrowed as a result of transliteration and that are developing the meaning of similarity; their peripheral position in the structure of the semantic field with the invariant *similar to* is grounded.

Key words: semantic field of similarity, logic of comparison, core and periphery of a semantic field, native and borrowed bases, compatibility of bases.

Універсальна мыслительная операция сравнения пронизывает всю речевую деятельность человека и находит отражение в языковой системе (Н. Д. Арутюнова, В. И. Бартон, И. К. Кучеренко, В. М. Огольцов, А. А. Потебня, З. А. Харитончик, М. И. Черемисина). Так, исследователи Е. В. Гулыга и Е. И. Шендельс внутри лексико-грамматических полей немецкого языка вычленили компаративное поле: „Средства выражения сравнения взаимодействуют друг с другом и функционируют совместно, образуя Компаратив-

ное Поле” [6, 114]. Е. К. Безпояско и К. Г. Городенская выделили в украинском языке поле подобия, включив в него, однако, только адъективные форманты **-уват-**, **-подібний**, **-аст-**, **-ев-** [4, 132]. Категория подобия базируется на мыслительной категории подобия, или сходства. В „Логическом словаре” Н. И. Кондакова отмечается, что „сходство – это наличие хотя бы одного общего признака у изучаемых предметов. Сходство есть отношение, родственное отношению равенства” [10, 129]. Подобие является таким типом отношения между объектами, который определяется путем логического приема сравнения. По утверждению В. И. Бартона, „логическая структура сравнения есть то общее, что сохраняется постоянным, неизменным во всех языковых ее воплощениях” [3, 32].

В поле компаративности в соответствии с логической структурой сравнения, на основе которой строится сравнение языковое, необходимо выделять более узкие категории – подобия, тождество и меры признака. Семантическое поле подобия организуется семантическим инвариантом *похожий на...*, имеет неоднородное ядро, которое характеризуется двухслойной структурой. Первый слой ядра представлен инвариантом *X как <словно, будто> Y*, второй – инвариантом *похожий на...*, совпадающим с инвариантом поля. Первый слой составляют устойчивые сравнения, предложения, в которых конструкция со сравнительным союзом входит в состав сказуемого, предложения модели N1 как <словно, будто> N1 и предложно-падежные конструкции. Второй слой ядра состоит из четырех субполей, формируемых производными различных частей речи, – именами прилагательными, глаголами, именами существительными и наречиями. Таким образом, одним из субполей подобия является субполе адъективов [15].

Цель статьи – исследовать заимствованные адъективы с формантами **-морфный**, **-формный** и **-оидный**, определить их место в семантическом поле с инвариантом *похожий на...* Картотека языковых фактов была составлена на базе словарей, справочников „Новое в русской лексике: Словарные материалы (1977–1993)” (НРЛ) и Интернет-источников.

Постпозитивные элементы *-видный*, *-образный*, *-подобный* многие исследователи относят к формальным показателям подобия (например: *шаровидный*, *шарообразный*, *шароподобный*) [1; 15; 18]. В. Г. Гак включает в этот ряд также суффиксоиды *-морфный* и *-формный* [5].

Адъективы с компонентами *-морфный* и *-формный* не подвергались специальному исследованию. В словаре иностранных слов основа „...морф, ...морфный” [< гр. *morphe* форма] определяется как вторая составная часть сложных слов, обозначающая „относящийся к форме, виду, образу, например: *антропоморфный*” [17, 331], а *-formis* в конце слова употребляется в значении *-образный*, *-видный* и переводится русскими суффиксоидами *-видный*, *-образный*, а также через *подобный*: *Alaeformis* – крылоподобный, *Digitofórmis* – пальцеобразный, *Cubifórmis* – кубовидный, *Crucifórmis* – крестообразный и др. [13, 97].

В русском языке транслитерированный отрезок выступает в единстве с суффиксом *-н-* в составе адъективных единиц (...*морфный*) или с суффиксом *-изм-* в структуре субстантивов: ...*морфизм* (*зооморфизм*). На базе имён с постпозитивным компонентом ...*морфизм* образуются адъективы на *-ический* (*зооморфический*). Единицы с компонентами *-морфный*, *-формный* и *-морфизм* с позиций синхронного словообразования относятся к условно членимым. В. Г. Гак рассматривает *-morphē* и *-forme* как заимствованные суффиксы со значением уподобления [5].

Вторая основа композитов данной группы восходит к греческому корню *morphe* ‘форма’. Вместе с тем вследствие обобщения значения постпозитивного компонента и суффиксализации значение формы часто утрачивается. Семантика адъективов определяется валентностью основ. Как показывают наблюдения, суффиксоид *-морфный* сочетается с субстантивными и адъективными основами. При сочетании с субстантивными основами, как правило заимствованными, неосвоенными, реализуется „сравнительное” значение и суффиксоид синонимизируется с компонентами *-видный*, *-образный* или *-подобный*. Ср.: *антропоморфный* [гр. *anthrōptomorphos* „человекообразный, уподобленный человеку”] (антропоморфные

обезьяны – человекообразные обезьяны), *ихтиоморфный* [гр. *ichthys* „рыба”] (ихтиоморфные фигурки – рыбообразные человеческие фигурки), *орнитоморфный* [< гр. *ornis* (*ornitos*) „птица”] (орнитоморфная символика / фигура; орнитоморфный код / мотив / орнамент / узор), *териоморфный* [гр. *thērion* зверь] (териоморфные изображения – звероподобные изображения), *астроморфный* [< гр. *astron* „звезда”]: *Аstromорфный* характер планировки собора [Собора Парижской Богоматери]. Существует гипотеза, что прототипом при планировке собора послужило созвездие Ориона: //http://blogs.privet.ru/community/gothicarhitectur/..., но *дракономорфный* [< гр. *drakōn* змей, освоенная основа] (дракономорфные существа). При сочетании с адъективными основами суффиксоид *-морфный* актуализирует этимологическое значение корня. Ср.: *ксероморфный* [< гр. *xēros* „сухой”] (ксероморфные признаки растений – „черты внешнего строения растений сухих местообитаний, препятствующие избыточному испарению и потере воды” // http://murmam.ru/flora/vocabulary/sreda.shtml), *гигроморфный* [< гр. *hygros* влажный] (гигроморфные признаки растений).

В „Обратном словаре русского языка” были зафиксированы пять лексем с компонентом *-морфный* – *антропоморфный*, *зооморфный*, *диморфный*, *изоморфный* и *полиморфный*, последние три адъектива относятся к узкоспециальным терминам; лексические же единицы на *-формный* не отражены в этом лексикографическом издании [14].

Суффиксоид *-морфный* представлен в составе многокорневых образований в сочетании с заимствованными, а также исконными и

* Большинство божеств имело *антропоморфный* облик; лишь у некоторых имелись *офиоморфные* (змеевидные) и *териоморфные* (зверовидные) черты: //http://mesoamerica.narod.ru; *Мифическая реальность персонифицируется в виде зооморфных или фитоморфных* фигур: //http://www.gumer.info; *Например, дендроморфную структуру имеет наша с вами кровеносная система, нервные клетки, если брать “неживые” предметы, например камни, то и в них встречаются древовидные рисунки и еще многое-многое другое:* //http://HYPERLINK «http://www.aworld.ru» www.aworld.ru.

заимствованными основами: антропо-зооморфный, антропо-фитоморфный, растительноорнитоморфный и др. Ср.: Двойственность первобытного сознания выразилась не только в двойственной **антропо-зооморфной** (или **антропо-фитоморфной**) природе упомянутых выше мифических образов, но и в том, что они объединили в себе начала жизни и смерти: //<http://aboriginals.narod.ru>; В кубанской рушниковой вышивке, так же как и в украинской, центральное место занимают фитоморфные и растительноорнитоморфные мотивы: //<http://www.experts.in.ua>.

Зафиксированы композиты, в которых формант сочетается с исконными основами: рыбоморфный, птицеморфный, змееморфный и др. Ср.: В „Краденом солнце“ Крокодил, подобно змееморфному египетскому божеству, проглатывает солнце: //<http://ideaifxxxer.livejournal.com>; Авианы (англ. Avians) – в самом широком смысле существа с птичьими элементами (обычно это перья, оперённые крылья). К авианам относятся антропоморфные птицы и птицеморфные люди, фэнтезийные птицы и составные варианты типа грифона и кокатриса: //<http://art-wiki.ru>.

Часть адъективов относится к терминам геологии: литоморфный [*< гр. lithos камень*] ‘подобный твердой глиняной породе’ (литоморфный рельеф), пелитоморфный [*< гр. pēlos глина*] (пелитоморфные известняки); к философским терминам: антропоморфный, космоморфный, натуromорфный, социоморфный, техноморфный и др. Ср.: Пять предфилософских моделей космоса – **терратоморфная, фитоморфная, зооморфная, антропоморфная и техноморфная** – не стоят друг от друга особняком: //<http://abuss.nagod.ru>; Живые организмы все чаще рассматриваются в **антропоморфных** (уподобляющих человеку) и **социоморфных** (уподобляющих человеческому обществу) категориях: //<http://www.erudition.ru>; Более высокая вера в Бога может возродиться, когда она станет более духовной и освободится от ложных **космоморфных** и **социоморфных** мифов о Боге, которыми проникнуто традиционное учение о Промысле: //<http://www.jourclub.ru>.

Терминологический характер производных обуславливает их функционирование в конструкциях с висячим дефисом. Ср.: На го-

ризонтальных плоскостях береговых валунов были зафиксированы выполненные путём выбивки **антропо- и териоморфные** изображения, знаковые символы: //<http://planetadisser.com>; Найденное в озере археологи определили как захоронение шамана, поскольку все находки носили неутилитарное назначения: **антропо-, зоо-, ихтио- и орнитоморфные** скульптурные изображения, украшения, сосуды с изображениями птиц и животных, „утюжки“ и др.: //<http://dkarpunin.livejournal.com>.

Производные функционируют также в лингвистической терминологии при классификации метафор: **биоморфная / природоморфная / социоморфная** метафора. Ср.: ...здесь присутствуют практически все основные типы семантического переноса, за исключением может быть машинной (технической) и **социоморфной** метафор: метафора **биоморфная** (**антропо-, зооморфная** и ботаническая), метафора **реиморфная** (предметная) – собственно „вещная“, метафора пространственная и синестезия: //<http://www.gumilev.org>.

В отличие от компонента **-морфный**, суффиксоид **-формный** сочетается только с иноязычными основами, что свидетельствует о недостаточной освоенности форманта. Часть адъективов относится: а) к медицинским терминам, например, **шизофеноформный** ‘похожий по форме на шизофрению’ (шизофеноформное расстройство), **истероформный** ‘похожий на истерический’ (истероформный синдром), **эпилептиформный** ‘похожий на эпилептический’ (эпилептиформный припадок): **Истероформный, или истероподобный, синдром** чаще в форме аффективно-моторных и аффективно-вегетативных припадков возникает вне связи с психотравмирующими факторами: //<http://legalsvit.com>; **Психоз шизофреноподобный (шизоформный)**, некоторыми своими проявлениями сходный с шизофренией (чаще всего имеется в виду галлюцинаторно-параноидная шизофрения): //<http://vocabulary.ru>; б) к биологическим терминам: отряд клещи **паразитоформные** (*Parasitiformes*), надотряды клещей: **акариформные** [гр. akari клещ], **опилоакариформные**. Ср.: К **акариформным** клещам относятся **саркоптиформные** (*Sarcoptiformes*) (панцирные клещи, амбар-

ные, волосяные, перьевые, чесоточные и др.) и **тромбидиформные** (*Trombidiformes*) (паутинные клещи, водяные клещи, краснотелки, железницы, галловые клещи и др.): //<http://enc.lib.rus.ru>.

В терминосистемах функционируют также адъективы с формантом **-оидн-**, который состоит из адаптированной основы греческого слова *eidos* ‘вид, образ’ и суффикса **-н-**. Следовательно, по своему происхождению **-оид** является корневой морфемой. При этом его регулярное употребление в определенных значениях привело к обобщению значения. В русистике принято рассматривать формант **-оид** как суффикс [8; 11; 16]. В украинистике формант определяется как суффиксоид [9, 73]. В настоящем исследовании элемент **-оидн-** квалифицируется как суффиксоид, поскольку производные единицы соотносятся с perífrase ‘такой, который похож, напоминает то, что названо первой основой’. На основе греческого корня образовался и формант **-ид** „с узкоспециализированной семантикой в рамках дерматовенерологической терминологии” (аллергид, бруцеллид, диабетид, туберкулид) [6, 163].

От адъективов с формантом **-оидн-** необходимо отличать производные, которые образовались от существительного на **-оид** при помощи суффикса **-н-**: дермоид [гр. *derma* кожа] → дермоидный, онейроид [гр. *oneiros* сон] → онейроидный и др. Ср.: *Дермоид* роговой оболочки также удаляют оперативным путем: //<http://bolezni-glaza.ru>>content/view/293/295/; На первых этапах развития *онейроида* отмечаются нарушения сна, затем появляется бред инсценировки: //<http://scorcher.ru>>neuro/neuro_sys/excessive_hobbies/.

В лексикографических источниках лексические единицы с формантом **-оидн-** переводятся при помощи суффиксоидов **-видный** и **-образный**, а также слова-компоненты **подобный**: *Amoeboīdēus* – амебовидный, амебоподобный; *Discoīdēus* – дискообразный, *Ostoīdēus* – восьмиобразный, *Styloīdēus* – шиловидный, *Tyreoīdēus* – щитовидный и др. [13].

Адъективы являются медицинскими и биологическими терминами: **астмоидный** (астмоидное состояние), **гриппоидный** (гриппоидный синдром), **лейкемоидный** [гр. *leukos* белый] (лейкемоидные реакции), **лихеноидный** [лат. *lichen* лишайник] (лихеноидный хрониче-

ский дерматоз), **миелоидный** [гр. *myelos* (костный) мозг] (миелоидная реакция), **неврозоидный** (неврозоидный синдром), **опиоидный** (опиоидная зависимость), **остеоидный** [< гр. *osteon* «кость»] (остеоидная ткань), **полипоидный** (полипоидная опухоль), **амебоидный** (амебоидные животные), **зеброидный** (зеброидные отметины). Ср.: *Амебоидный* – похожий на амёбу; такие животные, которые движутся и питаются подобно амебам, поглощая пищу своим телом: //<http://www.inslov.ru>; *Лейкемоидные реакции* – патологические изменения состава крови, сходные с картиной крови при лейкозах: //<http://medn.ru>; *Полипоидный* (Polypoid) – напоминающий по своему внешнему виду полип: //<http://medinfa.ru>; *Мулица* 2,5 года, 115 см в холке, саврасая с зеброидными отметинами, арабизированная голова, длинные ноги: //<http://www.prokon.ru>; *Рыба типичного „зеброидного строения”*: //<http://aquatek.narod.ru>; *Заместительная терапия* – не панацея. Ее даже нельзя назвать методом гарантированного избавления от опиоидной зависимости: //<http://www.narcom.ru>; *Дискоидный мениск* – это аномалия развития, при которой мениск имеет дискоидную форму: //<http://radiographia.ru>.

Лексическая единица **дискоидный** входит в составной термин **дискоидная красная волчанка**. В то же время производное функционирует и вне медицинской сферы в значении ‘формой подобный диску’ (**дискоидные образования в атмосфере**); *Наблюдали дискоидные облака в Горно-Алтайске*: //<http://pulse.webservis.ru>.

Сфера употребления отдельных производных с формантом **-оидн-** охватывает также газетно-публицистический стиль: **фашистоидный** (**фашистоидные тенденции**), **дебилоидный** ‘подобный дебилу, ограниченный, недалекий (газ.-публ.)’ (НРЛ-91). В результате контаминации слов **фашизм** и **шизоидный сниж.** „шизофренический” [фашизм] + шизоидный] образовалось коннотативно окрашенное производное **фашизоидный** со значением ‘сочетающий в себе фашистские замашки с помрачением рассудка (газ.-публ.)’ (НРЛ-93): **фашизоидный проект / тип личности / уклон, фашизоидная психология / риторика, фашизоидные идеи / настроения / тенденции**; Термин **фашизоидный**, так же как и сам термин „авторитарная личность”, принадлежит Фромму: //<http://www.gumer.info>. Прилагательное вхо-

дит в окказиональное сочетание *фашизоидная оптика*: Нарисованная мной пессимистичная картина проимперского настоящего в современном искусстве, которую я называю *фашизоидной оптикой*, на самом деле, конечно, является достаточно закономерным этапом в развитии художественной и, прежде всего, социальной ситуации: //http://xz.gif.ru/numbers/73-74/parshikov/.

Одной из задач исследования является установление места адъективов с суффиксоидами *-морфн(ый)*, *-формн(ый)* и *-оидн(ый)* в семантическом поле с инвариантом *похожий на...* При распределении производных слов внутри семантического поля мы используем принцип выделения центральных и периферийных словообразовательных схем. Г. П. Нещименко считает, что „к центру системы относятся наиболее продуктивные схемы; к периферии – схемы с низкой воспроизводимостью, лишь ограниченно используемые при образовании новой лексики, а также СТ, полностью утратившие продуктивность, т. е. не репродуцируемые при создании новообразований” [12, 68]. Анализируемые адъективы занимают дальнюю периферию поля [15]. Приведём фрагмент субполя адъективов.

В **ядро** входят лексические единицы *похожий* ‘имеющий сходство с кем-, чем-л., напоминающий кого-, что-л.’ и *подобный* I ‘сходный с кем-, чем-л., похожий на кого-, что-л.’. На **ближней периферии** располагаются композиты и простые адъективы, входящие в следующие словообразовательные типы: •**основа сущ.** + *-о-/е-* + *-видный*: *бокаловидный* (бокаловидный цветок) и др.; •**основа сущ.** + *-о-/е-* + *-образный*: *клинообразный* (клинообразный боевой порядок) и др., новообразование: *точкообразный* (точкообразные глаза) (НРЛ-91); •**основа сущ.** + *-о-/е-* + *подобный*: *короноподобный* (короноподобный вирус) и др., новообразования: *идолоподобный*, *ангиноподобный* (ангиноподобные явления) (НРЛ-91); •**основа сущ.** + *-ист-*: *плетистый* (плетистые розы) и др., новообразование: *волдыристый* (волдыристые листья растения) (НРЛ-91); •**основа сущ.** + *-чат-*: *бокальчатый* (бокальчатый цветок) и др., новообразование: *струпчатый* (струпчатый ледок) (НРЛ-91); •**основа сущ.** + *-оват-/еват-*: *килеватый* (килеватый лист) и др., новообразование: *бомжеватый* (бомжеватый старик).

Дальнняя периферия включает •производные с компонентами *-морфный*, *-формный* и *-оидный*; •композиты с нулевым суффиксом: *клювоголовый* (клювоголовые собаки) и др.; •простые производные с инвариантными суффиксами *-н-*, *-ан-/ян-*, *-ов-*, *-енн-*, передающие значение цвета через отношение к предмету: *лимонный* (лимонная полоса заката), *соломенный* (соломенные волосы) и др.; •простые фразеологически связанные адъективы с инвариантными суффиксами *-н-*, *-ов-* со значением формы: *колбасный сыр*, *крабовый замок*, *моховой агат* и др.; •двуихкомпонентные композиты, состоящие из основ, выраждающих цветовое значение через отношение к предмету: *изумрудно-золотой* и др.

Крайнюю периферию составляют •двуих- и трёхкомпонентные композиты-колоративы: *молочно-белый* ‘белый, цвета молока’, *густо-малиновый* и др.; *темно-кармазинно-шарлаховый* и др.; •адъективные фраземы *разг.*, *неодобр.* одним миром мазаны, *разг.* одного поля ягода ‘очень похожи друг на друга по своим (обычно отрицательным) качествам’ и др.

Таким образом, адъективы с формантами *-морфный*, *-формный* и *-оидный* занимают дальнюю периферию семантического поля с инвариантом *похожий на...*, характеризуются ограниченной сферой употребления, функционируют в различных терминосистемах русского языка

Литература

1. Адливанкин С. Ю. Из истории прилагательных подобия в русском языке / С. Ю. Адливанкин // Проблемы структуры слова и предложения : Учен. зап. Пермского ун-та. – Пермь, 1974. – С. 88–93.
2. Арутюнова Н. Д. Тождество и подобие (Заметки о взаимодействии концептов) / Н. Д. Арутюнова // Тождество и подобие. Сравнение и идентификация. – М. : Наука, 1990. – С. 7–32.
3. Бартон В. И. Сравнение как средство познания : [монография] / Виталий Иванович Бартон. – Минск, 1978. – 128 с.
4. Безпояско О. К. Морфеміка української мови : [монографія] / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1987. – 211 с.
5. Гак В. Г. Метафора: универсальное и специфическое / В. Г. Гак // Метафора в языке и тексте. – М. : Наука, 1988. – С. 11–26.

6. Головня А. И. Особенности словообразования в медицинской терминологии / А. И. Головня // Русский язык в изменяющемся мире: Материалы Международной научной конференции, 30–31 марта 1999 г., Минск: в 2 ч. – Ч. 1. – Минск : БГУ, 2000. – С. 162–166.
7. Гулыга Е. В. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке : [монография] / Елена Владимировна Гулыга, Евгения Иосифовна Шендельс. – М. : Просвещение, 1969. – 184 с.
8. Земская Е. А. Словообразование как деятельность : [монография] / Елена Андреевна Земская. – М. : Наука, 1992. – 221 с.
9. Клименко Н. Ф. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. – К. : Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, 1998. – 162 с.
10. Кондаков Н. И. Логический словарь : [словарь-справочник] / Н.И. Кондаков. – М. : Наука, 1971. — 656 с.
11. Милославский И. Г. О словообразовательном значении „подобия” в русском языке / И. Г. Милославский // Русский язык в школе. – 1977. – № 6. – С. 90–92.
12. Нещименко Г. П. О некоторых аспектах деривационного синтеза при сопоставительном изучении славянских языков (к проблеме центра и периферии при изучении словообразовательной категории) / Г. П. Нещименко // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. – М. : Наука, 1987. – С. 62–73.
13. Медицинский латино-русский и русско-латинский словарь / [сост. С. И. Вольфсон]. – М., 1951. – 286 с.
14. Обратный словарь русского языка. Около 125000 слов. – М. : Советская энциклопедия, 1974. – 944 с.
15. Петров О. В. Семантичні поля в ідеографічному моделюванні російського лексикону : Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора фіолол. наук : спеціальність 10.02.02 „Російська мова” / О. В. Петров. – К., 2013. – 40 с.
16. Русская грамматика. – Т. 1. – М. : Наука, 1980.
17. Словарь иностранных слов. – М. : Рус. яз., 1988. – 624 с.
18. Устименко И. А. Ономасиологический класс сходства и подобия и его роль в ходе словообразовательного процесса имен прилагательных / И. А. Устименко // Проблемы ономасиологии. Исследования проблемной лаборатории по ономасиологии кафедры общего языкознания и истории языка Орловского государственного педагогического института: Научные труды. – Т. 62 (155). – Курск, 1976. – С. 119–126.

УДК 811.163.2'28 (477.7)

*С. І. Георгієва
(Одеса)*

БАЛКАНСЬКИЙ ТИП БОЛГАРСЬКОГО ДІАЛЕКТНОГО КОНТИНУУМУ: МЕТРОПОЛІЯ І ДІАСПОРА

Статтю присвячено дослідженням балканського типу болгарського діалектного континууму. Проблема диференціації континууму метрополії, принципів його членування залишається важливими для пізнання особливостей структури та ліній розвитку переселенських говорів. Опис цілісного інвентарю маркерів балканського типу різних мовних рівнів є дуже важливим при визначенні генетичної близькості досліджуваних переселенських говорів.

Ключові слова: болгарський діалектний континуум, балканський тип, болгарські бессарабські говорки.

The article studies the Balkan type of the Bulgarian dialect continuum. The problem of differentiating the continuum metropolis, principles of its division remain important while comprehending the structure and development of the settlers' dialects. Making a holistic inventory of the Balkan markers at different language levels is very important when determining the genetic proximity of the analysed dialects.

Key words: Bulgarian dialect continuum, Balkan type, Bessarabian Bulgarian dialect.

Болгарський діалектний континуум має складну внутрішню диференціацію, що вплинуло і на долю переселенських говорів, зокрема і в Україні; говорки метрополії детермінували структурний розвиток говорів нової формaciї. Тому проблема диференціації континууму метрополії, принципів його членування залишається важливими для пізнання особливостей структури та ліній розвитку переселенських говорів. Зауважимо, що бачення умов, причин і стану

діалектної диференціації болгарського континууму змінювалися відповідно до накопичення емпіричної інформації про структуру та ареальні відмінності болгарських говірок (докладніше про етапи розвитку болгарської діалектології див.: [7; 6]). Особливо цінними та глибокими науковими дослідженнями діалектної диференціації болгарського континууму стали монографічні описи Ст. Стойкова [7; 8], Т. Бояджиева [3; 4], М. Сл. Младенова [6], І. Кочева [5] та ін., численні праці серій „Трудове по българска диалектология“ за ред. Ст. Стойкова, „Българска диалектология. Проучвания и материали“ за ред. К. Мірчева. Новим етапом в окресленні меж болгарських діалектів та інтерпретації умов і етапів їх виникнення стала перша у болгаристиці фундаментальна лінгвогеографічна праця „Български диалектен атлас“ (= БДА) у 4-х томах, підготовку якого розпочато за спільного керівництва Ст. Стойкова і С. Б. Бернштейна (т. 1) і продовжено під керівництвом Ст. Стойкова (т. 2–4) [2]. БДА створив передумови нового бачення болгарського діалектного континууму, його поглибленого вивчення у синхронії та діахронії. Діалектна диференціація болгарського мовного простору зумовлена неповторною історією болгар на Балканах, складними мовними процесами у XII–XV ст., коли сформувалися основні відмінності між діалектами. Найглибші відмінності між ними виникли у фонетичній системі, зокрема в континуації ё (ѣ), голосних неповного творення (ъ, ь) та носових голосних (ж), (ѧ); менш відчутними є граматичні відмінності – переважно формальна реалізація низки граматичних категорій (флексії іменників множини, означеність / неозначеність імен, наявність старих відмінкових форм, флексії діеслів теперішнього часу та ін.). Спираючись на інтегральні та диференційні риси говорів, дослідники віддавна намагалися визначити діалектні типи і діалектну диференціацію болгарського континууму. Склалася традиція класифікувати діалекти за такими ознаками: 1) типи рефлексів (ѣ); 2) типи рефлексів (ж); 3) за іншими фонетичними рисами; 4) за морфологічними та лексичними рисами; 5) за територіальним поширенням (докладніше див.: [7]).

Балканські говірки у метрополії поширені в Балканській та Середньогорській обл. на схід від т.зв. ятевої межі. На півдні вони охоплюють більшу частину Фракії й сягають схилів Родоп, а на півночі –Дунайської рівнини та Добруджі. Звичайно, говірки на таких значних обширах не зберігають цілковитої структурної єдності. На північ від Старої планини балканські говірки змішуються з мізійськими, а на заході та півдні поширені переходні говірки, у структурі яких поєднані риси західноболгарські й південно-східні (рупські). Зазначимо, що назва **рупські** (говірки) є спільною для південноболгарських і всіх говірок східніше ятевої межі у південній частині болгарського континууму; термін належить П. Р. Славейкову і пов’язаний з етнографічною назвою мешканців Родоп і Фракії – рупці, чи рупалани. Межі їх визначив К. Іречек. Сьогодні рупський тип говірок найкраще зберігається у Странджі, Родопах, Разлозі, Гоцеделчеві та в Болгарській Фракії. Ці говірки творять структурну цілісність; вони поширені на значній території.

Міграційні та колонізаційні рухи упродовж тисячоліття зумовили значну диференціацію цієї частини болгарського діалектного континууму, що стало предметом докладного аналізу діалектологів [7, 120–121].

Як окремий діалектний тип **балканські** говірки на тлі інших східноболгарських говорів характеризує *перезвук* [а] ~ [е] на місці давньоболгарської фонеми /ѣ/ (ѣ): б’ал – бели, мл’ако – млечен, бр’аг – брегове. Ятевий перезвук, виявляючись у різних фонологічних позиціях (добре – добр’а, къде – къд’а, виде – вид’а, нешто – н’ашто, мрежса – мр’ажса), у балканських говірках становить послідовне системне явище, підпорядковане низці закономірностей, чим вирізняє ці говірки з-поміж інших східноболгарських. Крім ятевого „перезвуку“, відомою зміною є перехід [а] ~ [е] після палatalних та піднебінних приголосних, насамперед після [й] та [ч] (йасла – если, йама – еми, овчар – овчери); таке позиційне обмеження поширене в усіх балканських говірках.

Іншою ознакою балканського типу говірок є редукція широких голосних, яка проте не охоплює усієї території. За описами Т. Бояджієва, у західній частині поширення балканських говірок (Пирдопська та Тетевенська обл.) редукція обмежена голосними [а] та [о], а в центральній і східній частинах ареалу охоплює й голосний [е]

(що походить з давньоболгарських /ě/, /ę/, /e/, /ъ/), який у ненаголошній позиції редукується до [и] або [’а] : *дете – дите / д’ате, млекар – мликар / мл’акар, пролет – пролит / прол’ат, гнездо – гниздо / гн’аздо, беден – бедин / бед’ан* та ін. [3, 158]. Докладніший опис подав Ст. Стойков, вказавши на те, що говірки вздовж ятевої межі в Пирдопській, Тетевенській, Луковитській та західніше Ловешської обл. у ненаголошній позиції мають чистий, нередукований вияв – [e] (млекар, гнездо, пролет, зима). В одних говірках (у Тирновській, Троянській, Сливенській та Старозагорській обл.) голосний [e] перед наголошеним складом редукується в [и], а після наголошено-го – в [’ъ] (мликар, гниздò, прòл’т, зìм’ъ); в інших говірках (Котелський р-н) така зміна відбувається за інших умов: перед наголошеним складом голосний [e] змінюється в [’ъ], а після наголошено-го – в [и] (мл’ькар, гн’ъздò, прòлит, зìми) [7, 107].

За низкою ознак балканські говірки поділяються на західно-, центрально- та східнобалканські.

У західнобалканських говірках (тетевенські, пирдопські і панагюрські) поширені риси, властиві і сусіднім говіркам західніше ятевої межі. Зокрема це: а) наявністьrudиментарних дієслівних форм із закінченнями: *мола, права, вида, носа, реда;* б) наявність рухомого наголосу в формах аористу: *ходіх, носіх, моліх, правіх;* в) розвиток давньоболгарських голосних фонем /ж/, /ъ/: у пирдопських говірках поширений рефлекс [а] (даб, заб, каїта, дажд, сан), а в тетевенських – під наголосом широкий [ê] (дéб, зéб, кéшта, дéжд, сéн). Від цієї риси залежить і вимова членної морфеми чол. р., наголошеної флексії ж. р. -а, закінчення дієслів 1 ос. одн. теперішнього часу (*мъжà, дъбà, горà, главà, четà, орà* – Пирдопський р-н; *мъжé, дъбé, горé, главé, четé, орé* – Тетевенський р-н). У панагюрських говірках рефлексом давньоболгарських голосних фонем /ж/, /ъ/ є [ъ] (дъбъ, зъбъ, горъ, главъ, четъ, оръ); г) різним був розвиток давніх сполучок *ъr, *ъl: лише як [ръ], [ъл] – у говірках Пирдопського р-ну (*кръна / крпа, вlna*), і як [ър], [ъл] – у говірках Панагюрського р-ну (*търгна, кълвна*); у тетевенських говірках ця сполучка представлена або у вигляді складотворчих р, л, або як єр чи рѣ, єл чи лѣ (*крс, вlna, крѣс, вѣлна, вѣрба* та ін.); д) зміна палatalьних

т’, д’ на к’, г’ єднає пирдопські говірки із сусідніми говірками елін-пелінськими та ботевградськими (*д’адо – г’адо, вид’ах – виг’ах, д’ул’а – г’ул’а, зем’а – з’ек’а*).

Від інших балканських говірки Тетевенської, Пирдопської та Панагюрської обл. відрізняються дистрибуцією ятевого „перезвуку“ (пор.: *н’ашто, гр’ашка, в’ажди, м’ад, ү’ав*). Центральнобалканські говірки поширені у Центральній Старій планині та Середній горі (села у Ловешському, Троянському, Габровському, Севлієвському, Тревненському, Карловському, Калоферському, Казанлицькому районах); їхніми носіями є давнє автохтонне болгарське населення із самоназвою *балканджії*, чи *горненці*.

Визначальні риси фонетики та морфології цих говірок лягли в основу новоболгарської літературної мови, що вплинуло на її подальший розвиток.

Центральнобалканські говірки належать до т.зв. *ъ-говірок* за рефлексом давньоболгарських голосних фонем /ж/ та /ъ/ (дъб, зъб, дъжд, сън). Нерідко голосний [ъ] є рефлексом /ъ/ (ж) і /ę/ (ѧ), пор.: дошъл, тъмен, тънък, жъльд, жъне, жъства, шъпа, шътам. Зміна давніх сполучок *ъr, *ъl залежить від структури наступного сегмента – кількості наступних приголосних, пор.: *вържа – връзка, кълве – кълвна*. Іменники чол. р. мають артикль -ът: *мъжът, градът, носът*.

Характерною відмінністю балканських говірок від інших східних є тип наголошування слів окремих категорій, зокрема: а) наголошування флексії непохідних іменників жін. і сер. роду (*женъ, горъ, водъ, полѣ, месъ, пердъ*); б) наголошування флексії дієслів 1 ос. одн. теперішнього часу (*четъ, метъ, оръ*) та у формах наказового способу (*чети, мети, ори, четете, пишите*); в) наголошування кореневого складу у формах аориста (*ходих, къзах, носих*, що є спільним тепер із нормою літературної акцентуації). Говірки Котельського, Еленського та Дряновського районів становлять різновид центральнобалканських говірок.

Східнобалканські говірки поширені у Сливенській, Ямболській, Бургаській, Новозагорській, Старозагорській та Чирпанській обл. У I пол. XIX ст., переважно після російсько-турецької війни

1828 р., великі групи мешканців Сливенської, Старозагорської і Ямбъльської обл. перейшли Балкани й осіли у Північно-східній Болгарії (р-ни Варни, Добрича та Балчика), а деякі групи дійшли до Бескарабії, де й нині проживають компактно.

Фонетичними та морфологічними рисами східнобалканські говірки структурно близькі до інших балканських а-говірок. Від сусідніх центральнобалканських говірок східнобалканські (т. зв. підбалканські) говірки відрізняються флексією діеслів 1 ос. одн. теперішнього часу (чета, мета, плета) та флексією -а в іменниках ж. р. (гора, вода, ръка). Артикль іменників чол. р. однини -ъ (*плетъ*, *мъжъсъ*, *брегъ*) і -ти – для множини (*мъжети*, *женити*, *бабити*).

До східнобалканських належать і еркецькі говірки, носії яких мешкають у Східній Старій планині. Через розселення мешканців із сіл Козичене (раніше Еркеч), Поморійське і Голиця Варненської обл. еркецькі говірки розширили ареал свого функціонування, зокрема в села нижньої течії річки Камчія у Варненському, Провадійському, Балчишському – аж до Сілістренського – районах. Серед балканських говірок еркецькі говірки займають особливе місце; в їхній структурі збереглися деякі архаїчні риси, притаманні старим говорам Північно-східної Болгарії, які пов’язують їх з мізійськими говірками. Дві з цих характерних рис зазначених говірок особливо цікаві й рідкісні: а) наявність часокількісних характеристик (догот) голосних під наголосом (*мзд*, *кфн*, *сзо*, *бвба*, *сокфл*, *мл вко*); б) вимова широкого [ѣ] під наголосом на місці давньоболгарських /q/ (ж), /*ѣ/ (ѣ), /ъ/ (мѣж, зѣб, дѣжд, сѣн, гѣба, врѣме, бѣше, бѣли); звідси фонетичні форми окремих граматичних форм: *бѣре*, *берѣт* (*бера*, *берат*), *главѣ*, *душѣ* (*глава*, *душа*), *мъжѣ* (*мъжъст*).

С. Б. Бернштейн відзначив такі особливості балканських говірок діаспор: 1) північно-східний тип вимови /ѣ/ (ѣ); проте доля рефлексів цієї фонеми під наголосом у кінці слова не одна; 2) зміна [а] ~ [е] після шиплячих та м’яких приголосних (за винятком говірок сіл Задунайвки, Новоіванівки, частково Главан); 3) сильна редукція ненаголошених голосних; 4) відсутність результатів середньоболгарського чергування носових голосних у словах *жества*, *шепа*, *шетам*; 5) більшості говірок не властива лабіалізація [е] у слові

жел’азо, для деяких говірок – і в слові *чел’ак*; послідовна лабіалізація [и] у словах *жуф*, *жувеет*; 6) фонетична структура лексем *фл’азам*, *фърл’ам* в усіх говірках, за винятком говірок сіл Виноградівка, Оріхове, Голиця, у яких наявна структура *ул’азам*, *върл’ам*; більшості говірок цієї групи притаманна фонетична структура лексеми *фътри*, за винятком говірок болградської групи; 7) наявність африкати [дз],крім говірки Твардиці та деяких змішаних говірок; 8) збереження ініціального [х], а в інтервокальній позиції – [х] або [γ]; у деяких говірках помічено відхилення від цієї тенденції, переважно у діеслівних формах (*б’aa*); 9) асимілятивні зміни груп приголосних дн і бн в нн (*панна*, *дремни*), за винятком говірок болградської групи; 10) фонетична структура окремих слів: *ўол*, *оли*; виняток – говірки болградської групи; 11) фонетична структура слова *дълак*; 12) фонетична структура слова *вълк* (лише в балканських і в ольшанській говірках); 13) фонетична структура слова *чилà* (замість *пчела*); 14) фонетична структура слова *цирули* (замість *цървули*); 15) фонетична структура слів *мехиц*, *нохче* (замість *месиц*, *ноиче*), поширені переважно в балканських говірках; 16) фонетична структура слова *дивиндисе* (замість *деветдесет*), широко знана в балканських говірках; 17) наявність флексії à в іменниках жін. роду; наявність флексії à в діесловах 1 ос. одн. теперішнього часу (за винятком говірок сіл Кирсове, Главани, деяких змішаних говірок); 18) наявність вказівного займенника *тоз*; форма *тоо* поширені лише у говірках сіл Главани, Новоіванівка і Виноградівка, як паралельна до форми *тоз* – у деяких змішаних говірках; 19) наявність форми допоміжного діеслова в 1 ос. мн. сни.

Своєрідність балканських говірок становлять лексеми *хуртувам*, „розмовляю”, *старни*, „щоки”, *джуну*, „губи”, *мантава*, „пальто” та ін.

На противагу думці Л. Мілетича і Ст. Стойкова, які включали балканські говірки до ъ-діалекту, С. Б. Бернштейн поділяє балканські говірки на два типи: о-діалект та ъ-діалект. До о-діалекту він відніс говірки сіл Кирсове, Задунайвка, Новоіванівка, Рівне й Виноградівка, до ъ-діалекту – всі інші. С. Б. Бернштейн зазначив, що балканські говірки о-діалекту не становлять єдності за іншими ознаками.

Говірка с. Кирсове має низку рис, які єднають її з шуменськими говірками; зокрема це наявність членної форми; вимова наголосованого /ъ/; м'якість кінцевих приголосних; форма аориста на -ох (на противагу іншим балканським говіркам, у яких форма аориста на -ъ) та ін.

У говірці с. Новоіванівка давня членна форма о наявна лише у прикметниках; непослідовно вживається африкати дз; зберігається [x] в інтервокальній позиції та – менш послідовно – на початку слова.

Особливе місце серед балканських говірок о-діалекту посідає купоранська говірка, яка суттєво відрізняється від названих вище і виявляє структурну близькість до говірок сливенського типу. Це не змішана говірка, в ній мало варіантних форм. У купоранській говірці в кінці слова під наголосом на місці /ѣ/ (ѣ) зафіксовано [a]; збереження м'якості кінцевих приголосних слова; послідовне уживання африкати дз; зміна груп приголосних дн і бн в нн (*панна*, *гланна*, *дремни*); фонетична структура слова *дивиндисе* та ін. До лексичних особливостей говірки належать *пат* „ліжко”, *каши* „ремінь”, *галуши* „калоші”, *раменче*, *главница*, *конче*, *канофка* та ін.

Боргуджайська говірка (раніше йшлося про говірку Виноградівки, що те саме) структурно близька до купоранської, хоча має менше рис сливенського типу. Особливий інтерес становить лексика, яка засвідчує різноманітні зв'язки з говірками інших типів, наприклад: *пътиши*, *диня*, *ишумик*, *менгиши*, *кладенец*, *кънтьрми*, *шапрон* та ін.

С. Б. Бернштейн зазначав, що балканські говірки о-діалекту структурно диференційовані, не становлять внутрішньої єдності [1, 38].

До балканських говірок ъ-діалекту С. Б. Бернштейн відніс говірки чумленсько-твардицької й болградської підгруп. Чумленсько-твардицькі говірки (виразні представники типу – говірки с. Твардиця, Кірютня, Калінчак) належать до типу сливенських; їхніми диференційними рисами є особлива фонетична структура низки слів і специфічна лексика, зокрема: *папур*, *талига*, *пос*, *паралийя*, *попии*, *цикариди*, *йамурлук* та ін. Багатьма рисами вирізняється говірка с. Твардиця: відсутність африкати дж (жоп, жам, чорбажи);

наголос у кінці слова *млечна*; флексія форм аориста -ох; дієслівні форми *н'ам*, *л'ам*, *см'ам*, *н'ема* та ін. [1, 38].

До болградської підгрупи належать говірки м. Болграда, сіл Виноградне, Жовтневе, Табаки, Червоноармійське, Василівка. Цей говірковий різновид склався внаслідок взаємодії говірок сливенського типу з туканськими (чийшайськими) говірками. У туканській частині (махалі) м. Болграда та в селах Курчі, Каракурт і Табаки давня чийшайська говірка втратила багато вихідних рис і нині належить до балканського типу. Туканська говірка м. Болграда перейняла такі південнобалканські риси, як фонетична структура слів *жетва*, *шепа*, *дивиндисе*; збереження [x] в усіх фонетичних позиціях; флексія -а під наголосом у закінченнях іменників жін. роду (*глava*, *брада*), а також у діє słowах теперішнього часу однини (*пера*, *преда*) та ін. [1, 39].

Говірка с. Главани низкою рис зближена з шуменськими і південноболгарськими говірками: наявність напруженого [ъ] у наголосеній позиції; флексія -ъ у діє словах 1 ос. одн. (*перъ*, *предъ*); фонетична структура діє слова *бъд'а*; наявність слів південноболгарського типу фонетичної структури слова *н'ашту*; непослідовний вияв зміни [а] ~ [е] після шиплячих та [j]: *жаба* – *жеби*, *фчар* – *фчари*, *шапка* – *шапки* та ін. Виявлено риси, які є спільними з південноболгарською старотраянською говіркою, наприклад: фонетична структура слів *шона*, *нъши*, *моми*; наявність вказівних займенників *тоо*, *тaa* та ін. [1, 39].

Таким чином, болгарський мовний континуум виявляється відчутно диференційованим, що є наслідком як складних процесів у самих говірках, так і тих численних міграційних процесів, що характеризували історію болгар упродовж усього їхнього перебування на Балканах. Ця диференціація діалектного ландшафту метрополії вплінула на ситуацію у мікроконтинуумі болгарських переселенських говірок в Україні.

Наведений перелік найважливіших диференційних ознак балканського діалектного типу може служити матрицею під час аналізу бессарабських болгарських говірок, зокрема в оцінці генези їх структурних особливостей.

Література

1. Атлас болгарских говоров в СССР. Ч. 1. Вступительные статьи. Комментарии к картам. – М. : АН СССР, 1958. – 84 с. Ч. 2. Карты. – М. : АН СССР, 1958. – 186 с.
2. Български диалектен атлас. – Т. I–IV. – София : БАН, 1964–1981.
3. Бояджиев Т. Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия / Т. Бояджиев. – София : Климент Охридски, 1991. – 276 с.
4. Бояджиев Т. Диалектите на българския език / Т. Бояджиев // Българският език – език на 13- вековна държава. – София : Проф. Марин Дринов, 1981. – С. 5–70.
5. Кочев И. Гребенският говор в Силистренско / И. Кочев // Трудове по българска диалектология. Книга 5. – София : БАН, 1969. – 184 с.
6. Младенов М. Българските говори в Румъния / М. Младенов. – София : БАН, 1993. – 456 с.
7. Стойков Ст. Българска диалектология / Ст. Стойков. – София : Проф. Марин Дринов, 2002. – 430 с.
8. Стойков Ст. Говор села Твърдицы (Сливенской околии в Болгарии) и села Твардицы (Молдавской ССР) / Ст. Стойков // Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР. – М. : АН СССР, 1958. – Вып. 8. – С. 3–63.

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

УДК 821.161.2-1Шевченко1/7.08

T. A. Космеда
(Познань)

МОВНА ОСОБИСТІСТЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: НОВИЙ ПОГЛЯД

У статті описано теоретичні поняття, що окреслюють концепти „мовна свідомість”, „мовна спроможність”, „мовна особистість” (*Homo loquens*). Мовна особистість – це багатогранний феномен, що складається з сукупності *Homo cogitans*, *Homo agens*, *Homo communicans*, *Homo sentins*, *Homo ethnicus / habitus*, *Homo sentins*. У цьому аспекті благодатним матеріалом для всебічного аналізу є особистість Тараса Шевченка, яка репрезентує портретний тип української нації, етнічний характер українця.

Ключові слова: мовна особистість, мовна свідомість, мовна спроможність, портретний тип української нації.

The article focuses on the description of theoretical notions that characterize the concepts of language consciousness, language ability, language personality (*Homo loquens*). A language personality is a versatile phenomenon that consists of *Homo cogitans*, *Homo agens*, *Homo communicans*, *Homo sentins*, *Homo ethnicus / habitus*, *Homo sentins*. In this aspect being an abundant material for analysis, the personality of Taras Shevchenko represents a portrait type of the Ukrainian nation, the ethnic character of the Ukrainians.

Key words: language personality, language consciousness, language ability, portrait type of the Ukrainian nation.

Проекція лінгвістики на вивчення комунікативно-дискурсивних мовних процесів сприяє її налаштуванню на дослідження людського, тобто суб'єктивного чинника в мові, зокрема й виявлення того, як кожний конкретний суб'єкт мовлення поводить себе в дискурсивному просторі сучасності залежно від власних комунікативних інтенцій, чинника адресата, з урахуванням спільних фонових знань соціуму, знань про реальне довкілля, мовну картину світу, репрезентуючи особистісне, нерідко й інтимне, начало і под. Саме такий підхід до вивчення мовлення окремих особистостей породив новий напрям лінгвістичний досліджень – лінгвопersonологію, в межах якої й описують типи мовних особистостей.

У цій розвідці частково порушуються питання, пов'язані з визначенням критеріїв, параметрів опису мовної особистості, виявляються її складові, чинники впливу на її формування, становлення й розвиток, зокрема в проекції на українську національну мовну особистість, характеризуються потенційні типи, що проектується на мовну особистість Тараса Шевченка [див.: 5].

Визнання гуманітарної сутності мовознавства, позиціонування мови як власне діяльності, безумовно, призводить до залучення в лінгвістичну сферу людського чинника. У межах антропоцентричної та дискурсентичної парадигм, що окреслюють вектори більшості сучасних лінгвістичних розвідок, учні “мають справу не з абстрактним уречевленим конструктом, не з інструментом, що обслуговує кожну сторонню діяльність, а безпосередньо з комунікативною діяльністю людини, яка має таку ж, як і сам дослідник, свідомість” [7, 23]. Тож логічним є визнання особистості, яка “існує в мовному просторі – спілкуванні, стереотипах поведінки, зафікованих у мові, значеннях мовних одиниць та смыслах текстів” [4, 7] – одним із найбільш пріоритетних і стрижневих об'єктів досліджень лінгвістичних студій.

Антропологічний підхід до вивчення мови є методологічною основою сучасної наукової парадигми в мовознавстві. Його особливість, як відомо, полягає в тому, що онтологія мови задана експлицітним включенням в неї людини. Мову трактують як обов'язковий атрибут людини, найважливішу діяльність людського духу. Як

наголошує сучасний французький мовознавець Клод Ажеж, “якщо і є щось спільне у всіх людських істот, то це <...> мовна спроможність, а не сама мова” [1, 16]. Він слушно називає мовленнєву діяльність “визначальною властивістю людини як біологічної істоти” [1, 14], закликаючи сучасних мовознавців досліджувати природу й властивості “мовної спроможності” людей.

Отже, сучасна лінгвістика має яскраво виражену прагматичну орієнтацію. У зв'язку з цим особливої актуальності набули поняття “мовна особистість”, “мовна спільнота”, “мовна спроможність”, “мовна свідомість”, “мовна й комунікативна компетенції”, “компетенція емоційна й культурологічна”, “лінгвокреативна діяльність”, що не є новими в науці, але потребують нового осмислення, проекції на конкретні об'єкти. Це стосується репрезентації як окремої мовної спільноти, так і окремих мовних особистостей – яскравих представників цієї лінгвокультурної спільноти.

Кожна лінгвокультурна спільнота є унікальною, одиничною. І ця одиничність не може не бути специфічно аранжованою у вербально-дискурсивному аспекті. Специфічно аранжована одиничність зумовлює й вибір відповідних контактів, і вибір відповідних протидій – протистоянь цим контактам, оскільки за окресленим вибором приховані вербально-дискурсивні праформи, що не збігаються в лінгвокультурних спільнотах. Це зумовлює узуальну варіативність вербальної й невербальної поведінки, її потенційну конфліктність, оскільки варіанти праформ є не чим іншим, як фільтрами, крізь які “просіюються” мотиви, афективно-емотивні й когнітивні налаштування [11, 16].

Із поняттям “мовна спільнота” пов'язане поняття “мовна свідомість”. Дослідники виокремлюють два підходи до розуміння мовної свідомості. Г. Яворська використовує термін “мовна свідомість” і “лінгвістична свідомість” як синоніми. Вона пропонує модель дії мовної свідомості з урахуванням того, що рефлексія над мовою може зреалізовуватися у двох основних ракурсах: перший (поверхневий) її рівень складається з поглядів на мову, характерних для даної мовної спільноти; другий (глибинний) рівень реалізується в мовній поведінці в активному виборі мовних варіантів, що вважа-

ються правильними чи більш прийнятними, за рахунок інших варіантів, що сприймаються, відповідно, як неприйнятні. Отже, “мовна свідомість” “постає як сукупність культурно й соціально зумовлених установок щодо мови, які відбивають колективні ціннісні орієнтації” [12, 145].

Мовну особистість традиційно розглядають як сукупність властивостей індивіда, що забезпечують породження власних висловлювань і можливість сприйняття висловлювань інших. Природжена здатність оволодівати мовою забезпечується мовою спроможністю індивіда, що є однією з уроджених характерних рис, притаманних кожній конкретній людині. Складовими мовної особистості є її мовна спроможність, мовна й комунікативна компетенція, особливе світобачення, світосприйняття та світорозуміння, що відображається в індивідуальній мовній картині світу, а фіксується, відповідно, в когнітивній картині світу” [див.: 6, 129–140].

Клод Ажеж наголошує на значущості вивчення мовної спроможності людини як властивості, закладеної в генетичному коді кожного індивіда у вигляді універсальної когнітивної схеми, що зафіксована на нейрологічному рівні, який від народження є сформованою даністю індивіда [1, 34]. Мовна спроможність як елемент структури мовної особистості є першоосновою для подальшого розвитку та становлення певного рівня комунікативної компетенції.

Кожна мисляча людина – *Homo sapiens* – належить до відповідної нації, репрезентує відповідний етнос, є одночасно *Homo ethnicus / habitus* і містить ще низку взаємопов’язаних складників, передусім *Homo cogitans*, *Homo agens*, *Homo loquens / communicans*, *Homo sentis* і т. д. Увесь цей комплекс особистість як *Homo sapiens* повинна усвідомлювати.

Отже, мовна особистість – це складний понятійний конструкт, який в науковій лінгвістичній літературі розглядають як узагальнений багаторівневий образ репрезентанта відповідної ментально-культурно-комунікативної мовної спільноти.

Структуру мовної особистості все ж можна репрезентувати як універсальну категорію, що має такі обов’язкові складові: мовна, комунікативна, емоційна компетенції, за певних обставин й між-

культурна комунікативна компетенція, тезаурус відповідних когнітивних структур, уявлення, асоціації, концепти, універсальні, етнічні, національно марковані цінності, цілісність психологічних налаштувань, зумовлених відповідними індивідуальними й колективними налаштуваннями, мотивами та іншими важливими особистісними складовими, а також умовами життя, специфікою епохи, конкретних життєвих ситуацій.

Відносно ефективна чи успішна міжкультурна комунікація з огляду на володіння мовною особистістю певною іноземною мовою має місце тоді, коли простежуємо засвоєння й розуміння значень і смислів культурно (національно) маркованих семантических одиниць, правильного їх використання й адекватного розуміння мовлення, дискурсу, конкретних комунікативних ситуацій, фактів мови, зокрема й феномена прецедентності (прецедентні факти, прецедентні ситуації, прецедентні імена, прецедентні вирази, зокрема паремії, кліше, стереотипи, ритуали, прецедентні тексти). Як відомо, сукупність прецедентних феноменів, передусім значень, смислів, які вони породжують, моделюють тезаурус когнітивної бази етно- та лінгвокультурної особистості.

Крім того, міжкультурна комунікативна компетенція вимагає знання мовної прагматики, тобто пропозиційних налаштувань, зокрема морально-етичних й аксіологічних – переконання особистості, настороги, прогнозовані очікування, схильності, уподобання, симпатії, антипатії тощо. Успішна міжкультурна комунікація може відбуватися тоді, коли відсутня відчуженість, ступінь відчуття своєї “чужинності”.

У цій статті акцентуємо увагу на найбільш важливих і виразних складових мовної особистості з огляду на ракурс розглядуваної проблеми. З огляду на сказане унікальним матеріалом є мовна особистість Тараса Шевченка, що формувалася у надзвичайних життєвих умовах.

На думку більшості дослідників мовної особистості Тараса Шевченка, він тяжіє до інтрровертивного психотипу, про що свідчить і факт наявності письменницького щоденника. Схарактеризувати специфіку мовної особистості митця можуть допомогти мате-

ріали, в яких розглядається проблема психології митця, психології його творчості. Проблема, що стосується вияву психології Тараса Шевченка як митця універсального типу, донині практично не розроблена, хоч і є деякі напрацювання М. Сумцова, Я. Яреми, С. Балея, А. Халецького, ґрунтовна наукова стаття Л. Генералюк та ін. Винятково інформативною в зазначеному ракурсі може бути й проблема саморецепції Т. Шевченка: особливо цікавим у цьому плані є факт наявності численних автопортретів й автопортретних малюнків, що “корелюють із напруженовою екзистенційною рефлексією в поезії” [2, 3], а також щоденник письменника.

Крім того, важливим кроком до розробки зазначененої проблеми є вияв “різноваріантних іпостасей “Я” в повістях із докладною психологічною характеристикою автора / образу автора, адже велика схильність Т. Шевченка до самоаналізу заявлена в них досить виразно” [2, 3]. “Шевченко цікавився психологією, тяжів до самоаналізу, це особливо помітно в один із насичених творчих періодів – літо 1856 р., коли він писав автобіографічну повість “Художник” і виконував інтроспективну серію “Телемах – Діоген”. Словесний та іконічний “репрезентант” екзистенційних пошуків автора зафіксували, окрім певних біографічних фактів, психологічні риси його натури: рефлексію, віру в себе, здатність до протидії злу, самозаглиблення тощо; головного ж персонажа повісті автор наділив інтенсивною амплітудою емоційних переживань” [2, 4–5]. Ці твори, разом зі Щоденником, є ключем до розкриття психології українського митця.

Учені (С. Балей, А. Халецький та ін.) констатують інровертно-афективний тип Шевченкової психіки, а Л. Генералюк описує його як “афективно-екзальтований”. Гіпертрофовано-емотивний темперамент сприяє формуванню розширеної альтруїстичної індивідуальної картини світу, специфіка якої зумовлена тим, що “афективно-екзальтовані особистості однаково легко відчувають захоплення від радісних подій і відчай від сумних <...>. Екзальтація незначною мірою пов’язана з грубими егоїстичними стимулами, найчастіше вона мотивається тонкими, альтруїстичними поривами. Прив’язаність до рідних, друзів, радість за них, за їх успі-

хи можуть бути надзвичайно сильними. Любов до музики, мистецтва, природи, переживання релігійного плану, пошуки світоглядні – усе це здатне захопити екзальтовану людину до глибини душі. Інший полюс реакції – межова вразливість із приводу якихось сумних фактів. Жалісливість, співчуття до нещасних людей, до хворих тварин здатна довести таку людину до відчаю” [2, 6].

Психоемоційна сфера Т. Шевченка, як видається, характеризується гіперчутливістю, високою емотивною збуджуваністю (С. Балей, А. Халецький), зокрема Т. Шевченко засвідчував нерозуміння своїх “мало емоційних урівноважених приятелів”; йому характерна велика “швидкість нарощання інтенсивних емоційних реакцій” на довкілля, вияв пристрасті, “межова вразливість із приводу сумних фактів” (Л. Генералюк), “почуття набожної релігійної ніжності до нужденних і обтяжених” (К. Чуковський, О. Забужко, Є. Нахлік), альтруїзм, тобто альтруїстичні мотиви поведінки, прагнення допомогти близьким (О. Чужбинський, М. Чалий, В. Маслов, Г. Честахівський), швидке захоплення і таке саме швидке охолодження до об’єктів чи суб’єктів, зміна настрою, пессімізм, іронія, гіперчутливість.

Така поведінка характеризує “темперament тривоги і щастя” (формула К. Леонгарда [див.: 8]), виражає здатність до “чистої афективної екзальтації” (К. Леонгард). У Т. Шевченка простежувався вияв сильних емоційних реакцій на природу, оточення, людей, події, твори мистецтва, відсутність озлоблення й цинізму.

Тарас Григорович відчував “більшу амплітуду почуттів”, більшу яскравість життя: більш тонко переживав біль, а екстаз – яскравіше, гостріше відчував гнів і любов, глибше – страх, але й глибше виявляв мужність. Проте він відчував і глибоку впевненість у собі, у вияві свого духу (К. Роджерс [див.: 10]). “Активна життєва позиція, інтелектуальне збагачення, наповненість новими враженнями були життєво необхідні для його натури: тільки за умов максимальної дії, пізнання, спілкування він міг продуктивно творити” [2, 7]. Завдяки підвищенні діяльності емоційної та сенсорних систем не відбулося занепаду Шевченкового таланту в період неволі. Геній залишився генієм в екстремальних умовах та, як засвідчують періоди перебування в експедиціях, Т. Шевченко “сам на сам бився

з убивчими обставинами й настанку силою духа таки переміг їх” (С. Єфремов) [2, 8].

Є. Нахлік також зазначив, що Кобзар належить до “психологічного типу, представники якого звичайно стають на бік слабшого – на захист знедолених, гнаних, переймаються їхніми болями. Шевченко в цьому плані був неймовірно вразливий, готовий відгукнутися на страждання найупослідженішого страдника, і чим нижче в суспільній ієархії знаходився нещасний, тим більше широго співчуття і співпереживання виявляв до нього поет. Це не пояснити лише його кріпацьким походженням і соціальною солідарністю – такий алгоритм поведінки випливав з його вдачі. Тим-то й переймався Шевченко бідами поневоленого рідного народу. Це була одна істотна причина того, що Шевченко не перекинувся до табору зруїфікованих талантів (жирний шрифт авторський. – Т. К.)” [9, 281–282]. Проте О. Забужко услід за Є. Маланюком, висловлює іншу думку щодо походження Тараса Шевченка і всього того, що з цього випливає. За їхньою версією, предки Тараса Шевченка є вихідцями з українського козацько-лицарського стану, а тому Т. Шевченко має титул “лицарського сина”, був “спадкоємцем відмираючої шляхти”. О. Забужко надає таку примітку до висловленої думки: “Характерно, що, за деякими даними, Т. Шевченко (інше, давніше родинне прізвище Грушівський) і сам мав право на цей титул – не лише життям і творчістю, а й походженням (Грушівські були з козацького стану). “Недарма і Тургенев, і Полонський в своїх спогадах про Шевченка уживали слова “козак”. Воно в половині XIX ст. ще носило на собі національний і, що дуже важне, елітарний відблиск провідної верстви України XVI–XVIII ст. [Маланюк Є. До справжнього Шевченка // Маланюк Є. Книга спостережень, 53]” [Цит. за: 3, 317]. О. Забужко слушно наголошує: “Нашому шевченкознавству, яке стільки років ялозило тему “кріпацької долі” поета, варто б глибше зайнятися історією покріпачення родини Шевченка та відновленням тої “культури переказу”, в якій проходило поетове дитинство, – на цьому шляху на нас може чекати ще чимало сюрпризів” [цит. за: 3, 317].

Тарас Григорович надзвичайно емоційна й експресивна людина, але його емоції скеровані здебільшого в себе, у внутрішнє “Я”, він

подумки звертається до свого Alter Ego, виражаючи потаємні думки й почуття, що має відповідне вираження в його поетичних текстах, а також насамперед у щоденнику.

Безперечно, Тарас Григорович презентує сильну українську національну елітарну мовну особистість, для якої характерний високий рівень комунікативної компетенції з максимальними індексами за усіма її показниками, яка здатна до високого рівня лінгвокреативної діяльності, презентує “дух” української мови, що йде від українського селянства і козацтва, послідовно відображає український кордоцентрізм, високий ступінь емоційної компетенції.

Крім того, Т. Шевченко – білінгв (“зірка” салонів Петербурга), він громадянин Російської імперії і характеризується високим рівнем комунікативної міжкультурної компетенції з огляду на володіння російською мовою, знання її культури, ментальності її носіїв. Проте, як видається, мовна компетенція в проекції на знання нормативної російської мови у Т. Шевченка є, безперечно, нижчою стосовно мови української, що цілком природно.

Аналіз мовлення, сукупності комунікативного простору, дискурсу кожного письменника загалом і Т. Шевченка зокрема як діяльності мовної особистості дають змогу зрозуміти не лише “звукання” слів, виразів, понять, що до певного часу залишаються в мовній потенції, “приховуються” від пересічних носіїв мови, але й дають можливість системно й об’єктивно досліджувати ті глибинні смисли й знання, що стоять “за мовою”, відповідною комунікативною поведінкою, мовнокреативною діяльністю.

Більша частина письменників як сильних, елітарних мовних особистостей, типових носіїв національного характеру українців узагальнюють і формулюють відповідні інваріанти моральних принципів і максим, упорядковують їх, моделюють в систему, обґрунтують, пропагують, вербалізують. По суті, вони презентують їх у своєму мовленні, містять у всіх видах компетенцій, що супроводжують компетенцію комунікативну, в своїй мовленнєвій поведінці, суспільному комунікативному каноні, більше – комунікативному еталоні, “мовному смаку епохи”, що відображають типові суспільні соціальні стосунки; звісно, стосунки того суспільства, в

якому вони живуть, зв'язки, що характерні саме для даної відповідності культури – тієї культури, що їх виплекала.

Найкращі представники нації моделюють типову мовну поведінку її представників – відповідної мовної спільноти, – ментальні стереотипи з характерними позитивними й негативними виявами. Ці мовні особистості – дзеркало нації, тому від них не можна вимагати бути вищими за обставини, тому вони точно віддзеркалюють наявні суспільні суперечності, що виражуються й в проекції на функціонування мови, її застосування. Мовні особистості як носії національної традиційної культури, перебуваючи у сфері конкретних ситуацій, передбачених цією культурою, оперують усім набором конкретних способів поведінки, зокрема й мовленнєвої; тієї, яку вони отримали в спадок: вони не в змозі змінити її кардинально, вони репрезентують її і передають далі, наголошуючи на недоліках, закликаючи до вдосконалення, ліквідації помилок.

Проте діють закони буття: кожна особистість підпорядковується середовищу, що, можливо, є для неї їй чужим. Породжуються дві свідомості, що виражається й у використанні тієї чи тієї мови (мовні свідомості): перша спроектована на індивідуальну особистість, а друга – на колективний тип, суспільство, без якого ця особистість не існує. Як виявляється, можна відчувати себе емігрантом у власній країні, передусім з огляду на специфіку функціонування рідної мови. Суспільство “живе” у свідомості кожної особистості у вигляді типових для однієї її тієї самої культури реакцій на звичні ситуації у вигляді емоцій, почуттів і станів, мовної рефлексії, що й формує відповідний національний характер як частину особистості, що також виразно репрезентується в мові. Етнопсихологія вивчає це явища, пропонуючи для його окреслення термін “модальна особистість”.

Отже, модальна особистість виявляє себе в суспільстві, репрезентуючи етнічний характер, що лежить в основі характеру індивідуального, через мовлення, комунікативну поведінку, репрезентуючи типовий мовний портрет представника українського етносу. Таких портретних типів може бути, звісно, кілька. Один із таких портретних типів, який зроблено спробу репрезентувати у цій праці, – Тарас Шевченко. Перспективу дослідження вбачаємо в необхідно-

сті репрезентації опису мовних особистостей відомих представників української культури.

Література

1. Ажеж К. Чоловек говорящий / К. Ажеж. – М. : Едиториал, 2003. – 304 с.
2. Генералюк Л. Нотатки до психологічних студій над Шевченком і його творчістю / Л. Генералюк // Слово і час. – 2012. – № 5. – С. 6–12.
3. Забужко О. Notre Dame D'ukraine: Українка в конфлікті міфологій / О. Забужко; 3-е вид, виправлене. – Київ : Факт, 2007. – 640 с.
4. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград : Переямена, 2002. – 477 с.
5. Космеда Т. А. Ego и Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу / Т. А. Космеда. – Дрогобич : Коло, 2012. – 328 с.
6. Космеда Т. А. Мовна спроможність, комунікативна компетенція, мовна особистість як проблемні питання сучасного українського мовознавства / Т. А. Космеда // Лінгвістична палітра. Збірник наук. праць з актуальних проблем лінгвістики / за заг. ред. Л. А. Лисиченко. – Харків, 2009. – С. 129–140.
7. Кочеткова Т. В. Проблема изучения языковой личности носителя элитарной речевой культуры (обзор) / Т. В. Кочеткова // Вопросы стилистики. – Вып. 26 : Язык и человек. – Саратов, 1996. – С. 20–32.
8. Леонгард К. Акцентуирование личности / К. Леонгард; 2-е изд., стереотип. – Київ : Вища школа, 1989. – 240 с.
9. Нахлік Є. Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики / Є. Нахлік. – Львів : Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2003. – 568 с.
10. Роджерс К. Р. Взгляды на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс. – М. : Изд. группа „Прогресс”, „Универс”, 1994. – 480 с.
11. Сорокин Ю. А. Чоловек говорящий в его модусах и отношениях (обзор-дискуссия) / Ю. А. Сорокин // Массовая культура на рубеже ХХ–ХХ веков: Человек и его дискурс, сборник науч. трудов / под ред. Ю. А. Сорокина, М. Р. Желтухиной. – М. : ИЯ РАН, 2003. – С. 15–68.
12. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: мова, культура, влада / Г. М. Яворська. – К. : Нац. акад. наук України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, 2000. – 286 с.

М. А. ЖОВТОБРЮХ ЯК ДОСЛІДНИК МОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ

У статті проаналізовано внесок М. А. Жовтобрюха в дослідження української преси з XIX ст. до початку ХХ ст. Зокрема, йдеється про висвітлення ученим дискусій навколо статусу української мови, мовної орієнтації видань, правопису, мовних особливостей друків та їх ролі в розвитку публіцистичного стилю.

Ключові слова: М. А. Жовтобрюх, українська преса, українська мова, публіцистичний стиль.

The article analyzes the contribution of M. A. Zhovtobriukh in the study of the Ukrainian Press since the beginning of the 19th century to early 20th century. In particular, his coverage of the discussion concerning the status of the Ukrainian language, language and spelling oriented publications, language features of the prints and their role in the development of journalistic style is mentioned in the article.

Key words: M. A. Zhovtobriukh, the Ukrainian Press, the Ukrainian language, journalistic style.

Михайло Андрійович Жовтобрюх, відомий лінгвіст, автор понад 300 публікацій, належить до визначних діячів української науки. У колі багатогранних проблем теоретичного характеру чи не найбільшу увагу вченого привертала історія української літературної мови. Один із її етапів, що тривав майже сто років, досліджувався на матеріалі преси у двох монографіях: „Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.)” (1963) і „Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок ХХ ст.)” (1970), які з погляду об’єкта вивчення, методології і структури ставлять єдине ціле. Тема для наукового ландшафту того часу була надзвичайно актуальнюю: учений зробив свої новаторські висновки „на підставі

фактично вперше введених до наукового обігу першоджерел” [1, 28]. Не втратила вона актуальності й тепер з низки причин, на які буде вказано нижче.

У виборі теми Михайло Андрійович керувався не тільки науковою інтуїцією. Факти його біографії, подані з великою повагою до вченого і любов’ю до земляка М. І. Степаненком [6], заперечують і будь-яку спонтанність. Можна лише припустити, що інтерес до історії української мови з’явився ще в стінах Запорізького педагогічного університету (1931–1937) з читанням курсу „Історія української мови”. Там він почав друкуватися в періодичній пресі; причому, де б потім не працював – у Тюмені, Бухарі, Черкасах, Києві, – робив це наполегливо й систематично. Можливо, саме тоді народжувалася смілива наукова гіпотеза, яку він пізніше оприлюднив у монографії: „В історії літературної мови, у зображенні її словника, в лексичному, граматичному й орфографічному нормуванні, в розвитку структурно-функціональних стилів велику роль відіграє періодична преса”, і „...наукове дослідження історії літературної мови в усій сукупності її стилів і жанрів обов’язково передбачає також і глибоке всебічне вивчення мови періодичної преси на всіх етапах її існування” [4, 3]. На жаль, ця думка тривалий час так і не знаходила підтримки серед науковців, авторів підручників з історії мови: зазвичай мовні ознаки того чи іншого періоду в них ілюструються прикладами з художніх творів, аналіз мови преси в них практично відсутній. Таке ставлення, імовірно, зумовлено тим, що мова газет завжди наражається на критику, її традиційно відносять до нижчих літературних форм. У Михайла Андрійовича був інший погляд; він і спонукав до вирішення завдань, які, на думку історика мови С. П. Самійленка, „не ставив перед собою жоден із дослідників історії преси, жоден із дослідників історії мови” [11, 89].

Зважаючи на роки написання монографій, можна лише здогадуватися про труднощі наукового й морального вибору автора щодо того, наскільки об’єктивним буде аналіз і наскільки впадатиме в око лавірування між самоцензурою і визначеними владою ідеологічними стереотипами. Такі, здавалося б, несумісні для вченого поняття, як об’єктивність й ідеологічна гнучкість, зіткнулися вже в

царині періодизації. Виходячи з базового положення про зв'язок історії мови з історією народу, за основу своєї періодизації він обирає етапи визвольного руху. Слабкість обраного підґрунтя спонукає Михайла Андрійовича зробити ремарку про недосконалість вибудованої ним схеми*, а виглядає вона так:

1. Рання західноукраїнська періодика (1848–1860). Це був час активізації національно-визвольного руху українського народу в Галичині, Буковині й Закарпатті.
2. Українська преса 60-х і перша половина 70-х років XIX ст. Пов'язується цей період з реформою розкріпачення.
3. Українська преса другої половини 70-х – першої половини 90-х років XIX. Знаковою подією тут стала заборона українського друкованого слова Емським указом 1876 р.
4. Кінець XIX і початок ХХ ст. – пожвавлення економічного, політичного й культурного життя**.

Кожен схарактеризований період практично має однотипну структуру: спочатку подано дискусії навколо статусу української мови, мовної орієнтації видань, правопису, а на початковому етапі ще й графіки, завершується аналіз мовними особливостями преси й формуванням публіцистичного стилю.

Незважаючи на те, що безперервна історія україномовної преси розпочинається з 1848 року, значна частина монографії присвячена ранній харківській періодиці першої чверті XIX ст. – „Українському вестнику” (1816–1819) і „Харківському демокриту” (1816):

* Принагідно зазначимо, що дискусія навколо базових принципів періодизації української преси і тепер далека від завершення. Головною перешкодою є те, що українська преса розвивалася в різних політичних, економічних і культурних умовах: одна її частина знаходилася на етнічних теренах, підпорядкованих Росії, друга – іншим державам. Здебільшого учени сходяться на думці про необхідність дотримання хронологічно-проблемного принципу, доповненого регіональним (Див. про це: [9]).

** Перші три періоди схарактеризовано в монографії „Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.)” (1963), четвертий період – у книзі „Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок ХХ ст.)” (1970).

саме вони першими започаткували орієнтацію на лексичну та граматично-фонетичну систему живих південно-східних народних говорів, на те діалектне оточення, з якого вийшли автори.

Говорячи про діалектну основу літературної мови, серед трьох діалектних угруповань учений однозначно надає перевагу південно-східному наріччю з низки причин: по-перше, „воно займає найбільшу територію і носії його становлять найчисленнішу групу населення”, по-друге, „і це головне, воно з-поміж інших наріч виділяється своєю лексичною, граматичною і фонетичною однотипністю, йому, на відміну від північного і південно-західного наріччя, властива зовсім незначна говіркова диференціація” [3, 43–44]. Додатковими аргументами є поява саме на цих територіях ідеї про творення літературної мови на народно-розмовній основі, а перші письменники, що реалізували цю ідею, походять з території південно-східного наріччя [там само, 44]. Ця думка обстоюється наполегливо й неодноразово із залученням значного фактичного матеріалу й поглядів авторитетних діячів і письменників.*

Українська белетристика, представлена в перших харківських журналах, слугувала не тільки становленню лексичних, фонетичних і граматичних норм, а й правописних правил, зокрема фонетичного правопису у творах П. П. Гулака-Артемовського, якого потім наслідували Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Є. П. Гребінка, О. М. Бодянський, але критикував М. О. Максимович. Так, у П. П. Гулака-Артемовського голосний *и* (як з *ы*, так і з *i*) позначався на письмі буквою *ы*, що спонукало читати українські слова *ты*, *промовляти* на російський лад і що не без гумору опротестував борець за історико-етимологічну орфографію М. О. Максимович: „Таке написання

* Природно, що на той час у списку імен були відсутні І. Огієнко, М. Грушевський, В. Чапленко, В. Сімович, С. Єфремов та ін., які на цей предмет висловлювалися не так однозначно. Так, І. Огієнко вважає, що за основу літературної мови стали говорити передовсім центральні й південні київські, поза тим – полтавські й харківські, але те, чого бракує мові, можна взяти з інших говорів. Сюди належить непослідовна заміна і на *e*, *o*, прийменник *від*, замість східноукраїнського *од-*, взяті із західних говорів форми з *и* в *-бир-*, *-пир-*, *-мир-* [7, 81].

спонукає читати нашою м'якозвучною мовою так дебело, що аж вуха в'януть". М. А. Жовтобрюх зазначає, що М. О. Максимович не погоджувався з жодною спробою запровадження в українській мові фонетичного правопису і вважав єдино науковим історико-етимологічний, начебто керуючись настановою на зближення правопису української мови з правописом російської. Натомість В. М. Русанівський пристає до думки В. Чапленка, який пояснює прагматизм таких дій, оскільки в цьому разі М. О. Максимович „мав на увазі інтерес всеросійського читача" [10, 168].

У цьому роздлі відзначено позитивну роль „Русалки Дністрою" (1837), яка вийшла гражданським алфавітом у той час, коли азбучне питання – писання латинкою (польським абецадлом), кирицею чи гражданським алфавітом – вже набрало політичного змісту. Вигідне світло пролило й на значення галицьких альманахів у розвитку публіцистичного стилю взагалі, зокрема порівняно зі східноукраїнськими, які друкували на той час виключно художні твори (за винятком трьох статей П. П. Гулака-Артемовського), що, на думку вченого, принципово ще не внесли нічого нового до публіцистичної мови. Говорячи про зв'язок ранніх публіцистичних творів з мовою старої української публіцистики, насамперед полемічної літератури Г. Смотрицького, Х. Філалета, І. Вишенського, М. А. Жовтобрюх не знайшов у східноукраїнських авторів прямого зв'язку й спадкоємності, натомість у мові західноукраїнських альманахів такий зв'язок він виявив [Жовтобрюх 1963, 132]. Власне, це твердження викликало сумнів в рецензії С. П. Самійленка [11, 91] і, здається, вимагає додаткового вивчення. Поки що потрібно зазначити, що висновок Михайла Андрійовича не безпідставний: він наводить текст з „Русалки Дністрою" і вказує на ускладнену будову речення, його ритміку, порядок розташування частин, що характерно для старої української публіцистики.

Безперервний період української преси розпочато з ранньої західноукраїнської періодики (1848–1860), зокрема з першої української газети „Зоря Галицька" (1848–1857). Цілком природно в матерію цього роздлу вписується змалювання широкої панорами суспільно-політичних умов, на тлі якої розгорталося культурне відро-

дження народу, точилися дискусії навколо позиціонування руської мови стосовно польської й української. Щодо мови ранньої західноукраїнської публіцистики зазначено її неоднорідність, залежність від ідеологічних уподобань видавців і редакторів, різного розуміння основи літературної мови і її відношення до живої народної мови. Цікаво, що тут вперше трапляється заборонений на той час термін *варіант*. Здебільшого вченого йдеться про мовну практику чи традицію. За радянських часів, як зазначає Г. П. Півторак, цензура дозволяла писати лише про „две літературні практики", „две писемно-мовні традиції" [8, 191].

Унаслідок спостереження за графікою й орфографією відзначено їх неоднорідність, що здебільшого було наслідком суб'ективних лінгвістичних, а часом і політичних уподобань авторів. Фонетична орфографія, започаткована „Русалкою Дністрою" („Пиши, як чуєш, а читай, як видиш"), тобто проведення принципів Вука Караджича, згодом не знайшла послідовників. У багатьох виданнях продовжували дотримуватися традиційної, історико-етимологічної орфографії, проте, як зазначено, у широкій практиці ця орфографія постійно порушувалася, у тому числі й через незнання етимології слів.

Становить інтерес зображення боротьби галицької інтелігенції з орфографічною строкатістю, яка серйозно гальмувала навчання в школах та викликала утруднення при виданні книг, газет, журналів. Найбільше прислужився в цьому, на думку автора, „Собор учених руських", який скликали у Львові 1848 р. І хоч його ухвали носили компромісний характер, їх вплив на українську орфографію був безперечний [3, 171].

Висвітлено також спроби латинізації азбуки і боротьбу проти них Б. Дідицького. Тут же показано кампанію, особливо в урядових газетах, проти Б. Дідицького, пансловізму й російського впливу в Галичині. Слід сказати, що цей роздл, як і всі наступні, відзначається переконливою цитатацією. При аналізі розлогого фактичного матеріалу доведено, що мова преси поповнилася значною кількістю нової лексики різних семантичних категорій: назви суспільних класів і груп, назви економічних понять, органів влади, державних

установ, громадських організацій і посад, на означення абстрактних понять; широко представлена лексика термінологічна – правнича, військова, наукова, а також лексика ділового стилю. Водночас звернено увагу на значну кількість слів, що були зайвими, гальмували розвиток української мови. Йдеться насамперед про стилістично невірправданий лексичний паралелізм: *руський язык, руська мова, рушина; отечество, отчина, батьківщина, родина, общество; відсоток, процент; горизонт, виднокруг; всеучилище, университет*. Щоправда, деякі зауваги вченого виявилися дещо передчасними. Так, у парах *процент і відсоток, поки що і наразі, крім і попри, тому що і позаяк* слова *відсоток, наразі, попри, позаяк*, які вважалися регіоналізмами, активізували своє вживання. У наш час лексичний паралелізм викликаний наміром дистанціювання від російської мови, на що вказує у своїй монографії О. А. Стишов [12, 13].

Саме неунормованість словника, засміченість мови, на думку автора, не сприяли тому, щоб західноукраїнська мовна практика слугувала основою формування публіцистичного стилю загальнонаціональної української літературної мови. Ця практика сприяла лише його лексичному збагаченню, твердить учений. Публіцистичний стиль всього українського народу формувався і далі розвивається на тій основі, яку створив Т. Г. Шевченко [3, 223]. Такими є головні тези, але, на жаль, їх докази деінде продиктовані духом тієї доби. Якщо подати висвітлені в монографії факти під іншим кутом зору, то можна дізнатися, що в цей час у Східній Україні публіцистичний стиль практично не розвивався, в альманахах траплялися лише поодинокі публіцистичні спроби. Власне, був відсутнім сам предмет критики. Трохи обережніше й не так прямолінійно говорить лише про початки української публіцистичної мови в епістолярії Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша В. М. Русанівський, наголошуєчи, що в епістолярному й публіцистичному стилях є багато спільногого [10, 203–204].

У дослідженні, особливо в першій монографії, видається дещо різкою й оцінка мови західноукраїнських видань як засміченої локальними, штучними елементами. Звичайно, порівняно зі східноу-

країнським варіантом мови, їй особливо сучасним, вона мала свою специфіку, пов’язану з постійною зміною змісту, форм і напрямів національно-культурного життя. Але говорити про її засміченість, коли її на сході Україні процеси нормалізації були далекі від завершення, здається не зовсім справедливим. Таким був західноукраїнський узус, і він мав свою, нехай і не літературну, але узуальну норму, яка здавалася галичанам цілком природною, тому так наполегливо вони й трималася своєї мови. Шевченкові твори, як стверджує І. Огієнко, особливого поширення там ще не мали [7, 181]. Тут можна констатувати цікаву закономірність: становлення відносно однорідного східноукраїнського варіанту української літературної мови в XIX ст. відбувалося більш за природою, вже як наслідок нівелляційних народних рухів за часів татарщини, Хмельниччини та Руїни; західноукраїнського – за домовленістю, як наслідок мовних змагань галицької інтелігенції.

Слід зазначити, що у другій монографії категоричність тверджень слабшає, а кількість негативних оцінок зменшується; вони поступаються поясненням витоків тих чи інших явищ, завдячуячи чому мовна ситуація регіону стає зрозумілішою. Зокрема, висвітлено причини паралелізму, змагання між окремими словами за закріплення в літературному вжитку.

Попри висловлені ремарки, однією з найхарактерніших рис цього розділу є не тільки комплексний підхід до предмета дослідження, а й підтвердження двоєдності різних мовних традицій.

Розвиток преси 60-х і першої половини 70-х років XIX ст. пов’язується зі значним її пожвавленням, з визнанням української мови у філологічній науці. Лише зрідка в тодішніх польських націоналістичних виданнях ще обстоювалося твердження про те, що українська мова становить наріччя польської стосовно західноукраїнського варіанту. Серед 55 назв українських газет та журналів з’явилися професійні – педагогічні, сільськогосподарські, промислові, економічні, торгівельні, гумористичні, сатиричні*. З мовного погляду, як

* Останні видавалися на підвістрійсько-угорських теренах, на що красномовно вказує перелік джерел.

і в попередніх періодах, вигідно вирізнуло східноукраїнську пресу. У її органах – „Основі”, що видавалася в Петербурзі (1861–1862), і „Черниговском листке” (1861–1863) Л. Глібова – українська мова постає як відносно єдина й однорідна. Така однорідність, на думку автора, досягалася послідовною орієнтацією на народну мову та на ті літературні норми, що вже були вироблені й більш-менш усталені у творчій практиці східноукраїнських письменників. Західноукраїнська періодика в мовному плані була дуже неоднорідною ще й тому, що народовська преса трималася загальноукраїнської мови; майже вся закарпатська преса продовжувала культивувати книжне „язичче” зі значним використанням російської мови; інці орієнтувалися настанововою про витворення власного західноукраїнського типу літературної мови.

Дешо ідилічно подано ситуацію у Східній Україні, оскільки правописні питання там не порушувалися: орфографічним зразком слугував журнал „Основа”; деінде лише ставилося питання про удосконалення окремих елементів [3, 300].

Чи не найбільше уваги в цьому розділі приділено лексичному й стилістичному збагаченню мови преси. Автор пильно проаналізував нову суспільно-політичну і термінологічну лексику, переглянув її реєстрацію у словниках і зробив висновок, що практика періодичної преси набагато випереджала тоді сучасну теорію і лексикографію [там само, 313]. Щоправда, прикладами слугували переважно базові поняття панівної тоді ідеології. Так, закидалося О. Партицькому, що у його „Словарі німецько-руському” (1867) виявилися відсутніми слова *соціалізм*, *комунізм*, *пролетаріат*, *капітал*, а слово *революція* подано поряд з місцевим *ворохобня* із соціально негативною семантикою [там само, 314].

Надзвичайно цінним для істориків мови є аналіз західноукраїнських видань на предмет термінологічної лексики з різних галузей науки – мовознавства, літературознавства, книжно-видавничої і друкарської справи, театрального мистецтва, природничих, географічних й астрономічних наук, техніки і т. ін. Показано болісність процесу термінотворення. Удаючись до свого улюблена прийому – порівняння мови преси у Східній і Західній Україні, автор справедливо

зазначає, що наукова мова ще тільки зароджувалася, україномовних наукових творів у Східній Україні не було, у Західній же спроби писати наукові або науково-популярні праці вже мали кілька десятиліть історію. Значення тогочасної західної періодики сформульовано так: вона відіграла велику роль у формуванні публіцистичного і термінологічного словника української мови й у створенні основ усіх публіцистичних жанрів, властивих сучасній українській літературній мові [там само, 317].

У цілому, за підрахунками автора, з другої половини 70-х – першої половини 90-х рр. XIX ст. видавалося понад 110 нових періодичних видань, але на західних і східних теренах вони якісно відрізнялися, що накладо відбиток на особливості розвитку української мови в обох регіонах. У зв’язку із забороною українського друкованого слова царським указом 1876 року в Наддніпрянській Україні замість газет і журналів стали виходити альманахи, де публікувалися лише художні твори. Осередком українських друків стає Західна Україна; проте, на думку Михайла Андрійовича, викликано це було не стільки боротьбою інтелігенції за право друкування українською мовою, скільки маніпуляторською політикою австро-угорської влади. Об’єктивність цієї думки підтверджується і словами Івана Огієнка, який пояснює більшу свободу української мови на західних теренах тим, що уряд терпів українство як знаряддя проти польськості [7, 157].

Але, як там не було, західноукраїнська преса мала, за словами вченого, „всеукраїнське значення, і не тільки тому, що в ній брали участь або її підтримували представники передової східноукраїнської інтелігенції, а головне тому, що вона ставила і розв’язувала проблеми, важливі для всього українського народу” [3, 349]. До негативних моментів віднесено поглиблення мовної диференціації, посиленої політичними поглядами її носіїв: московофільської і народовської. Тенденція установлення в ті часи регіональної норми виявилася досить сильною і в народовській пресі, де на місцевий лад редактували навіть твори східноукраїнських письменників. У зв’язку з цим відзначено загострення взаємин між східно- і західноукраїнською інтелігенцією. Зі сходу інтенсивніше лунали

негативні оцінки галицької мови, із заходу – присвоєння виключного права на вироблення наукової термінології, оскільки українці з Росії „сидять на самій белетристиці”. У викладі мовного матеріалу значна увага зосереджена на аналізові суспільно-політичної лексики та збагаченні наукової лексики. Змістовний виклад, переконливі приклади дозволили дійти висновку: якщо „в попередні роки йшлося про створення соціально-термінологічної лексики, то тепер – про її розширення, подальшу нормалізацію” [там само, 372].

В монографії із системною регулярністю підкреслюється роль представників соціалістично-радикального напряму – І. Франка, М. Павлика, М. Драгоманова та ін. – у боротьбі проти намірів С. Смаль-Стоцького і Б. Грінченка усунути з української мови слів польського чи російського походження.

Підсумовуючи внесок цього періоду в історію розвитку публіцистичного стилю, автор справедливо зазначає, що тоді ще не склалися єдині загальнонаціональні норми, а це, незважаючи на тогочасний вже високий рівень розвитку мови, до певної міри заважало її нормальному функціонуванню [там само, 387].

Висвітлений у другій монографії період (з кінця XIX до початку ХХ ст.) пов’язується з пожвавленням економічного, політичного та культурного життя, а відтак і збільшенням кількості друків: українською мовою виходило 400 назв газет і журналів. Аналіз цього періоду суттєво відрізняється і за змістом, і за структурою. Менше уваги приділено дискусіям навколо мовних і правописних питань та пов’язаних з ними світоглядних ідеологій. Робота має чітку структуру, основу якої становить рівнева організація мови. Преса в цій монографії вже більше показана не як трибуна для обговорення мовних питань, а як носій мовних процесів і стильової диференціації. Зробити це авторові було значно легше: порівняно з попереднім періодом друки стали різноманітнішими і змістовнішими. З-поміж великої кількості літературних видань у цей період з’являються спеціальні, присвячені економічним питанням, правничим, сільськогосподарським, освітянським: „Учитель”, „Науковий додаток до „Учителя”, „Луна”, „Наша школа”, „Учительське слово” (Львів), „Промінь” (Вашківці, Буковина), „Каменярі” (Мамаївка, Буковина), „Прапор” (Коломия), „Укра-

їнський учитель”, „Рідна школа” (Станіслав) і „Світло” у Києві. Серед них вигідно виділено роль двох наукових періодичних видань – „Записки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові” і „Записки Українського наукового товариства у Києві”, які встановили між собою тісну співпрацю. Чималу увагу приділено обговоренню питань розвитку української літературної мови Б. Грінченком, І. Франком, І. Нечуєм-Левицьким, І. Верхратським, А. Кримським, В. Гнатюком, К. Михальчуком, Оленою Пчілкою. Дещо детальніше висвітлено погляди палкого борця за єдину українську мову на основі наддніпрянської практики І. Нечуя-Левицького, досить різкі міркування якого викликали суперечливі оцінки у письменників і мовознавців. Зрозуміло, що повної єдності в поглядах так і не було: давався взнаки поділ українського народу між двома імперіями.

Як позитивний факт засвідчено поліпшення й удосконалення мови: переважна більшість газет і журналів у Західній Україні й усі у Східній виходили українською літературною мовою на народній основі. Підкреслено роль прогресивної галицької і буковинської інтелігенції, яка завжди орієнтувалася в мовних питаннях на пресу наддніпрянську, східноукраїнську. Звичайно, що учений тоді не міг назвати ім’я М. Грушевського, якого Іван Огієнко вважає „головним зв’язковим між Галичиною та Україною” [7, 168].

Зупиняючись на орфографічних проблемах, М. А. Жовтобрюх не тільки докладно розглядає відмінності в застосуванні правописних систем, а й аналізує погляди дослідників на проблему нормалізації. Щоправда, відзначає, що правописні питання вже не набирали тієї гостроти, як раніше, але єдиної орфографії українська мова все ще не мала і правописна боротьба між різними ідейними угрупуваннями української інтелігенції не припинялася. Після революції 1905–1907 років переважна більшість видань дотримувалася української орфографії, але у двох варіантах: західному (желехівки) і наддніпрянському. До серйозних розходжень віднесено вживання західною орфографією букв і (після букв на позначення зубних приголосних: *рої*, *діло*), у написанні окремо зворотної частки *-ся* з діесловами, невживанні апострофа: *імя, память*, непозначені м’якості *с, з, ү* в суфікках *-ський, -зъкий, -ъкий*: *студентскі, галицкій* та ін.

Болючість цієї проблеми пов'язувалася ще й з тим, що не було єдності між самими галичанами. Зокрема, зазначено, що Степан Смаль-Стоцький, послідовно обстоюючи желехівку, в інших написаннях вбачав російський вплив і порушення законів української мови. З цим не погоджувався відомий педагог Степан Томашівський, виступаючи за впорядкованість орфографії в усіх галицьких і буковинських виданнях й емоційно волаючи: „Звідки ж та зарозумілість галичан і буковинців, щоб навертати ... 8/10 українців ... до способу писання і говоріння на польський (і то хибний) лад? Се смішність, та й годі!”.

З вичерпною повнотою розглянуто фонетичні, граматичні й лексичні особливості мови преси, пояснено відхилення від тодішньої узуальної норми й норми сучасної. Аналіз доповнено значним за обсягом ілюстративним матеріалом, який належним чином документується. З викладу виразно вимальовуються поступові якісні зміни на всіх структурних рівнях. Учений відзначає фонематичну єдність, певні ж розбіжності спостерігалися лише в конкретній звуковій реалізації фонем, більшість яких зумовлювалася діалектним впливом. Практично не було серйозного розходження в системі вокалізму. Зауважено певну відмінність у вимові приголосних, зокрема, у нерозрізненні східноукраїнською пресою *н*, *д*, *т*, *з*, *ц*, *л* в позиції перед *i*, де скрізь писалося після зазначених приголосних *i*: *ніколи*, *діло*, тоді як в західноукраїнській писалося: *ніч* і *нині*. Не існувало єдності у вживанні африкат *дж* і *ձ*: *хожу* і *ходжу*, *зеркало* і *ձеркало*. Східноукраїнська періодика в абсолютному кінці слова засвідчує *м'який р*: *писарь*, *звірь*, *лікарь*.

При оцінці морфологічної системи говориться про її впорядкованість, за винятком окремих граматичних категорій, що відбивали різні діалектні джерела та різні традиції – східну і західну. Так, характеризуючи іменник, автор зазначає, що набагато частіше, ніж у сучасній мовній практиці, у другій відміні використовувалося закінчення *-ові*, *-еві*: *лікареві*, *урядові*, *ділові*. У західноукраїнських виданнях у цих випадках майже послідовно вживали *-ови*, *-еви*. Оскільки процес нормалізації третьої відміні відбувся значно пізніше, то показано її велику варіантність в пресі. Наприклад, у ро-

довому відмінку однини, поряд із закінченням *-i*, широко представлене *-и*: *ночі* – *ночи*, *крові* – *крови*, причому останнє значно переважає за частотністю насамперед у південно-західних говорах, у південно-східних було поширене *-i*. Те саме спостерігалося і в давальному і місцевому відмінках: *любові* – *любови*.

Викликає інтерес інформація про клічний відмінок, але матеріал подано таким чином, що не зовсім зрозуміло, чи насправді в мові преси „клічна форма” була рідковживаною порівняно з художнім стилем й усним мовленням. Можна лише припустити, що жанрова своєрідність тогочасної преси не потребувала форм у клічному відмінку, наприклад, як того вимагає жанр інтерв’ю. Можна також погодитися і з зауваженням І. Матвіяса про неправомірність виводити кінцеве *-i* у слові *пані* від давньоруської форми, оскільки цей іменник з’явився в українській мові під впливом польської [5, 84]. Скрупульозно зібрані і разом із тим систематизовані спостереження й над іншими іменними частинами мови. Відзначено унормованість системи відмінювання прикметників, числівників, займенників і т. ін. Винятки, якщо і траплялися, пояснювалися життедайністю діалектних форм: преса з погляду граматичної нормалізації завжди відставала від мови художньої літератури. Так, відзначено відхилення у творенні форм вищого ступеня прикметників: *дрібніші* і *дрібнійши*, у числівниках з компонентом на *-ицять*: *однайциять*, *двойциять*, на означення десятків: *девятьдесят*, уживання раритетної форми типу *півтретя*. Літературні норми в системі дієслівних форм на той час уже повністю склалися, але на практиці достаточно ще не усталилися. Під впливом східноукраїнських говорів писалися форми на *-а*: *балака*, *-е*: *робе*, а в західноукраїнських не пом’якшувалося *т* у закінченні третьої особи. У пресі використовувалися в основному прислівники, властиві сучасній літературній мові, але деякі ще не мали повної усталеності фонетичного оформлення: *съгодні*, *съгодня*, *сегодня*.

В синтаксисі відзначено вплив діалектного середовища на побудову одиниць – поширеність у західноукраїнській пресі зв’язки *є, єсть* (у множині *суть*), відмінність керування: *відібрати у нього право* – *відібрати йому право*, *посилати дітей* – *посилати діти*.

Є в цьому підрозділі й перша спроба структурної систематизації заголовків.

Критичнішими стали погляди ученого на мову східноукраїнської періодики. Якщо в описі попередніх періодів говорилося про брак грамотності працівників преси, то тепер порушувалося питання культури мови.

Слід відзначити особливо скрупульозний підхід до вивчення лексико-семантичного рівня. Його результати підтверджують розуміння істотної ролі словника мови у періодичних видань для формування лексичного складу мови взагалі: „...лексика, як відомо, ...належить саме до тих мовних сфер, що найлегше піддаються еволюції” [4, 143]. Автор відзначає активні процеси словотворення, говорить про сформованість й унормованість словникового складу, який фіксує „Словарль української мови” (1907–1909) за редакцією Б. Грінченка. На прикладі преси показано надзвичайно цікаві явища, які відбувалися у словотворі, зокрема конкурування окремих структурних елементів у новоутворених словах: *артільник – артільщик*, *читальник – читач*, *січень – январ*, *березень – березіль – март – мартець*. Дослідник скрупульозно проаналізував процес нормалізації словотвору, наявність інновацій у словниках, відзначив провідну роль преси у викристалізуванні термінів, оскільки процеси лексикографування значно відставали від мовної практики.

Кожен схарактеризований період цінний не тільки детальним описом фонетичних, лексичних і граматичних особливостей, а й динамікою появи нових рис. Констатуючи розквіт української лексичної системи, М. А. Жовтобрюх чи не найбільшу увагу приділив формуванню термінологічного словника. У монографії 1970 року це зроблено особливо ретельно, оскільки, як зазначає автор, „цеї компонент лексики є ознакою розвиненості мови”. У значному за обсягом підрозділі „Формування термінологічного словника” дібрано й проаналізовано лексику з різних ділянок наукового життя й суспільно-політичної діяльності. Викладена в інтерпретації М. А. Жовтобрюха історія формування термінологічного словника, на думку А. П. Грищенка, спростовує „твердження про засвоєння українською мовою іншомовної лексики посередництвом росій-

ської мови. Особливо показовими з цього погляду були західноукраїнські періодичні видання, до яких іншомовна лексика потрапляла безпосередньо з мов-джерел” [2, 37–39]. Указано й на фактори, які негативно впливали на творення й усталення термінології, зокрема витворення на окремих територіях різних традицій, внаслідок чого виникали та поширювалися в термінології невмотивовані, зайві дублетні терміни. І все ж, незважаючи на всі ці несприятливі умови, підґрунтя сучасної термінології було закладено в останніх десятиліттях дев'ятнадцятого й на початку двадцятого століття, а в окремих галузях науки, наприклад суспільних, вона тоді вже досягла значного розвитку.

В короткому розділі про стилеву диференціацію мови преси говориться про розмаїття мовних жанрів, кожен з яких вимагає своєрідних мовних засобів. Показано роль періодики в популяризації творів української художньої літератури. Як позитивний момент відзначено, що мова тодішньої періодики становила вже складну, стилістично диференційовану, хоч і не в усьому досконалу, систему*. До негативних рис належать орфографічний різnobій, недостатня орфографічна культура, лексичні та граматичні локалізми. Наявність останніх у мові західноукраїнської преси пояснюється тим, що періодичні видання орієнтувалися на місцевого читача й намагалися писати якнайближчою й зрозумілою йому мовою. Відповідальність за сміливість цих слів автор поділяє з Т. Лер-Сплавінським, покликаючись на його думку: „Мова журналістики повинна тісніше контактувати з живим мовленням <...>, значно більше, ніж інші різновиди літературної мови”. Звичайно, наукова позиція

* Подана ученим картина відзначається позитивними рисами. Водночас хотілося б побіжно вказати й на інші погляди. Так, видавець Є. Чикаленко вважав, що мовне питання тоді було найголовнішою перешкодою, що заважала розповсюдження газети: „Мова нашої газети для них зовсім чужа, нею обурюються й люди, які щиро хотіли б, щоб розвинулася наша преса”. Схожі думки висловлює Д. Дорошенко: „Українська газетна мова взагалі була невироблена, а всім відомо, що український читач дуже вибагливий; треба було писати так, щоб усі розуміли і не нарікали на „нові”, „нечувані”, „штучно ковані” і т. ін. слова” (Цит. за: [13]).

автора в деяких моментах відповідала духові тієї доби та її офіційної доктрини. У зв'язку з цим можна говорити про перспективність проблем, які порушив Михайло Андрійович, але які залишаються актуальними – це періодизація української преси, безпристрасне вивчення перервності / безперервності розвитку публіцистичного стилю, об'єктивна оцінка ролі західноукраїнської преси і східноукраїнської белетристики у формуванні публіцистичного стилю. У цілому ж концепція аналізу, відбір фактичного матеріалу й методика його інтерпретації свідчать про новаторство й глибину праць, у яких вперше показано роль преси в розвитку української літературної мови, становленні її норм і формуванні стилів. Синтетично-аналітичний аналіз мовної ситуації в Галичині та на Лівобережній Україні засвідчив існування двох мовленнєвих практик, а фактично двох варіантів літературної мови – східноукраїнського і західноукраїнського – і при цьому наочно показав, що регіональне і загальнонаціональне в духовно-культурному надбанні українського народу нерозривно пов'язані.

Література

1. Високий обов'язок ученого (до 80-річчя з дня народження М. А. Жовтобрюха) // Мовознавство. – 1985. – № 5. – С. 28–29.
2. Грищенко А. П. Михайло Жовтобрюх / А. П. Грищенко // Дивослов'я: Українська мова й література в навчальних закладах: Щомісячний науково-методичний журнал Міністерства освіти і науки України. – 2006. – № 6 (591). – С. 3–39.
3. Жовтобрюх М. А. Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.) [Текст] / М. А. Жовтобрюх. – К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1963. – 415 с.
4. Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець XIX – поч. ХХ ст.) [Текст] / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1970. – 304 с.
5. Матвіяс І. М. А. Жовтобрюх. Мова української періодичної преси (кінець XIX – поч. ХХ ст.). – К. : Наук. думка, 1970, 304 с. / І. А. Матвіяс // Мовознавство. – 1970. – № 6. – С. 83–86.
6. Наукова спадщина мовознавця Михайла Жовтобрюха [Текст] / Автор і упорядник доктор філологічних наук, професор М. І. Степаненко. – Полтава: ВАТ „Вид-во Полтава“. – 2007. – 432 с.

7. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови [Текст] / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. – К. : Либідь, 1995. – 294 с.
8. Півторак Г. П. Русанівський В. М. Історія української літературної мови: Підручник / 2-е вид., доп. і перероб. К. : АртЕК, 2002. – 424 с. / Г. П. Півторак // Мовознавство. – № 2 – 3. – С. 187–191.
9. Романюк М. М. Здобутки і прорахунки дослідників української преси: погляд у ХХІ ст. [Текст] / М. М. Романюк. – Л., 2001. – 10 с.
10. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Підручник [Текст] / В. М. Русанівський. – К. : АртЕК, 2001. – 392 с.
11. Самійленко С. П. М. А. Жовтобрюх. Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.) – К. : Вид-во АН Української РСР, 1963 / С. П. Самійленко // Українська мова і література в школі. – 1964. – № 5. – С. 88–91.
12. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі засобів масової інформації) [Текст] / О. А. Стишов. – [2-ге вид., передрбл.]. – К. : Пугач, 2005. – 388 с.
13. Фіголь Н. М. Мова преси на початку ХХ століття в Україні / Н. М. Фіголь // Збірник наукових праць НДІУ, Т. VIII. – 2007. – С. 384–399.

Н. В. Кондратенко
(Одеса)

ВИЗНАЧАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ТЕКСТОТВОРЕННЯ В ДИСКУРСІ НЕКЛАСИЧНОЇ ПАРАДИГМИ

Статтю присвячено вивченю принципів текстотворення модерністського і постмодерністського дискурсів. Виявлено сутнісні ознаки модернізму та постмодернізму на рівні художнього мовлення, запропоновано поняття некласичної парадигми для їхнього спільногонайменування. Визначено основні ігровий і діалогічний принципи текстотворення художнього дискурсу.

Ключові слова: художній дискурс, художнє мовлення, синтаксис, текстотворення.

This article is devoted to the study of the principles of text-creation in modernist and postmodernist discourses. We have found essential features of modernism and postmodernism at the level of literary speech and proposed the concept of non-classical paradigm for their common name. Game and dialogism are identified as being the basic principles of text-creation in the literary discourse.

Key words: literary discourse, literary speech, syntax, text-creation.

Початок ХХІ ст. характеризує домінування антропоцентричного підходу до аналізу мовних явищ, що зумовлює зміну вектора досліджень від системного до комунікативного. Основну увагу мовознавців зосереджено на сутнісних ознаках комунікативної взаємодії мовця й рецептора, вербальних конституентах і прагматичних чинниках комунікативного акту, які об'єднують поняття дискурсу. Комунікативно-прагматичний підхід поширено й на художній текст як дискурс: вивчення міжсуб'єктної (автор – персонаж – читач), міжтекстової, міжкультурної взаємодії та формально-змістових параметрів діалогічності, а художній синтаксис зорієнтовано на вивчення міжфразних зв'язків, внутрішньої текстової семантики,

висловлень з різним структурно-семантичним навантаженням та стилістичних функцій пунктуації.

Актуальність статті. Особливого значення комунікативно-прагматичний підхід набуває під час аналізу модерністського і постмодерністського художнього дискурсу, оскільки структурно-семантичне навантаження синтаксису поступово посилюється від модерністських до постмодерністських художніх творів, що характеризуються особливим ставленням до мови як визначального чинника створення художньої реальності. Синтаксис дискурсу на рівні категорій, одиниць і структур потребує грунтовного аналізу саме в еволюційному аспекті – від модернізму до постмодернізму, оскільки впродовж ХХ ст. синтаксичний рівень української літературної мови зазнав часткових змін під впливом художнього мовлення, що визначає загальні тенденції її розвитку.

Метою нашої розвідки є виявлення принципів текстотворення, спільніх для модерністського і постмодерністського художнього дискурсу. Мета передбачала розв'язання таких завдань: 1) виявити сутнісні риси модерністського і постмодерністського дискурсу на рівні художнього мовлення; 2) з'ясувати загальні закономірності дискурсотворення; 3) визначити принципи текстотворення та функціонування художнього дискурсу.

Об'єктом дослідження є український художній дискурс модернізму і постмодернізму, а предметом – художній синтаксис.

Вивчення типологічних рис модернізму та постмодернізму дає змогу не лише зафіксувати відмінності цих типів художнього мислення, а й знайти спільні елементи. Ми вбачаємо близькість модернізму та постмодернізму саме в спільній ірраціональноті осмислення буття людини у світі: обидві світоглядні концепції демонструють відмову від раціонального пізнання дійсності. Раціоналізм реалістичної літератури, який певною мірою залишається актуальним і нині, критикують у модернізмі та постмодернізмі як непродуктивний спосіб осмислення дійсності. Науковому пізнанню відмовляють у реалізації, а надають перевагу „інтуїтивному поетичному мисленню з його асоціативністю, образністю, метафоричністю та миттєвими одкровеннями інсайтів” [7, 213]. Однак визнання

певної близькості модернізму та постмодернізму не дає підстав стверджувати, що це один напрям, хоч „відмінність між модерністським і постмодерністським дискурсом настільки незначна, що іноді вони можуть співіснувати одне в одному, тобто в синтезі” [9, 11].

I. С. Скоропанова протиставляє модернізм і постмодернізм за кількома параметрами: модернізм орієнтований на мету, постмодернізм – на гру; модернізм – на задум, постмодернізм – на випадок; модернізм – на метафізику, постмодернізм – на іронію; модернізм – на означене, постмодернізм – на означуване; модернізм – на централізацію, постмодернізм – на децентралізацію; модернізм – на ієрархію, постмодернізм – на анархію; модернізм – на закриту замкнену форму, постмодернізм – на відкриту розімкнену антиформу; модернізм – на жанрові межі, постмодернізм – на інтертекст тощо [11, 39]. Літературознавець Д. В. Затонський, аналізуючи витоки постмодернізму, зазначає, що канон світосприйняття модернізму виражений в Апокаліпсисі з домінантною вірою у благодатність неминучого вищого покарання, а постмодернізму – в Еклезіасті, для якого „все суєта і томління духу” [6, 25]. Протилежна скерованість художнього мислення цих двох напрямів у такому метафоричному порівнянні продемонстрована дуже вдало: модернізм орієнтований на майбутнє, на неминучий кінець людства і світу, де немає порятунку; постмодернізм обернений до минулого, де немає нічого нового, все відомо, а те, що з’являється і створюється, – лише механічне поєдання старих і відомих елементів життєвої мозаїки, як у калейдоскопі.

Подібність модернізму та постмодернізму відзначають і на рівні філософського осмислення дійсності. О. Д. Турган зазначає: „Найбільш загальні тенденції в сучасному вітчизняному літературному процесі – неотрадиціоналізм і постмодернізм – передбачають обов’язкове звернення до культурних, антропологічних та онтологічних інваріантів. Однак якщо неотрадиціоналістська естетика сприймала їх відповідно, апелюючи до потреби сучасного людства в духовності, яка перебуває під загрозою, то постмодерній світогляд іронізує з приводу універсальних структур, грається ними як з матеріалом, позбавленим життєвості” [12, 15]. Така типологічна близькість є невипадковою: модерністська і постмодерністська

література наближаються за принципом протиставлення реалістичної літературі, тобто заперечення реалістичного художнього канону їх об’єднує і спричиняє появу подібних текстових форм. Це виражається насамперед на рівні текстотворення, з’являється так званий „неканонічний” текст, який порушує норми та правила створення текстів реалістичного типу. На позначення цього типу письма вживають різні терміни – авангардний, модерний, проте переважає в українській науці термін „експериментальна проза” [8, 8]. Художній текст містить елементи словесної деконструкції, гри, іронії, що виявляється в руйнуванні синтаксичної будови тексту та появи нових форм його структурної організації.

У російському мовознавстві специфіку синтаксичного рівня експериментальних текстів відзначено в дисертаційній праці П. С. Родіна, який пропонує вживати термін „некласична парадигма” на позначення текстів так званої „другої парадигми культури”, яка виходить з базової настанови хаотичності, непізнаності світу, його дисгармонійності, що на рівні текстотворення виявляється в прагненні порушити мовну ієрархію, яка спричиняє внутрішньорівневу синтаксичну інтерференцію; у використанні мови без референційної співвіднесеності з позамовною дійсністю; у прагненні зруйнувати єдність тексту [10, 5]. Саме тексти „некласичної” парадигми містять експерименти з мовою, зумовлені новим поглядом на світ, на співіснування людини зі світом не в гармонії, а в хаосі. Цей нібито філософський параметр перенесений на рівень тексту, де хаос виявляється в синтаксичних утвореннях, у яких порушено норми та правила сполучуваності, узгодженості, вони характеризуються фрагментарністю і надлишковістю, розірваністю й багатоваріантністю, тобто демонструють внутрішню амбівалентність художнього мовлення некласичної парадигми. На нашу думку, термін „некласична парадигма” уможливлює аналіз модерністського й постмодерністського художнього дискурсу як єдиної системи, як одного художнього комплексу, для якого характерним є особливий тип художнього мовлення.

Художній дискурс некласичної парадигми реалізований за допомогою кількох принципів текстотворення, серед яких основними вважаємо два – принципи лінгвістичної гри та діалогічності.

Принцип гри належить до загальновідомих і давніх у словесному мистецтві. Він був елементом поетики в добу античності та в середньовіччі, характерний для українського бароко, властивий реалізму і, звісно, модернізму та постмодернізму. Універсальність цього принципу зумовлена домінуванням ігрового складника в діяльності людини та філософською інтерпретацією дійсності як ігрового простору [1]. Філологічні дослідження цього феномена пов'язані з виокремленням особливого ігрового стилю, основною характеристикою якого є „настанова на мовну гру, що трактується як сукупність ігрових маніпуляцій з лексичними, граматичними, фонетичними ресурсами мови з тією метою, щоб кваліфікований читач отримав естетичне задоволення від тексту” [5, 7]. Принцип гри виражається не тільки в мовній грі, він може бути текстотвірним чинником, детермінувати жанрово-стильові риси твору, формувати персонажів та їхні образи тощо [3, 41]. У художньому дискурсі некласичної парадигми принцип гри є не лише „стилетвірним принципом” [4, 20], як у постмодерністській прозі, а й виконує структуротвірну функцію: на цьому принципі ґрунтуються всі текстової та текстово-дискурсивні категорії, які видозмінюються під впливом ігрового компонента. У постмодернізмі принцип гри реалізований через карнавалізацію мови, що в модерністській естетиці мало лише окремі вияви: „карнавалізація художньої мови – це вербалізація ігрової концепції культури, протесту проти лінгвістичного пуританства, що втілено засобами амбівалентної мовної гри, пародії, експлікації карнавальної естетики, створення семантичного та текстового хаосу та стилістично зниженими мовними ресурсами (тілесно-низовими) для усвідомленого порушення естетичних канонів мовного вираження” [4, 21].

Крім принципу гри, у художньому дискурсі некласичної парадигми визначальним вважаємо **принцип діалогічності**, що походить з теорії діалогізму М. М. Бахтіна [2], яка зоріентувала розвиток гуманітарної думки ХХ ст. Принцип діалогічності в художньому дискурсі передбачає настанову на інтерактивну взаємодію на всіх рівнях: автор – текст, читач – текст, автор – читач, текст – текст тощо. Така взаємодія помножує зміст та інтерпретації тексту, кож-

на взаємодія тексту з іншими текстами або суб'єктами породження чи сприйняття занурює його в суцільній простір інтерпретації. Можливість такої діалогічної взаємодії закладена в самому тексті, насамперед на рівні текстових структур.

Діалогічність художнього мовлення у творах некласичної парадигми може виражатися на рівні міжсуб'єктної взаємодії між автором і читачем, у якій посередником є власне текст, тому в ньому можна зафіксувати маркери репрезентації чинників мовця й реципієнта. А на рівні міжтекстової взаємодії діалогічність представлена інтертекстуальністю, основними показниками якої є елементи „іншого”, „чужого” тексту в текстовій тканині основного. Отже, ці два принципи визначають своєрідність художнього дискурсу некласичної парадигми саме на синтаксичному рівні, що найближче стоїть до мовлення і є його репрезентантом.

Перспективи подальшого дослідження основних принципів художнього текстотворення вбачаємо в розгортанні типології та вивченні різних типів художнього тексту в аспекті визначальних текстотвірних принципів.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Виды игровых действий / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Концептуальные поля игры / [отв. ред. Н. Д. Арутюнова]. – М. : Индрик, 2006. – С. 5–16.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 424 с.
3. Борботъко В. Г. Игровое начало в деятельности языкового сознания / В. Г. Борботъко // Этнокультурная специфика языкового сознания : [сб. ст.] / [отв. ред. Н. В. Уфимцева]. – М. : ИЯ РАН, 1996. – С. 40–54.
4. Дегтярьова I. O. Стилістичний потенціал української постмодерністської прози : Дис. на здобуття наук. ступеня канд. фіол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / I. O. Дегтярьова – К., 2009. – 280 с.
5. Жигун С. В. Гра як художній прийом в епічному тексті (на матеріалі прози українських письменників 10-20-х років ХХ ст.) : Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. фіол. наук : спец. 10.01.06 „Теорія літератури” / С. В. Жигун. – К., 2009. – 22 с.
6. Затонский Д. Постмодернизм: гипотезы возникновения / Д. Затонский // Иностранный литература. – 1996. – № 2. – С. 23–30.

7. Ильин И. Постмодернизм. Словарь терминов / И. Ильин. – М. : Интранда, 2001. – 384 с.
8. Лобас Н. П. Карнавальна поетика та жанрові особливості міжвоєнної експериментальної прози Майка Йогансена та Вітольда Гомбровича (на матеріалі романів „Пригоди Мак-Лейсона, Гаррі Руперта та інших” і „Фердидурке”) : Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.05 „Порівняльне літературознавство” / Н. П. Лобас. – Тернопіль, 2007. – 20 с.
9. Лучинская Е. Н. Постмодернистский дискурс: семиологический и лингвокультурологический аспекты интерпретации / Е. А. Лучинская. – Краснодар : Кубанский университет, 2002. – 197 с.
10. Родин П. С. Новые явления синтаксической организации предложения, сверхфразового единства и текста в русской художественной литературе неклассической парадигмы : лингвокультурологический анализ : Автореф. дис. на соискание научн. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / П. С. Родин. – Ростов-на-Дону, 2005. – 20 с.
11. Скоропанова И. С. Русская постмодернистская литература: новая философия, новый язык / И. С. Скоропанова. – СПб. : Невский Простор, 2001. – 416 с.
12. Турган О. Д. Універсальні категорії в системі літературного твору (модерністська та постмодерна світоглядно-художні парадигми) : [монографія] / О. Д. Турган, Т. В. Гребенюк. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – 292 с.

УДК 811.161.2 (09)

**К. Д. Каруник
(Харків)**

МОВА Г. СКОВОРОДИ В ОЦІНЦІ Ю. ШЕВЕЛЬОВА: КРИСТАЛІЗАЦІЯ ПОГЛЯДІВ

У статті відстежується формування поглядів Ю. Шевельова на мову й стиль Г. Сковороди. Науковець ще змолоду підступався до цього питання (не без певних хитань), однак остаточно його оцінки викристалізувалися в 1970-х рр. Здійснено аналіз різних періодів роботи Шевельова в цій темі в порівнянні з його попередниками й сучасниками.

Ключові слова: мова і стиль Г. Сковороди, мова XVIII ст., історія літературної мови.

The article traces the formation of G. Shevelov's views on H. Skovoroda's language and style. The scholar had approached this subject in his early years (not without some hesitations), but his final judgments crystallised in the 1970s. Several periods of Shevelov's work on this theme are analysed in comparison with his predecessors and contemporaries.

Key words: H. Skovoroda's language and style, language of the 18th century, history of literary language.

Юрій Шевельов, зробивши чималий внесок у царині історичної фонології, синтаксису, історії мовознавства, історії української літературної мови, помітно вплинув на подальший їх розвиток. Недарма в збірці статей на вшанування пам'яті харківського філолога й славіста „Studien zu Sprache, Literatur und Kultur bei den Slaven. Gedenkschrift für George Y. Shevelov” (2012) мало не кожен автор згадує чи вже самого Шевельова, чи його студії. Зокрема, книжка містить три статті поспіль [17; 36; 37] про філософію, поетику й мову Григорія Сковороди, причому дві з них [17; 36] інспіровані безпосередньо розвідкою Шевельова „Prolegomenato Studies

of Skovoroda's Language and Style", висновки якої дотепер викликають і зацікавленість, і сумніви, і навіть дискусії серед дослідників Сковороди, що в свою чергу засвічує беззаперечну актуальність порушених Шевельзовим питань.

Оскільки це не перша й не єдина його спроба осягнути специфіку текстів Сковороди, а були ще й інші праці, де побіжно згадувано філософа з його мовою мішанкою, то, поєднавши попередні й пізніші висловлювання мовознавця, можна відслідкувати кристалізацію його поглядів на мову й стиль Сковороди. У цьому й полягає мета нашого дослідження.

Власне наукове сходження Шевельзов розпочинав із студій над художньою мовою: „Як науковець я пройшов довгий шлях від моїх первісних зацікавлень літературою до власне мовознавства. Цей шлях вів через стилістику – моя дисертація про Тичину – через історію літературної мови, до синтакси і далі до граматичної й фонологичної структури мови в її історичному розвитку” [29, 271] – напише він згодом про себе. Поряд із намаганням синтетично охопити й дослідити ширший історичний матеріал він періодично звертався до вужчого аналізу авторської мови таких українських письменників, як Г. Сковорода, І. Котляревський, Т. Шевченко, В. Мова-Лиманський. Найпомітнішою з усіх була згадана вище публікація „Prolegomena to Studies of Skovoroda's Language and Style” (1991, 1994) – одна з небагатьох його англомовних статей у цій ділянці. Однак написано її не на початку 1990-х, як можна було б думати, а в 1977–78 рр. За аналіз мови Сковороди Шевельзов уявився не з власної ініціативи: його запросили долучитися до збірки статей пам'яті Дмитра Чижевського, запропонувавши саме цю тему.

Деталі й обставини роботи над нею викладені в листах Шевельзова до його колег. Приміром, у листі до Олекси Горбача від 12. XI. 1977 Шевельзов писав: „Маю замовлення для англомовного сковородинського збірника написати про мову Сковороди” [6, 301]. Здіслава Штібера він теж повідомляв: „Читаю твори Сковороди, бо маю замовлення написати про його мову” (лист від 25. XI. 1977).

Подеколи мовознавець ділився власними спостереженнями, зокрема, з Юрієм Бойком-Блохіним [10, 201] та З. Штібером: „<...> трохи зайнявся Сковородою і знайшов там купу прецікавих проблем і фактів” (лист до Ю. Бойка-Блохина від 3. IV. 1978); „Поза тим трохи працюю над мовою Сковороди. Маю враження – без патріотичних перебільшень, – що він був може найцікавішою постаттю в усіх слов'янських літературах 18 сторіччя” (лист до З. Штібера від 21. I. 1978). Злогадно до травня 1978 р. цю статтю було завершено, адже вже на початку місяця Шевельзов прочитав у Парижі дві лекції – й „одна, про мову Сковороди, пройшла досить добре” (лист до З. Штібера від 25.VI. 1978).

Після тривалої, майже півстолітньої перерви* Шевельзов у вересні 1990 р. приїздить до Києва на перший конгрес Міжнародної асоціації україністів. На три дні він завітав до Харкова, і хоч мовознавець і мав дві готові доповіді, про Григорія Сковороду і про Миколу Ге та його зв’язок із Шевченком [28, 2], жодної з них він тоді не виголосив – виступ його (на прохання аудиторії) був на тему „Спроба автобіографії” [4, 1]. Матеріал про Сковороду найпевніше в основі своїй спирається на розвідку „Prolegomena to Studies of Skovoroda's Language and Style”, що вже давно була написана, а друком усе не виходила [11, 409]. Невдовзі автор долучив цю свою, за багато років, може, й найкращу, – як він самуважав, – наукову розвідку [11, 403] до книжки „In and around Kiev” [45]. Чи не найбільше зацікавлення, зокрема, в Харкові викликала саме розвідка про Сковороду. На конференції до його 270-річчя (24–25 листопада 1992 р.) прозвучала доповідь на тему „Ю. В. Шевельзов про мову Г. С. Сковороди і завдання її вивчення” [13], сперта на цьому матеріалі. То була спроба поширити серед українських філологів основні положення і погляди Шевельзова на мову філософа. Невдовзі вийшла також рецензія на книжку „In and around Kiev”, де Сергій Вакуленко висловив певні міркування й зауваження, серед іншого, й з приводу статті „Prolegomena...” [3, 179–181].

* Шевельзов виїхав з України в липні-серпні 1944 р. [29, 414]

Щойно перед тим, перебуваючи з триденним [18, 3] візитом у Харкові 2–5 вересня 1992 р.*, Шевельов прочитав у рідному університеті доповідь на тему „Українське мовне бароко: від Г. С. Сковороди до Т. Г. Шевченка”**. Із нею ж він виступив 11 вересня і в Одеському університеті [26, 2]. Згодом в університетській газеті надруковано частину його доповіді, відтворену з аудіозапису [26, 27]. Шевельов доводив, що барокові елементи виразно присутні не лише в Сковороди чи Мелетія Смотрицького, але також у мові Котляревського та Шевченка. Проте це тільки половина авторової „більшої праці, ще не друкованої, яка звуться „Погляд на історію української літературної мови: від Сковороди до Вороного” [26, 2]. Цілком Шевельов її так і не видав. А та частина, що її він представив у Харкові та в Одесі, в ґрунті речі узагальнює попередні його праці про мову Сковороди, Котляревського та Шевченка. У цій доповіді прозвучали зокрема й деякі висновки щодо мови Сковороди, викладені в його англомовній статті. Шевельов, приміром, твердив, що мова творів філософа не була ані російською, ані українською – це був „дуже своєрідний, але суржик”, який в основі своїй спирається на „мішану мову слобожанських поміщиків другої половини 18-го сторіччя” [26, 2]. Сам мовознавець не вважав, що йому вдалося цю думку по-справжньому довести, але як „правдоподібну гіпотезу” він її запропонував [26, 2], провокуючи тим дослідників Сковороди на подальше й детальніше опрацювання цього питання.

Тим часом виходить друком і книга „Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles” (1994) із працею Шевельєва про мову Сковороди: „„Друкувалися, а певніше, маринувалися щось понад 15 років” (лист Ю. Шевельєва до Анатолія Івченка від 28. II. 1995). Розвідку Шевельєва, очевидно, завдяки його численним доповідям у попередні приїзди, в Україні хутко заходилися перекласти з англійської, причому перекладів вийшло два – Марії

* До Харкова він приїхав наступного дня після відкриття пам’ятника Сковороді [18, 3], що відбулося 1 вересня 1992 р. [7, 2].

** Назву виступу Шевельєва відтворено за конспектом проф. Анатолія Нелюби.

Габлевич [22] та Ростислава Доценка * [35]. Завдяки цьому вона набула статусу обов’язкового пункту відліку для кожного українського дослідника мови й стилю Сковороди – навіть попри те, що авторові бракувало деяких українських матеріалів, що їх за кордоном годі було запопасті. Приміром, тексти Йосифа Шумлянського, по які він пробував удаватися до О. Горбача **, так і не були залучені до його аналізу. Натомість для зіставлення мови Сковороди та деяких представників доби бароко Шевельов використав твори Теофана Прокоповича, Йоанікія Галятовського [44, 104–106], Дмитра Туптала й Лазаря Барановича [44, 105–106]. Метою було виявлення тієї функції, яку виконували церковнослов’янізми в мові Сковороди та його попередників, що врешті-решт і привело Шевельєва до висновку про бароковий стиль писань Сковороди. Натомість переважна більшість дослідників аналізували його мову, як правило, ізольовано, не надаючи особливої ваги контекстові епохи. Це проглядається у статтях Петра Бузука й Олекси Синявського, які намагалися віднайти в мові Сковороди українські риси та явища на різних рівнях [1, 65–82; 16, 250–255]. П. Бузук зупинився на тому, що головною основою творів мислителя була російська писемна мова XVIII ст. [1, 62, 80], Ол. Синявський визначив її як доволі типову книжну українську мову [16, 255]. Схожим шляхом пішли й інші науковці, що писали про мову Сковороди в 1960-х рр., як-от: Пантелеймон Моргун, Ірина Ощипко чи Павло Попов. Ширивши народницьке змалювання постаті філософа, вони намагалися підперти цю тезу наявністю українізмів у творах Сковороди [12, 98–100; 15, 66–67], інколи навіть із наголошенням, що мова його „в бага-

* Р. Доценко, працюючи над перекладом цієї розвідки, листувався з самим автором, який високо поцінював український текст: „Переклад загалом прекрасний, деякі стилістичні знахідки просто блискучі, аж рот розкривається від захоплення і хочеться сказати „Ax!””. Викорінення авторських і друкарських перекручень або прогалин вимагає окремої подяки” (лист до Р. Доценка від 18.VII.1994.)

** До О. Горбача Шевельєв звертався з проханням знайти і в якому-небудь вигляді надіслати бодай фрагменти текстів „Іфіки – ієрополітики”, „Зерцала” й „Метрики” Й. Шумлянського [6, 301–302, 304, 307].

тъох випадках наближається до тогочасної української народної мови” [14, 56]. Шевельов, спростовуючи уявлення* про „народного філософа” Сковороду [44, 121–126], використав одну тільки працю П. Попова, та й то задля ілюстрації популярних під ту пору способів виправдати мовну мішанку Сковороди – на кшталт тези про те, що тодішня українська (народна) мова геть не мала розвинутого шару лексики „для висловлення складних філософських думок і поетичних почуттів” [15, 67]. Іще перед тим подібне спостереження зробив був Іван Дзюба: „<...> зрештою, до Сковородиної мови легко призвичайтися, бо, незважаючи на свою часом ненародну лексику (врахуймо важке становище Сковороди, який мусив сам вперше виробляти філософський „глагол”), це все-таки мова глибоко народно-українська за своєю структурою, „ходою”, інтонаціями” [5, 3]. Аж надто сміливого висновку дійшов П. Моргун, стверджуючи, що Сковорода „підготував надійний ґрунт для дальнього розвитку української літературної мови на справді народній основі” [12, 116]. Натомість Броніслав Кобилянський іронічно називав такий висновок „святково-ювілейним” [8, 50], маючи на увазі, вочевидь, ту проблему, що на неї вказував і Шевельов: дискусії про мову Сковороди, як правило, назривають до його роковин і не випливають із доглибного занурення в тему [26, 2]. Проте й Б. Кобилянський до певної міри піддався настанові визначити внесок Сковороди в розвиток української мови, хоч і без народницького забарвлення. Він пробував довести, що „використання термінологічної лексики у творах Г. С. Сковороди мало послужити основою для пізнішої розробки української термінології”, зокрема філософської, мовознавчої, літературознавчої, природознавчої, мистецтвознавчої, дидактичної [8, 64].

Приблизно під ту саму пору Ігор Костецький висловив припущення, що українська літературна мова, „якби в її основу лягла сковородинська модель”, була би принципово відмінна від тієї, що функціонує тепер – „інакшу кількісно-якісну роль відиграли б у ній і народноселянські елементи, елементи „котляревщини”.

Передусім це була б уже з початком XIX сторіччя мова всеосяжна. Активне життя Сковороди у трьох культурних мовах, грецькій, латинській та давньослов’янській, органічне включення ним розмовної мови, усіх тодішніх суспільних шарів у свій язиковий всесвіт утворило для того вже всю базу” [9, 460]. Шевельов також зважав на синтетичний характер поетової мови, яка водночас була й „найдальша від живої мови” [26, 2]. Загалом висновки мовознавців, що вивчали специфіку мови Сковороди в 1960-х рр., були радше в дусі „*wishful thinking*”, ніж обґрунтовані науково. І проблема полягала не так в ідеологічних обмеженнях, як у методології, що підґрунтим для неї в усіх була, за словами Шевельова, сама лише „загальноописова мірка” [44, 112; 22, 194; 35, 388]. Своїм підходом і спрямуванням дещо вирізняється хіба тільки праця Б. Кобилянського [8], яка, однаке, не привернула до себе уваги навіть щонайприскіпливіших сковородознавців*. У кожному разі, Шевельов мав поважні підстави нарікати і на нерозробленість методології в попередніх дослідженнях, і на брак монографій із цього кола питань [44, 93; пор 26, 2].

Бувши вже під ту пору корифеєм слов’янського мовознавства,

Шевельов ясно усвідомлював доконечну потребу подати аналіз

мови Сковороди з погляду її еволюції, вписавши її в історичний

контекст. Як фаховий історик мови і досвідчений літературозна-

вець, він уміло скористався з тих переваг, що їх йому давало це по-

єднання компетенцій. Перш ніж упритул заходиться коло мови фі-

лософа, він оприлюднив дві монографії з історії української літе-

ратурної мови [32; 41] та дві – з історичної фонології [39; 40]. Чи-

мало уваги він приділяв також питанням авторської мови, і досить

часто в його літературознавчих есеях трапляються зауваги щодо

мови того чи того письменника [наприклад, 31, 3; 21, 10; 23, 8].

Саме це, можливо, і стало основою для підстави, що він вважав

Сковороду „загальноописовою міркою” [44, 112].

Однак у доповіді „Григорій Сковорода”, що здогадно була виголошена в другій половині 1940-х рр. (текст її зберігається в архіві Української

Вільної Академії Наук), Шевельов вів мову, зокрема, і про „народну сим-

патію” до філософії Сковороди.

Іншими словами, він вважав Сковороду „загальноописовою міркою”

і вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Однак у даний момент він вважав, що він відповідає на це підстави.

Над питанням мови Сковороди Шевельзов чи не вперше замислився ще 1940 р. Щойно оборонивши кандидатську дисертацію, він опублікував розвідку „Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського” [24]. За його власними словами, то був „фрагмент з плянованої [...] історії української літературної мови першої половини 19 ст.” [29, 270]. Уже в дослідженні мови Котляревського він не оминув Сковороди [24, 150, 156]. Приміром, зіставляючи стилістичну функцію церковнослов'янізмів у текстах обох поетів, він зазначав: „<...> для Сковороди в його поезіях слов'янізми не відмежовуються від слів живої мови. На вибір слов'янізму чи іншого паралельного своїм значенням слова частіше впливають причини метричні, ніж стилістичні – крім поодиноких випадків” [24, 150]. Те саме трапляється й у Котляревського, хоча кількість церковнослов'янізмів у нього значно менша [24, 150]. Шевельзов, вочевидь, уже тоді придивлявся до специфіки мови Сковороди, відслідковуючи певну переємність від нього до Котляревського і далі. Зокрема, в трохи пізнішій статті „Сковорода поет” дослідник висловив здогад, що „Шевченко саме в Сковороді міг навчитися <...> нахилу до використання водночас багатьох відтінків значення слова (полісемантичність)” [23, 8], – і цей аспект Шевченкової мови він пильніше розгляне згодом [38]. Поза тим, уже 1944 р. Шевельзов спробував виокремити провідну рису барокої мови Сковороди, що для неї характеристичними є обтяженість силою слів і образів та перевага символічного значення слова над його „конкретно-матеріальним” значенням [23, 8].

Подальші згадки Шевельзова про мову Сковороди розсіяні по статтях на розмаїті теми, починаючи приблизно від початку 1950-х рр. В есеї „Москва. Маросéйка” Сковороду побіжно згадано в контексті раннього поросійщення української літератури й мови: „Але в глибині найбільшої поразки, коли Україна втратила рештки політичної незалежності, коли літературною мовою України стала російська, що нею писали, скажімо, Капніст і автор Історії Русів, що нею намагався писати Сковорода, – тоді починається перегляд переяславської концепції” [33, 10]. В оглядовій статті „На риштованнях історії літератури” (1956) Шевельзов переповів за Д. Чижевським роз-

поділ мов відповідно до трьох провідних стилів, якими послуговувалися українські автори XVIII ст. [34, 368]. Однак уперше цю теорію він використав у статті „L'ukrainien littéraire” [43]*. Згідно з нею, на українських теренах високому стилю „була приділена російська мова з церковнослов'янськими елементами. Це патетичні партії „Історії Русів”, це оди Капніста, це Сковорода. Середній стиль був зданий на російську мову. Українську народну мову приділили низькому стилеві” [34, 368; пор. 43, 75–76; 25, 90]. Причини такого розподілу радше соціальні, ніж політичні: „російська мова стала панівною літературною мовою на Україні в XVIII ст., і відбулося це не внаслідок насильства чи якоєсь урядової постанови, а передусім із тієї причини, що її вжиток відповідав суспільно-культурній орієнтації освічених верств. <...> І хоча в творах Сковороди Синявський знайшов чимало українізмів, вони являють собою лише мимовільну данину розмовній мові краю, а переважно твори Сковороди скомпоновані мовою церковнослов'янською або російською” [25, 90; 43, 76].

Таких позицій, сформульованих у 1950-х рр., Шевельзов тримався й упродовж 1970-х рр., кількаразово згадавши в своїх працях Сковороду та його мову. Зокрема, 1970 р. дослідник розглянув українські впливи на формування російської літературної мови наприкінці XVIII ст. [47]. Говорячи про тодішні процеси русифікації, які привели до того, що в сприйнятті української освіченої верстви між староукраїнською, слов'яноруською та російською мовами стерлося протиставлення, Шевельзов згадав і мовну практику Сковороди: попри кількісне переважання в ній російських елементів над українськими, ні для автора, ні для його читачів то не була російська мова [47, 7]. Не дивно, що на початку 1920-х рр. українські мовознавці (як-от згадані вже П. Бузук і О. Синявський) не могли визначитися, чи мова Сковороди в основі своїй є російською, чи врешті українською [47, 7]. Утім, суперечність між поглядами

* Сама розвідка оригінально написана по-українськи на початку 1950-х рр. [30, 289]; пізніше її перевидано англійською мовою [42; 46], й аж 1999 р. надруковано в українському перекладі з французької [25].

П. Бузука та Ол. Синявського мовознавець уважає позірною й пояснює цю точку зору в іншій статті того ж періоду: якщо мову Сковороди порівнювати з російською літературною мовою XVIII ст. – „вона обґрутовано здається локальним варіантом останньої”; якщо зіставити її з тогочасною українською літературною мовою, то виглядатиме вона „відмінною від цієї останньої” [19, 465]. Отже, це була специфічна російська мова, „зрощена на українському субстраті” [44, 129; 22, 208; 35, 409]. В „Історичній фонології української мови” Шевельов звертався до творів Сковороди, подаючи з них приклади й ілюстрації [20, 460, 642, 832, 895, 903, 938]. Науковець, очевидно, розцінював їх як такі, що відбивають деякі процеси, притаманні українській мові Слобожанщини кінця XVIII ст. Але загалом він відзначив її посутню неоднорідність, уточнивши, що „в переходових світсько-релігійних жанрах уживалася мішанка церковнослов'янської та російської мов (останньої – з українізмами), характерна для цілого XVIII ст. (за приклад можуть привести теологічно забарвлені філософські твори Г. Сковороди, писані в 1758–1791 pp.)” [20, 895]. У підсумках до цієї праці Шевельов іще раз наголосив: „церковнослов'янську мову в її російській редакції, сповнену численних українізмів та деяких просторічних російських форм, уживав у своїх філософських творах (писаних у 1766–1791 pp.) Г. Сковорода” [20, 903]. Отже, мовознавець тримався думки, що мова філософа по суті була мішаною, а вже 1992 р. він назавів її суржиком [26, 2; 27, 2].

Для того, щоб найбільш точно визначити мовну основу поетичних писань, Шевельов запропонував вилущити й усунути з поля зору дослідника біблійні й філософські цитати й алюзії, що відволікають, на думку науковця, від дійсного об’єкта аналізу [44, 131]. На цій підставі він висунув свою „правдоподібну гіпотезу”: мова творів Сковороди є зразком тієї мови (властиво переходного її варіantu від живої до російської), якою користувалися слобожанські поміщики другої половини XVIII ст. [44, 129–130; 26, 2]. Шевельов окреслив її поняттям „слобожанський варіант російської літературної мови” [44, 131; 22, 210; 35, 412]. Сам мовознавець притому не певен, що він цю думку довів [26, 2].

1944 р. Шевельов підкреслив виразний зв’язок творів філософа з українською барокою поезією XVII–XVIII ст. [23, 8]. Та на початку 1950-х він цю думку змінив. Під ту пору Шевельов запропонував підхід до вивчення історії літературної мови через її взаємозв’язок зі стилістичними напрямами й жанрами: „Я гадаю, що історію літературної мови слід розглядати як історію мовних жанрів з їхніми трансформаціями та внутрішніми змінами, спричиненими змінами в межах стилів” [48, 49]. Втілюючи цей підхід головно в статті „L’ukrainien littéraire”, Шевельов зарахував Сковороду до класицизму, який ширився був на українських землях у 1709–1820 pp., тоді як бароко поволі занепадав [43, 75–76; 25, 90; пор. 34, 368]. За класицистичним триподілом стилів, що ґрунтувався на мовному критерії, Сковорода зробився представником „високого стилю”, спертого на російську та церковнослов’янську мови [43, 75–76; 25, 90]. Шевельов, правда, ставив питання, чому критерій мови визначений тільки для періоду класицизму, а для візантизму й бароко – ні [34, 368]. Та сам тоді не брався його розв’язати послідовно, зауваживши, що в бароко, на відміну від класицизму, зовсім закономірно не регламентованою була мова [34, 363] – „безданий ужиток церковнослов’янської <...> та ще однієї писемної мови, наближеної до говірної й насыченої полонізмами” [25, 89–90]. Згадку про мову барокового стилю знайдемо і в його теоретичній статті: „баркова синтакса, – писав Шевельов 1953 р., – з притаманними їй інверсіями й нагромадженнями сполучається з рідкісними, вищуканими словами, каламбурами, тощо, – тобто чітка риторична будова однотипних класичних речень поєднується з ретельно дібраною й логічно допасованою лексикою” [48, 52–53]. Таке поєднання „стилістичного засобу нагромадження однорідних синтаксичних форм” [8, 58] з „лексикою і фразеологією „високого стилю”” [8, 63–64] спостеріг у текстах Сковороди Б. Кобилянський – і з того виснував, що мова філософа „ближча до мови ораторсько-проповідницького жанру творів Іоаннікія Галятовського, Антона Радивиловського, Лазара Барановича”, а після Сковороди українські письменники „такою мовою вже не писали” [8, 63].

Згодом, у 1970-х, Шевельов таки здійснив перегляд власної теорії та вніс певні корективи до перекладеної англійською мовою статті „L'ukrainien littéraire”, що вийшла в виданнях 1980 і 1981 рр. Ця пізніша версія доповнена схемою основних щаблів розвитку літературних мов України [42, 226; 46, 154]. Назви цих щаблів повторюють ті, що їх Шевельов запропонував для „Історичної фонології” [20, 54–55], хоча часові рамці деяких періодів не збігаються. Період, співвіднесений із класицизмом [43, 75–76; 25, 90], в англійському тексті визначено як „пізньосередньоукраїнська доба” (1709–1818) – поширеними тоді були російська літературна мова, що поволі витісняла високу церковнослов'янську, та проста мова [42, 223, 226; 46, 151, 154]. Окрім доданої періодизації автор переписав уступи про класицизм [42, 223; 46, 151] і розподіл мов у XVIII ст. [42, 223–224; 46, 152]. Сковороду притому не згадано ні в контексті барокої доби, ні класицистичної. Насамкінець у „Пролегоменах” Шевельов відносить Сковороду до традиції бароко [44, 101, 107, 129; 22, 184, 188, 209; 35, 374, 382, 410], заперечуючи в такий спосіб його належність до класицизму. Досконало переплетені в мові філософа церковнослов'янізми біблійні та російські не виконували функції, покладеної на класицистичний високий стиль XVI–II ст. [44, 111; 22, 193; 35, 387]. Натомість таке мереживо з церковнослов'янізмів є, на думку Шевельова, вершиною українського бароко [44, 107; 22, 189; 35, 382].

Отож, наслідуючи бароко як стиль, мислитель дотримувався тенденцій свого часу: життя у складі Росії призводило до помітного впровадження елементів російської мови до писань українських книжників. Через те мова Сковороди статистично „обіймала більше елементів, спільніх з російською мовою того часу <...>, ніж з розмовою українською” [19, 467]. Оскільки тодішня російська літературна мова сама рясніла церковнослов'янізмами [42, 223; 46, 151; пор. 43, 81; 25, 95; 19, 467], то це, очевидно, і спричинило співіснування в текстах Сковороди двох типів церковнослов'янізмів: з одного боку – біблійних, а з другого – тих, які засвоїла російська мова [44, 107–108; 22, 188–190; 35, 380–382]. Шевельов звернув увагу на різне співвідношення у його творах російської, української та цер-

ковнослов'янської. Науковець намагався показати на прикладі діалогів Сковороди, що навіть перевага того чи того мовного тла визначалася жанром самого діалогу: абстрактний діалог, приміром, переображеній церковнослов'янськими елементами [44, 118–119; 22, 199; 35, 396], у гумористичному діалозі відчутно зростає кількість українізмів [44, 119; 22, 200; 35, 396]. На основі цих спостережень він подав „схематичну” періодизацію літературної творчості Сковороди [44, 120–121; 22, 201; 35, 398–399]. Проте слушним є й закид щодо невизначеності критеріїв запропонованої автором періодизації, адже в межах кожного періоду помітними є коливання у співвідношенні російських, церковнослов'янських і українських елементів [3, 180].

На те й була його періодизація схематичною та відкритою до критики [44, 121; 22, 201; 35, 399]. Шевельов не мав на меті висловити остаточні й беззаперечні висновки щодо мови філософа, natomість зумів намітити деякі питання, що мали б спровокувати дискусію (якої – справжньої – так і не відбулося). Очевидним є той факт, що погляди науковця на мову та стиль Сковороди виформувалися в ході його студій над історією слов'янських мов, і на цьому ґрунті він побудував свою працю „Prolegomenato Studies of Skovoroda's Languageand Style” виважено, однак не в усіх аспектах переконливо. Своїми неординарними припущеннями та запропонованими методологічними шляхами Шевельов привабив до постаті філософа багатьох дослідників з України та Європи, і з часу виходу його праці з’явилось вже чимало студій, які помітно посунули вперед вивчення й розв’язання питань навколо мови Сковороди.

Література

1. Бузук П. Мова і правопис в творах Г. С. Сковороди / П. Бузук // Пам’яті Г. С. Сковороди (1722–1922). Збірка статтів. – Одеса, 1923. – С. 62–84.
2. Гнатюк Л. П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції: [Монографія] / Л. П. Гнатюк. – К. : Київський університет, 2010. – 446 с.
3. Даниленко А. [Рец.:] В обороні здорового глузду. Shevelov George Y. In and around Kiev. Twenty-two Studies and Essays in Eastern Slavic and

- Polish Linguistics and Philology. Heidelberg: Winter, 1991, 412 p. / А. Даниленко, С. Вакуленко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – 1993. – Т. 1. – С. 165–183.
4. Деус О. Україністи в університеті / О. Деус // Харківський університет. – 1990. – № 54–55. – С. 1.
 5. Дзюба І. „Перший розум наш...” До 240-річчя з дня народження Г. С. Сковороди / І. Дзюба // Літературна Україна. – 1962. – № 97. – 4 грудня – С. 3.
 6. Життя – не просто існування. Листування Олекси Горбача (1946–1996) / Редкол.: А.-Г. Горбач, У. Єдлінська, М. Чікало. – Львів, 2003. – 940 с.
 7. Знаковський В. Став Сковорода на Кобзарській кручі / В. Знаковський // Слобода. – 1992. – № 71. – С. 2.
 8. Кобилянський Б. На грани двох епох. Мова творів Г. С. Сковороди (1722–1794) в історії української літературної мови / Б. Кобилянський // Лекції з курсу „Історія української літературної мови”. Для студентів філологічного факультету українського відділу заочного і вечірнього навчання. – Львів, 1965. – С. 35–64.
 9. Костецький І. Стефан Георге. Особистість, доба, спадщина / І. Костецький // Тобі належить цілий світ. Вибрані твори / І. Костецький. – К. : Критика, 2005. – С. 390–516.
 10. Листування проф. Ю. Бойко-Блохіна і проф. Ю. Шевельова / Підгот. Д. Блохін // Ukrainer in Welt und Deutsche Diaspora in der Ukraine. – München, Poltawa : „ASMI“, 2009. – S. 192–228.
 11. Листування Юрія Шевельова і Григорія Костюка (1950–1988) / Підгот. Н. Баштова // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. – К. : Стилос, 2010. – Т. 5. – С. 365–500.
 12. Моргун П. А. Місце Г. С. Сковороди в історії розвитку української літературної мови / П. А. Моргун // О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики. Матеріали III республіканської славістичної конференції, присвячені 125-річчю з дня народження О. О. Потебні (23–27 грудня 1960 р.). – Х. : ХДУ, 1962. – С. 98–116.
 13. Муромцева О. Г. Ю. В. Шевельов про мову Г. С. Сковороди і завдання її вивчення / О. Г. Муромцева, І. І. Кулинич // Тези доповідей харківських сковородинівських читань, присвячених 270-річчю з дня народження Григорія Савича Сковороди (24–25 листопада 1992 р.). – Х. : ХДУ, 1992. – С. 150–152.

14. Ощипко І. Й. Спостереження над мовностилістичними особливостями художніх творів Г. С. Сковороди / І. Й. Ощипко // Вісник Львівського ордена Леніна державного університету ім. Ів. Франка. – 1966. – Вип. 4: Серія філологічна. – С. 51–56.
15. Попов П. Григорій Сковорода / П. Попов. – К. : Дніпро, 1969. – 173 с.
16. Синявський О. Мова творів Гр. Сковороди / О. Синявський // Червоний шлях. – 1924. – Ч. 4–5. – С. 248–255.
17. Ушkalov L. Skovoroda i Biblia / L.Ushkalov // Studien zu Sprache, Literatur und Kultur bei den Slaven. Gedenkschrift für George Y. Shevelov; Hrsg. von A. Danylenko, S. Vakulenko. – München, Berlin, 2012 – С. 385–409.
18. Шевельов Ю. Добрі новини з Харкова / Ю. Шевельов // Свобода: Український щоденник. – 1992. – Ч. 230. – С. 3–4.
19. Шевельов Ю. „История Русов“ очима мовознавця / Ю. Шевельов // Науковий збірник УВАН III. Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. В. Омельченко. – Нью-Йорк : УВАН, 1977. – С. 465–482.
20. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов – Х. : Акта, 2002. – 1055 с.
21. Шевельов Ю. Меч, труби, лютня / Ю. Шевельов // Наши дні. – 1944. – Ч. 1. – С. 7, 10.
22. Шевельов Ю. Попередні зауваги до вивчення мови та стилю Сковороди / Ю. Шевельов; перекл. М. Габлевич // Записки НТШ. – 2000. – № 239: Праці філологічної секції. – С. 177–211.
23. Шевельов Ю. Сковорода – поет / Ю. Шевельов // Український вісник. – 1944. – Ч. 29–30. – С. 8.
24. Шевельов Ю. Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського / Ю. Шевельов // Учені записки Харківського державного університету ім. О. М. Горького. – 1940. – № 20: Збірник праць кафедри українського мовознавства № 1. – С. 131–170.
25. Шевельов Ю. Українська літературна мова / Юрій Шевельов; перекл. С. Вакуленка // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – 1999. – Т. 8. – С. 83–100.
26. Шевельов Ю. Українське мовне бароко: від Г. С. Сковороди до Т. Г. Шевченка [Ч. 1] / Ю. Шевельов // Одесский університет. – 1992. – Ч. 14. – С. 2.

27. Шевельов Ю. Українське мовне барокко: від Г. С. Сковороди до Т. Г. Шевченка [Ч. 2] / Ю. Шевельов // Одесский университет. – 1992. – Ч. 15. – С. 2.
28. Шевельов Ю. Харків: подорожні враження і заклик / Ю. Шевельов // Свобода: Український щоденник. – 1990. – Ч. 209. – С. 2, 4.
29. Шевельов Ю. Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади / Ю. Шевельов (Шерех). – Харків, Нью-Йорк, 2001. – Т. 1: В Україні. – 431 с.
30. Шевельов Ю. Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади / Ю. Шевельов (Шерех). – Харків, Нью-Йорк, 2001. – Т. 2: В Європі. – 304 с.
31. Шевельов Ю. „Я на сторожі коло їх поставлю слово” / Ю. Шевельов // Нова Україна. – 1942. – Ч. 48. – С. 3.
32. Шерех Ю. Галичина в формуванні української літературної мови / Ю. Шерех. – Мюнхен : УВУ, 1949. – 93 с.
33. Шерех Ю. Москва, Маросейка / Ю. Шерех // Нові дні. – 1954. – Ч. 50. – С. 8–10.
34. Шерех Ю. На риштованнях історії літератури / Ю. Шерех // Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології / Шерех Ю. – Х. : Фоліо, 1998. – Т. 1. – С. 361–378.
35. Шерех Ю. Пролегомена до вивчення мови та стилю Г. Сковороди / Шерех Ю.; перекл. Р. Доценка // Пороги і запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології / Ю. Шерех. – Х. : Фоліо, 1998. – Т. 3. – С. 364–413.
36. Bartolini M. G. L'intertesto biblico nel dialogo Skovorodiano Beseda 1-ja narečennaja Observatorium (Sion). Analisi strutturale e semantica / M. G. Bartolini // Studien zu Sprache, Literatur und Kultur bei den Slaven. Gedenkschrift für George Y. Shevelov / Hrsg. von A. Danylenko, S. Vakulenko. – München, Berlin, 2012 – P. 408–443.
37. Erdmann E. von. Wahre Poiesis. Aufstieg zu Gott. Denken und Poetik von Hryhorij Skovoroda im Spannungsfeld der Philosophia Perennis / E. von Erdmann // Studien zu Sprache, Literatur und Kultur bei den Slaven. Gedenkschrift für George Y. Shevelov / Hrsg. von A. Danylenko, S. Vakulenko. – München, Berlin, 2012. – S. 371–384.
38. Shevelov G. Y. „Як скло”: On and around a Simile in Ševčenko’s Poetry / G. Y. Shevelov // Journal of Ukrainian Studies. – 1989. – Vol. 14. – №. 1–2. – P. 9–20.
39. Shevelov G. Y. A Historical Phonology of the Ukrainian Language / G. Y. Shevelov. – Heidelberg: Winter, 1979. – 809 p.
40. Shevelov G. Y. A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic / G. Y. Shevelov. – Heidelberg : Winter, 1964.
41. Shevelov G. Y. Die Ukrainische Schriftsprache 1798–1965. Ihre Entwicklung unter dem Einfluß der Dialekte / G. Y. Shevelov. – Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1966. – 182 S.
42. Shevelov G. Y. Evolution of the Ukrainian Literary Language / G. Y. Shevelov // Rethinking Ukrainian History / Ed. by I. L. Rudnytsky. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981. – P. 216–231.
43. Shevelov G. Y. L’ukrainien littéraire / G. Y. Shevelov // Revue des études slaves. – 1956. – № 33. – P. 68–83.
44. Shevelov G. Y. Prolegomena to Studies of Skovoroda’s Language and Style / G. Y. Shevelov // Hryhorij Savych Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Ed. by R. Marshall, T. Bird. – Edmonton, 1994. – P. 93–132.
45. Shevelov G. Y. Prolegomena to Studies of Skovoroda’s Language and Style // G. Y. Shevelov In and around Kiev. – Heidelberg : Winter, 1991. – P. 251–297.
46. Shevelov G. Y. Ukrainian / G. Y. Shevelov // The Slavic Literary Languages: Formation and Development / Ed. by A. M. Schenker, E. Stankiewicz. – New Haven, 1980. – P. 143–160.
47. Shevelov G. Y. Zum Problem des ukrainischen Anteils an der Bildung der russischen Schriftsprache Ende des 18. Jahrhunderts / G. Y. Shevelov // Wiener slavistisches Jahrbuch. – 1970. – Bd. 16. – S. 5–33.
48. Šerech Y. Toward a historical dialectology: its delimitation of the history of literary language. (In connection with some recent publications in Slavistics) / Y. Šerech // Orbis. – 1954. – T. III. – № 1. – P. 43–57.

ВИКОРИСТАННЯ СЕМАНТИЧНОГО РОЗВИТКУ ВЛАСНОЇ НАЗВИ У СУЧASNІХ ЗМІ

У статті розглянуто розвиток значення антропонімів та топонімів у текстах україномовних електронних видань. Здійснено спробу виявити основні закономірності семантичної модифікації онімів, види власних назв, що найчастіше зазнають зміни значення, та розмежувати випадки семантичного розвитку онімів у функціональному плані – з точки зору широти вживання (мова – групове мовлення – індивідуальне мовлення) та з погляду того, наскільки онім є відомим мовцям (назви прецедентні – назви, відомі в обмеженому колі мовців – назви, відомі обмеженому колу мовців протягом короткого часу).

Ключові слова: розвиток семантики, топонім, антропонім, апелятивізація.

The article deals with the development of meaning of anthroponyms and toponyms in the texts of Ukrainian electronic publications. An attempt was made to identify the main patterns of semantic modification of proper nouns, their types, whose meaning changes more often, and to distinguish between the cases of proper noun semantic development in functional terms – in terms of the breadth of application (language – group speech – individual speech) and in terms of how well a proper noun is known to speakers (precedent names – names known to a limited circle of speakers – names known to a limited circle of speakers for a short time).

Key words: development of semantics, toponym, anthroponym, transfer of proper names to the class of common names.

У текстах сучасних електронних ЗМІ активно вживаються власні назви, що зазнали семантичного розвитку на мовному, мовленневому чи індивідуальному (контекстуальному) рівні, і використання таких семантично трансформованих онімів надає тексту додат-

кової виразності. **Метою** статті є аналіз семантичних зрушень при вживанні онімів в сучасних електронних ЗМІ.

Постійний взаємний обмін між апелятивами та власними назвами – процеси апелятивізації та онімізації, що відбуваються у мовленні, закріплюючись пізніше у мові, – закономірно привертає увагу дослідників. Ю. О. Карпенко ще у публікації 1981 року зазначив чіткість меж між онома та апелятивами на рівні мови та позірну розмитість цих меж на рівні мовлення, наголошуючи на функціональній специфіці оніма у мовленні: якщо назва уживається в мовленні на позначення тільки одного предмета, але функціонально не закріплена за ним і вказує тим самим лише на певну ознаку цього предмета, то така назва є загальною [6, 234]. Пізніше дослідники розмежовують повний та ситуативний перехід онімів в апелятиви (О. В. Суперанська), висловлюють думку про наявність назв, що мають водночас ознаки онімів та апелятивів (В. Бланар [11, 202]), про різний ступінь пропріальності оніма [10, 47]. Очевидно, в останньому випадку під різним ступенем пропріальності оніма автори розуміють різний ступінь апелятивізації, що відбувалася на рівні мови та на рівні мовлення (відповідно апелятивізацію повну та апелятивізацію ситуативну).

Набуваючи вторинного, додаткового понятійного змісту, оніми стають у мовленні експресивно-оцінними замінниками назв загальних [9, 5]. Оскільки загальновідомі оніми є алюзивними, здатними нести певний спектр уявлень про денотат [3], ця їх особливість широко використовується у текстах різних типів, в тому числі художніх та публіцистичних. Зокрема відзначено експансію прецедентних назв у сучасній масовій комунікації [8], а одним із найважливіших мовностилістичних засобів публіцистики виголошено актуалізацію стилістичного потенціалу онімів у ЗМІ: таким засобом стає стилістична деонімізація онімів, – зокрема й ситуативна, – тобто перехід їх до фонду апелятивної лексики або контекстуальне набуття ними ознак апелятика [2]. Використання онімів у ЗМІ яскраво ілюструє комунікативну потужність власних назив, котрі, як зазначає О. Ю. Карпенко, стають „вмістилищем мовної та текстової (енциклопедичної) інформації, причому останньої в цій тарі зна-

ходиться більше, ніж першої”, та використовуються „ментальним лексиконом як зручна тара для збереження в малому обсязі великої інформації” [5, 39-40].

З функціонального погляду серед онімів, що зазнали семантичних зрушень, можна, наприклад, виділити 1) оніми, які фактично апелятивізувалися на мовному рівні, не поравши, втім, у свідомості мовців зв’язку з вихідною власною назвою; 2) оніми, переносне значення яких є контекстуальним, проте зрозумілим мовцям завдяки прецедентності самого оніма; 3) оніми, чиє переносне значення утворене за загальномовними закономірностями, проте відоме обмеженому колу мовців (у нашому випадку авторам текстів ЗМІ та їх постійним читачам); і, нарешті, 4) оніми, чиє контекстуальне значення буде зрозумілим обмеженому колу мовців у певний досить короткий період. Різниця між типами 2-4 полягає у ступені відомості денотата у просторі й часі (ця відомість яскраво виражена у вигляді прецедентності онімів групи 2), обмеженості кола користувачів семантично модифікованих онімів (домінуюча риса онімів групи 3) та „випадковості” актуалізації онімів, що зазнали семантичної модифікації (домінуюча риса онімів групи 4).

Апелятивізація на рівні мови притаманна, наприклад, лексемам *Попелюшка* „особа, що досягла високого становища, вийшовши з низів”, *олімп* „верхівка соціуму”, *клондайк* (кількаступеневий семантичний розвиток: р. Клондайк у Канаді > „родовище золота на цій річці” > „родовище золота” > „місце, де зберігаються скарби”, „місце, де можна знайти цінні речі”), *Мекка* (семантичний розвиток: „місто, яке для мусульман є святою і місцем паломництва” > „місце поклоніння” > „місце, з яким варто познайомитися, центр певної діяльності”) та ін., що переконливо ілюструють приклади вживання їх у низці контекстів. Пор.: <...> приклад людини, що зробила сама себе й досягла успіху завдяки власним талантам. Це казка про *Попелюшку*, яка перетворюється на королеву, і це перетворення відбувається в реальному житті й просто на очах [15, 25.09.2011]; <...> талант-формати створили в Україні паралельний „світ”, де бодай на кілька місяців *попелюшки* стають принцесами <...> [13, 18.11.2011]; *Історії про попелюшок-холостячок* або

принців-холостяків мають куди більшу популярність, аніж близькі до реальності, не прикрашені людські взаємини [15, 10.11.2011]. Або *політичний Олімп* / олімп „політична верхівка”: I вони дають нечувані часові дивіденди тим, кого в душі зневажають, але все одно регулярно обирають на верхівку політичного олімпу, щоб потім проклинати і бідкатись за низький рівень життя та купу інших проблем [14, 26.09.2011]; <...> будь-яка влада, навіть найбільш недолуга, намагається за будь-що втриматись на політичному *Олімпі* <...> [17, 21.11.2011]; <...> український політичний *Олімп* <...> [17, 22.2011]; *Про медицину „для народу”* й „четверте управління” для богів українського політичного *Олімпу* [14, 2.12.2011], з подальшим розширенням значення до „верхівка певного соціуму”: Нині він є одним із небагатьох „небожителів” голлівудського *Олімпу*, який примудряється знімати авторське кіно з розмахом масового [16, 19.10.2012]. Пор. ще: Моніку Федик учора бачили в Чернігові, нині в Києві на Блошиному ринку. Тут для неї, зізнається іноземка, справжній *клондайк* [17, 20.10.2011]; Але найцікавіше, що кожен із нас на цілком рядовому рівні не проти присмоктатися до цього *клондайку* фінансового стимулування [13, 2.11.2012]. Або: Сьогодні розповідь про людину, котра могла принести Україні славу перекладацької *Мекки* [16, 23.12.2011]; Ну, а поява на туристичній мапі Європи такого значущого „культурного кварталу”, який об’єднав би „Мистецький Арсенал” як найбільший музейний комплекс Східної Європи та колиску православ’я на слов’янських землях – Києво-Печерську лавру, може зробити Україну новою туристичною *Меккою* [13, 5.07.2013].

Оніми, апелятивізація чи семантична модифікація яких відбувається на рівні контекстуального переносного значення, зрозумілого усім мовцям, обов’язково належать до прецедентних феноменів, виділення яких пов’язано з іменами Ю. Карапурова (поняття прецедентних текстів, див. [4, 216]), Д. Гудкова [1], В. Красних [7] та ін.

Оніми, переносне значення яких є контекстуальним, проте зрозумілим мовцям завдяки прецедентності самого оніма, використані з метафоричним перенесенням. При цьому певна яскрава риса об’єкта-прототипа домінують та стає базисом перенесення. Пор. кон-

текстуальні значення прецедентних онімів *Сусанін* „той, хто спрямував когось на хибний шлях” – *Тепер, щоправда, виявляється: йшли по колу, аби нині отинитись у тій самій точці. Де той Сусанін, що проводиром був? Може, в нас самих?* [15, 26.08.2011]; *Паганині* „музикант високого рівня” – *КССМШ ім. Лисенка дає найкращу повну середню музичну освіту і підготовку в Україні* <...>. Можна без перебільшення сказати, що кожен, навіть посередній випускник „Лисенка” в „кульку” – це „чисто Паганині”! [13, 7.10.2011]; *Рузельт* „демократичний президент”, „президент демократичної країни” – *Тим більше, що Росія складається не із самих олігархів та наслідувачів блатної етики й естетики.* <...> *A те, що в них знову сірий полковник, нічого саме собою не означає: ми, до речі, теж не Рузельта обрали* [16, 11.10.2011]; *Остан Вишня* „гуморист, дотепник” – <...> весело бавився в інтерв’ю народний депутат України Геннадій Москаль. Фігура колоритна, пряма і відверта, він, як це у нього буває, сипав дотепами й барвистими порівняннями направо й наліво, змальовуючи ситуацію в державі. А коли ведучий запитав, чому так блідо, невиразно, неорганізовано діє опозиція, новоявлений *Остан Вишня* від політичного бомонду безсило розвів руками [15, 11.11.2011].

Семантичний розвиток оніма може при цьому бути досить примхливим і непрогнозованим, пор.: Уявлення жебрацького суспільства про „нормальне” життя це взагалі така особлива форма бідності: пластикові вікна, вмонтовані в фасади історичних пам’яток, бальні сукні „как паследній раз” на провінційних випускницях, нова машина в кредит під 24%, вся ця *Мексика* [15, 28.11.2012]. В останньому випадку проміжна ланка між топонімом *Мексика* та контекстуальною семантикою „показний шик” – „(примітивний) як у мексиканських серіалах”.

До речі, можливо, абсолютизація „прецедентності” власної назви потребує певних застережень. В усікому разі ця „прецедентність” може мати різний ступінь. Певною мірою прецедентними можна вважати явища, відомі усім членам певного угруповання, навіть якщо це угруповання становить лише незначну частину соціуму в цілому. Для футбольістів та футбольних уболівальників за-

головок *Донецький Моуріньо* [16, 15.11.2012] містить прецедентне ім’я: Жозе Моуріньо – португальський футбольний тренер, який з 2010 року очолює іспанський „Реал Мадрид”, і єдиний, хо виграв Суперкубок у чотирьох країнах. Завдяки цьому, власне, й можлива метафоризація зазначеного антропоніма: *Моуріньо* „видатний тренер”. Натомість для людей, далеких від футболу, вживання прізвища *Моуріньо* в такому контексті виявиться незрозумілим.

До онімів, чиє переносне значення утворене за загальномовними закономірностями, але відоме обмеженому колу мовців, належить частина топонімів, ужитих у метонімічному значенні. Назва вулиці Банкової у Києві, де знаходиться будівля Адміністрації Президента, вживается у значенні „адміністрація президента” та „президент”: *Чи не є опозиціонери „підсадними качками” – партнерами Банкової, або тими, хто каналізує незадоволення чи піднімає фальшиві теми?* [17, 26.09.2011]. Назва вул. Грушевського, де знаходиться Верховна рада України, Кабінет міністрів та низка міністерств, набуває значення „Верховна рада” / „уряд України”: *На Банковій і Грушевського повинні чітко розуміти: якщо парламентські вибори в Україні проведуть не відповідно до європейських стандартів, а за власними „поняттями”, то результату подібного „свята волевиявлення громадян” не визнає ні Європа, ні Америка* [13, 18.11.2011]. Аналогічного значення набуває й київський топонім *Печерські пагорби*: *Звісно, на повну й остаточну капітуляцію Печерських пагорбів у Москві навряд чи розраховують* [15, 22.09.2011]. Назва бельведерського палацу в Варшаві, що є однією з резиденцій президента Польщі, може вживатися в значенні „уряд Польщі”: <...> в агентурній боротьбі двох розвідок, кожна з яких хотіла довести своїм господарям у Кремлі чи *Бельведери*, що вони недаремно ідять хліб [12, 204].

Якщо ж подібне семантичне зрушення відбувається з прецедентним топонімом, то воно розуміється усіма мовцями (*Москва*, „*Росія*”, *Кремль*, „уряд Росії”). Водночас метонімічний розвиток значення оніма не надає йому такої експресивності, як метафоричний розвиток. Не випадково існує думка, що назва *Хіросіма* має денотативне значення не тільки в ситуації позначення самого міста,

а й при номінації події, пов’язаної з об’єктом, – атомного бомбардування; натомість метафоричне використання оніма *Xirosima* (як правило, з актуалізацією сем „вибух” / „місто, знищene вибухом” – у значенні „катастрофа”, „те, що має катастрофічні наслідки”) стає вже конотативним [8].

Певна кількість онімів зазнає короткосучасної актуалізації „у вузьких колах”. Пор. згадку прізвищ депутатів Верховної ради в контексті, де йдеться про можливість прийняття мовного законопроекту Колісніченка – Ківалова: *Хоча б тому, що мускульна маса „регіоналів” в особі тадеєвих, волкових, цюпків та інших у кілька разів перевищує опозиційну* [16, 25.05.12]. Чи актуальні на липень 2013 р. прізвища „антігероїв” української електронної преси: *Звісно, угруповання, котре керує Миколаївською областю, потребує дрижасків і поліщуків – агресивних мерзотників, які втратили людську подобу й чекають від господаря лише команди „фас!”*, щоб пошматувати кого завгодно [13, 5.07.2013]. Розуміння семантичної модифікації оніма у заголовку *За напад на журналіста будуть судити броварського „тітушка”* статті, що починається рядками 12 липня у Броварах розпочнеться судовий процес над Сергієм Стяговим, який напав на журналіста інтернет-видання „*Маєш право знати*” Андрія Качора під час зйомки громадянської акції в парку „Перемога” у Броварах [14, 05.07.2013], можливе лише за умови знання реципієнтом того, хто ж такий „антігерой” на прізвище Тітушко. Пор.: *Шевченківський районний суд міста Києва сьогодні, 1 липня, розпочав розгляд по суті кримінального провадження за звинуваченням мешканця Київської області Вадима Тітушка у побитті журналістки 5-го каналу Ольги Сніцарчук і фотокореспондента Владислава Соделя під час акції опозиції 18 травня в столиці* [14, 1.07.2013].

Виразними та продуктивними засобами маркування семантичної модифікації онімів стають: 1) вживання онімів у формі множини (що може супроводжуватися також написанням з маленької букви / у лапках) та 2) метафоричне позначення одного об’єкта через інший з наголошенням на тому, що джерело й мішень метафори не тотожні. Ця нетотожність обох об’єктів маркується використан-

ням диференційного означення: *український, наш, свій, новий / новітній, другий / № 2, місцевий, галицький* та ін.

Найпоширенішим у таких випадках, як і слід було очікувати, є атрибутив *український*: Радикали ж прямо заявляють, що все це марно, і що становище безвихідне: *потрібен український Пінчакет*. Щоб зламав голову, кому треба, нагорі і вправив мізки тим, хто внизу

 [13, 12.04.2013], де *Пінчакет* „авторитарний правитель”; <...> в Луврі відбудеться історична для України виставка. Це експозиція деяких найкращих з уцілілих творів *Іоанна Генріха Пінзеля, „українського Мікеланджело”* (як назвав його *Борис Возницький*) [13, 21.09.2012], де у вихідному антропонімі актуалізовано сему „видатний скульптор”. Пор. ще номінацію українського співака та гітариста Олега Лапоногова, якого порівнювали з англійським рок-музикантом на прізвисько Стінг: *Звісно, Олег Лапоногов – уже не той юний „український Стінг періоду The Police”, якого називали наприкінці 80-х – на початку 90-х, коли він прийшов вокalistом до гурту „Абрис”, який згодом перетворився на гурт „Табула Раса”. Інтонації ті самі, „стінгівські”, але вже на порядок мудріші* [15, 14.09.2011]. Семантична модифікація українського Гамлет у контексті *Запитання повиснуло в повітрі в очікуванні рішення українського Гамлета* в особі Януковича, куди ж він відфутболить череп дорученої країни [13, 16.2011] є досить складною, бо орієнтується не лише на прецедентну „гамлетівську” сему „нерішучість” / „на що зважитися?” <*To be or not to be?*>, а й на додаткову асоціацію („Гамлет із черепом Йорика в руках”), котра навіює реципієнтові похмурі перспективи майбутнього.

Ім’я польського публіциста і громадського діяча Єжи Гедройця у статті українського історика Я. Грицака контекстуально стає символом примирення слов’янських народів: *Він і його „Культура”* сказали якихось п’ятдесяти років тому, що для добра Польщі й усієї Європи поляки мають раз і назавжди змиритися з думкою, що Вільнюс є литовським, а Львів – українським містом [12, 196], звідки з’являється метафоричне вживання зазначеного оніма. Пор.: *Заки з’явиться російський Гедройць, є велике поле діяльності для*

Гедройця українського [12, 197]; Українські інтелектуали ще мають шанс стати українськими *Гедройцями* [12, 200].

Втім, атрибутивом-диференціатором може бути й зaimенник *свій / наш*: *Коли би ми були свого часу із засіків Вітчизни витягнули на світ Божий жорсткого, але свого Бальцеровича, та коли би були усі на кілька років затягнули свої паски, то ми усі дотепер точно не ходили би зі штанами, підв'язаними мотузками. А були б уже десь там чи близько до того, де є нині Польща* [17, 28.09.2012]; *Мали ми й своїх шиндлерів.* Так, власник невеликого килимарського заводика в Глиннянах під Львовом Михайло Хамула брав 25 євреїв з гетто на роботу, хоч не потребував стільки робочих рук. Для них була єдина можливість отримати бодай трохи їжі, а, іноді, й втекти [17, 8.04.2011]; Згадаймо Лью Корбюзье, який мріяв поставити в Парижі на місці історичного центру кільканадцять циклопічних башт – таке собі „Місто сонця”. Природа зодчого – прагнути самоствердження в міру фантазії таланту, а серед наших *корбюзє*, будьмо відвертими, поки що не спостерігається ані Нормана Фостера, ані Захи Хадід [16, 7.04.2012]; Нещодавно мені довелося брати участь у зйомках документального фільму про частини спеціального призначення внутрішніх військ <...>. Не маю намірів ідеалізувати наших *Рембо*, але, вочевидь, хлопці замислюються про своє майбутнє й не хотути бути тупим витратним матеріалом для тупої верхівки [16, 2.09. 2011].

Типовими атрибутивами-диференціаторами є й означення *новий / новітній*: *Тож якби в Україні відкрили новий Самотлор із Кувейтом, тоді інша річ, а так економічну підкладку під свої амбіції Януковичу, на відміну від Путіна, просто нема чим підмостили* [16, 21.10.2011]. Семантичний розвиток ужитих топонімів: „*топоніми – назви місць, де здобувають нафту*” > „*місця, подібні в цьому плані до Самотлору з Кувейтом*”. Пор. також: *Її стіни бачили живих українських класиків, а не так давно пережили брутальну зневагу новітніх геростратів.* Останні два роки книгарня не працювала [16, 10.11.2011], де онім, що апелятивізувався на мовному рівні, зазнав контекстуального семантичного розвитку: *герострати тут „знищувачі культурних цінностей”*. Стандартними диференцій-

ними означеннями виступають також другий № 2: Янукович <...> *стати другим Лукашенкою* <...> не зможе хоча б тому, що Україна не Білорусь <...> [16, 7.10.2011]; Іншими словами, не пробувши навіть два повніх роки президентом, Янукович перетворився на *Кучму №2* – це президент, який в очах Заходу виглядає *апріорі неправим, і місія якого – виправдовуватися* [17, 13.10. 2011].

Функціонально ефективними є розрізнювальні атрибутиви, пов’язані з топонімами. Вони можуть мати форму як прикметників, так і прийменниково-відмінкових конструкцій: *Адже якісь Віктор Андрійович був в розумінні російської пропаганди таким собі окупантом – „американським” Карлом XII, то Янукович – викапаний Мазепа, зрадник і перебіжчик* [17, 9.10.2011]; *А на четвертому місці серед кандидатів на Нобелівську премію єгиптянка Мегі Гобран, яку часто називають Матір’ю Терезою з Каїру.* Вона несе допомогу найбіднішим дітям і жителям каїрських сламсів [17, 5.10.2012]. Пор. ще заголовок *Давос на Неві*, зміст якого розкритий у підзаголовку: *петербурзький варіант Всесвітнього економічного форуму показує двоїстість ставлення Росії до капіталізму* [16, 6.07.2012]. Таким атрибутивам властивий досить високий ступінь нестандартності, що збільшує їхні експресивні можливості.

Різні атрибутиви певного семантично модифікованого оніма свідчать про високий ступінь його прецедентності, а отже, й можливості апелятивізації власної назви. Це спостерігаємо на прикладі антропоніма *Робін Гуд / робінгуд*: *Якщо ж дані самих правоохоронців підтверджують, що „робінгуди” вийшли на справжніх наркодилерів, що ж з міліціонерами, чиє кришування цього бізнесу „робінгуди” викрили?* [17, 25.07.2011]. У заголовку використано ще одну власну назву, пов’язану з ім’ям Робін Гуда: *Бандити українського Шервуду.* А от контексти з іншими атрибутивами, „*прикладеними*” до антропоніма Робін Гуд: *Думаю, ще одна причина, яка змусила творців серіалу „Котовський” максимально відступити від біографії реальної людини, показавши його таким собі молдавським Робін Гудом – в реальність „смотрящего” за Шервудським лісом теж чим далі, тим менше віриться* [15,

21.12.2010]; *Мужній вигляд має абрев (так грузини називали своїх опришків) Арсен Одзелашвілі, місцевий Робін Гуд, пам'ятник якому встановлено над річкою біля в'їзду в Мцхету* [16, 4.10.2011].

Таким чином, зрушення у семантиці власних назв – антропонімів та топонімів – активно використовуються в сучасній публіцистиці для надання текстам експресивного характеру.

Різноманітні засоби експлікації семантичних трансформацій онімів у текстах сучасних ЗМІ варто зробити предметом подальшого спеціального дослідження.

Література та джерела

- Гудков Д. Б. Прецедентное имя. Проблемы денотации, сигнификации и коннотации / Д. Б. Гудков // Лингвокогнитивные проблемы межкультурной коммуникации. – М. : МГУ, 1997. – С. 116–129.
- Ільченко В. І. Експресія власних назв як засіб публіцистики [Текст] / В. І. Ільченко: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова”. – Київ, 2003. – 19 с.
- Калінкін В. М. Теоретичні основи поетичної ономастики [Текст] / В. М. Калінкін : Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.02 – „Російська мова”, 10.02.15 – „Загальне мовознавство”. – Київ, 2000. – 35 с.
- Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность [Текст] / Ю. Н. Ка-раулов. – Изд. 7-е. – М.: Издательство ЛКИ, 2010. – 264 с.
- Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики. Монографія [Текст] / О. Ю. Карпенко. – Одеса: Астропрінт, 2006. – 328 с.
- Карпенко Ю. А. Специфика шимени собственного в языке и речи [Текст] / Ю. А. Карпенко // Карпенко Юрій. Поетична ономастика. – Одеса: Астропрінт, 2008. – С. 221-235.
- Красных В. В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология: Курс лекций [Текст] / В. В. Красных – М.: ИТДГК „Гнозис”, 2002. – 284 с.
- Нахимова Е. А. Прецедентные имена в массовой коммуникации: монография [Текст] / Е. А. Нахимова; ГОУ ВПО „Урал. гос. пед. ун-т” ; Ин-т соціального образования. – Екатеринбург, 2007. – 207 с. Режим доступу: <http://www.philology.ru/linguistics2/nakhimova-07a.htm>
- Отин Е. С. Словарь коннотативных собственных имён / Е.С. Отин. – Донецк : ООО „Юго-Восток, Лтд”, 2004. – 412 с.

- Скляренко О., Скляренко О. Типологічна ономастика : [монографія] : у 5 кн. Книга перша : Лексико-семантичні особливості онімного простору / Олексій Скляренко, Ольга Скляренко. – Одеса : Астропрінт, 2012. – 416 с.
- Blanar V. Teoria vlastneho mena. – Bratislava, 1996. – 215 p.
- Грицак Ярослав. Страсті за інтернаціоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї / Ярослав Грицак. – К. : Критика, 2011. – 350 с.
- Дзеркало тижня. – [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://gazeta.zn.ua/>
- Кореспондент. – [Електронний ресурс]. – режим доступу: ua.korrespondent.net/
- Телекритика. – [Електронний ресурс]. – режим доступу: www.telekritika.ua/
- Тиждень. – [Електронний ресурс]. – режим доступу: tyzhden.ua/
- Українська правда. – [Електронний ресурс]. – режим доступу: www.pravda.com.ua/

Н. М. Хрустик
(Одеса)

ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ ПРО ЛЕКСИКАЛІЗАЦІЮ МОРФЕМ

Стаття присвячена розгляду проблем, пов'язаних з явищем лексикалізації. Акцентується увага на зміні статусу морфем.

Ключові слова: морфемна структура, морфема, аброморфема, лексикалізація морфем, декореляція.

The article is devoted to the consideration of the problems connected with the phenomenon of lexicalization. The attention is focused on the change of morpheme status.

Key words: morphemic structure, morpheme, abbreviation morpheme, lexicalization of morphemes, decorrelation.

Морфема як найменша значуща структурна одиниця слова має діалектичний характер. Потрапивши в певні умови, з часом вона може змінювати своє значення, функцію, статус. З цими змінами пов'язані такі лінгвістичні явища, як декореляція та лексикалізація морфем. Декореляція (від лат. *de-* – префікс зі значенням „віддалення, припинення, скасування, усунення” і *correlatio* „співвідношення”) – зміна статусу, ролі морфеми в словоформі при збереженні її меж і форм [4, 276].

Термін *декореляція* вперше вжито в 1959 р. М. М. Шанським [14]. Він же згодом описав цей процес на матеріалі російської мови у праці „Очерки по русскому словообразованию”, окресливши основні напрямки декореляційних змін: зміна характеру або значення морфем та зміна співвідношення морфем у слові при збереженні їхньої кількості і послідовності [13]. Визначення декореляції, яке подав учений, лягло в основу всіх сучасних тлумачень цього явища.

З процесом декореляції безпосередньо пов'язане явище лексикалізації морфем. Набуття морфемою ознак лексеми нерідко є ло-

гічним продовженням зміни її статусу. В українській мовознавчій науці існують лише фрагментарні дослідження, присвячені вивченю декореляції як історичної зміни в морфемній структурі слів [1; 4; 8–11]. Що ж стосується лексикалізації морфем, то це явище досліджене ще менше. Утім, лексикалізація морфем є однією з ознак розвитку сучасного українського словотворення. З огляду на сказане питання трансформації морфем у лексичні одиниці потребує пильної уваги з боку мовознавців, глибокого і всебічного вивчення.

У сучасному мовознавстві під лексикалізацією розуміється перетворення компонента слова, словоформи чи сполучення слів на окреме слово або стійке словосполучення як еквівалент слова [9, 277; 10, 273]. Розрізняється лексикалізація морфем, словоформ і сполучень слів. Відповідно відомі визначення лексикалізації, у які вкладається вузький зміст цього поняття. Скажімо, О. А. Земська виділяє лексикалізацію морфем [3:134], Д. Е. Розенталь та М. О. Теленкова, автори „Словаря-справочника лінгвистических термінов”, тлумачать лексикалізацію як перетворення сполучення слів у стійке словосполучення, яке функціонує в мові як еквівалент окремого слова [7, 118].

Предметом нашого спостереження є лексикалізація морфем, тобто перетворення найменших значущих частин слова на окремі лексичні одиниці.

Лексикалізація морфем належить до відносно малопоширеніших лінгвістичних явищ. Найчастіше випадки переходу морфем у лексеми фіксуються в сфері розмовного мовлення. Очевидно, саме розмовне мовлення, яке менше обтяжене нормами та певними умовностями і в якому завжди є місце для мової імпровізації, є середовищем, найбільш сприятливим для процесу лексикалізації морфем. Переходять із розряду морфем у розряд лексем, як правило, префіксоїди, корені складних за структурою іншомовних слів, аброкорені, рідше – суфікси, суфіксоїди та префікси. Трансформуючись у слова, афікси та афіксоїди водночас зазнають декореляції – набувають статусу кореневих морфем, бо насправді тільки корені можуть ставати лексемами. Розмірковуючи над механізмом лексикалізації морфем, доречно пригадати висловлювання О. О. Потебні про

те, що корінь як абстракція і корінь як об'єктивна величина, тобто як слово (тільки слово має в мові об'єктивне буття), є два цілком різні поняття [6, 26–27]. Корінь – носій лексичного значення слова лише в його найзагальнішому вигляді. Тому не можна ототожнювати кореневу морфему зі словом, яке формально збігається з коренем. Пор., наприклад, значення морфеми *ліс-* зі значенням слова *ліс* (*ліс-* як коренева морфема: *той (такий), який стосується лісу; ліс* як слово: *велика площа землі, заросла деревами й кущами*).

Отже, алгоритм дії механізму лексикалізації морфем схематично можна описати таким чином: спочатку, потрапивши у сприятливе середовище, афіксальна морфема (афіксоїд) актуалізується у свідомості мовця завдяки характеру свого значення та високій продуктивності; потім, зазнавши декореляції, ця морфема перетворюється на корінь; нарешті, коренева морфема, набувши цілісності семантики, стає лексемою. Яскравим прикладом лексикалізації морфеми, поєднаної з декореляцією, є функціональне перетворення частини *-бус* у словах на взірець *автобус*, *аеробус*, *тролейбус*, *таксобус*, *шангенбус*. Морфема *-бус*, яка за своїм походженням є закінченням латинського означального займенника *omnis* зі значенням „всякий, кожний” у давальн. відм. множ., у складі вищезазначених слів виконує функцію афіксоїда. В останні два-три десятиліття ця морфема почала функціонувати в українській мові як вільний корінь, відповідно – як самостійна лексична одиниця. Пор., наприклад: *бус*, *бу-сик*. Отже, *закінчення – суфіксоїд – корінь – слово – такою є діалектика функціонування морфеми -бус.*

Звернімося до інших прикладів лексикалізації морфем. Серед них найчастіше фіксуються слова, які за своїм походженням є запозиченими префіксоїдами. Одна з найбільш давніх лексем, що з'явилася ще на початку 20-х років минулого століття, – *контра* (*контр-* → *контра*). Іменник подається в сучасних тлумачних словниках зі значенням: *заст.*, *звеважл.* 1. Контрреволюціонер, контрреволюціонерка. 2. *збірн.* Контрреволюціонери [2, 450].

Найновіший приклад набуття морфемою ознак слова, зафіксований нами, – *топ* зі значенням „найкращий у певному середовищі” (пор.: Зібралися всі *топи*). Іменник *топ* (множ. *топи*) – наслідок

лексикалізації префіксоїда *топ* („високий”), який нині набув в українській мові високої продуктивності (пор.: *топ-менеджер*, *топ-наречена*, *топ-модель*, *топ-трійка*, *топ-новини* тощо). Порівняно недавно в активному вжитку українців з'явилося слово *супер* з семантикою „дуже хороший, чудовий” (*супер-* → *супер*). Тлумачний словник фіксує цю лексему ще в одному значенні: „розм. Те саме, що *суперобкладинка* (паперова обкладинка, яка накладається поверх палітурки книжки)” [2, 1216].

Поряд зі словом *супер* у розмовному мовленні функціонує лексикалізований префіксоїд *екстра-*, який також має значення „дуже хороший”. Утім, попри однакове значення, ці лексеми в більшості випадків не можуть замінити одна одну. Відносно новим є також слово *інтер*, яке утворилося шляхом лексикалізації префіксоїда *інтер-* зі значенням „між” у слові *інтербачення*. Цим словом називається в Україні один із телеканалів міжнародних передач. *Унтер* – *заст.*, *розм.* Те саме, що *унтер-офіцер* – звання молодшого командного складу із солдат у дореволюційній Росії та деяких інших сучасних арміях [2, 1297]. Лексема *унтер* – наслідок трансформації префіксоїда *унтер-* зі значенням „нижчий” у слові *унтер-офіцер*. О. А. Земська як приклад лексикалізації морфеми наводить слово *транс* зі значенням *трансформатор* [3, 178]. Власне, ця лексема утворилася від іменника *трансформатор* шляхом лексикалізації префіксоїда *транс-* („через,“). У тлумачних словниках слово *транс* фіксується з іншою семантикою: 1. Форма психічного розладу, що проявляється в затъмаренні свідомості... 2. Стан екстазу, ясновидіння [2, 1261].

Грунтуючись на значеннях цієї лексеми, гадаємо, що вона також з'явилася внаслідок набуття префіксоїдом *транс-* ознак слова. Давно стали звичними в українській мові такі лексикалізовані морфеми, як *максі*, *міні*, *міді*, що позначають відповідно довгий, короткий і середньої довжини жіночий одяг. Значення цих слів закріплене в тлумачних словниках, чим засвідчується їх входження в мовну систему.

Єдиний випадок лексикалізації префіксів, зафіксований нами, – контекстуальне вживання префікса *най-*, характерне винятково для

розмовного мовлення (пор.: *Tи у мене най, най, най*). Словом *най*, з погляду мовця, підкреслюється найвищий ступінь вияву позитивних рис певної особи без їх називання. Статус самостійних слів можуть набувати початкові частини (абропрефікси) абревіатур, наприклад: *мед* (*медінститут*), *пед* (*педінститут*) тощо.

Деякі слова в українській мові утворилися шляхом лексикалізації початкової частини (префікса, кореня) складних запозичених слів, наприклад: *автó*, *аудiо*, *вiдеo*, *кiло*, *кiно*, *метро*, *мoto*, *фото* тощо. Усі вони належать до активного мовного вжитку.

Лексикалізація суфіксів – рідкісне явище. Як правило, набуття суфіксом ознак слів можна спостерігати лише в певному контексті, наприклад: *енки* – жартівлива назва мешканців Центральної та Східної України, прізвища яких утворюються переважно за допомогою суфікса *-enk-o*; *ізми* – різні філософські та політичні течії (пор.: *Нам набридили всі цi ізми*); *істи* – особи, які є прихильниками певних філософських, релігійних, політичних напрямів (пор.: „... баптисти, евангелісти ... і всякі такі інші „*істи*” – Остап Вишня). Інколи лексикалізації зазнає не окремий суфікс, а кінцева частина слова, повторювана в дериватах одного словотвірного типу: *надцять* – чітко не визначена кількість (пор.: Усі попередні *надцять* років). Як самостійне слово може вживатися кінцева частина абревіатури, що виділяється в багатьох однотипних утвореннях: *коми* (пор.: „І потяглися до Кременчука всі оті губревкоми, парткоми, Бе Бе, губчека, військкоми та всілякі інші „*коми*”, яких наплодила комуна” – В. Шкляр).

Серед суфіксів, що функціонують у розмовному мовленні як лексеми, О. А. Земська називає такі афікси, як *-дром*, *-тека*, *-рама*, *-фикацiя*, що могли відповідно виділитися на основі слів на взірець *аerodrom*, *бiблiотекa*, *циркорамa*, *електрифiкацiя* [3,133–134]. Прикладом лексикалізації суфікса є можна розглядати наведене нами вище слово *бус*.

Своєрідним різновидом лексикалізації морфем є утворення слів способом усічення за зразком абревіації. Йдеться про такий тип деривації, при якому нова лексема утворюється усіченням мотивуючого слова без збереження цілісності його морфем, наприклад:

бад (бадміnton), дез (dezодорант), зав (завідувач), зам (замісник), лаб (лабораторiя), маг (магнітофон), мікроб (мікробактерiя), спец (спецiалiст), універ (унiверситет), фан (фанатик), фольк (фольклор), шиз (шизофреник) тощо. Пор. також рос. препод (преподаватель).

Як і в абревіатурах, у словах, утворених способом усічення за зразком абревіації, вичленовується не повноцінна коренева морфема, а аброкорінь. Інколи в аброкорені одночасно морфемізується повноцінний префікс та усічена частина кореня (пор.: *зав*, *зам*, де *за-* – префікс, який входить до складу мотивуючих слів *завідувач* та *замісник*, а *-в-* та *-м-* – усічені частини відповідних кореневих морфем). Усі аброкорені – вільні морфеми. Це означає, що вони зазнали лексикалізації і можуть існувати як самостійні слова.

Узагальнюючи вищевикладені міркування, можна зробити висновок про те, що морфема як найменша значуча структурна одиниця слова має діалектичний характер. Афікси та афіксоїди, аброморфеми, зазнаючи декореляції, за певних умов можуть змінюватися на кореневі морфеми, а останні – лексикалізуватися, тобто набувати ознак самостійних слів. Нерідко лексикалізації зазнають також кореневі морфеми складних слів іншомовного походження. Усі ці перетворення, на наш погляд, відображають загальну тенденцію розвитку мови до вираження більш концентрованого смислу більш економними засобами. Лексикалізація морфем – продуктивне джерело поповнення словникового складу мови, свідчення її активного розвитку.

Література

1. Бевзенко С. П. Український словотвір в історичному висвітленні / С. П. Бевзенко. – Одеса : ОДУ, 1979. – 59 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : Перун, 2004. – 1440 с.
3. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование / Е. А. Земская. – М. : Просвещение. – 304 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник / Ю. О. Карпенко. – К. : Академія, 2006. – 336 с.

5. Нечволод Л. І. Сучасний словник іншомовних слів / Л. І. Нечволод. – Х. : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2008. – 768 с.
6. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. : Просвещение, 1968. – 551 с.
7. Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Прогресс, 1985. – 399 с.
8. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
9. Словотвір сучасної української літературної мови: монографія / відп. ред. М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1979. – 406 с.
10. Українська мова: Енциклопедія. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
11. Хrustик Н. М. До питання про декореляцію / Н. М. Хrustик // Записки з українського мовознавства: зб. наук. пр. / відп. ред. О. І. Бондар. – Одеса : Астропrint, 2006. – Вип. 16. – С. 245–250.
12. Хrustик Н. М. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка: підручник / Н. М. Хrustик. – Одеса : Фенікс, 2012. – 136 с.
13. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию / Н. М. Шанский. – М. : МГУ, 1968. – 310 с.
14. 14. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии / Н. М. Шанский // Русск. яз. в шк. – 1960. – № 3. – С. 3–11.

УДК 811.161.2/1'36'37

**А. П. Романченко
(Одеса)**

КОМПАРАЛЬНО-ОБСТАВИННІ ТА КОМПАРАЛЬНО-ТЕМПОРАЛЬНІ КАТЕГОРІЙНІ СИТУАЦІЙ: ПРАГМАЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано компарально-обставинні та компарально-темпоральні категорійні ситуації, а також встановлено прагмалінгвістичний потенціал мовних засобів у таких ситуаціях на матеріалі українського та російського художнього мовлення.

Ключові слова: функціонально-семантичне поле, категорійна ситуація, компаративна ситуація, компаративність, порівняння, прагмалінгвістичний потенціал.

Comparative-adverbial and comparative-temporal categoric situations are analyzed. Pragmalinguistic potential of language means in these situations on the material of belles-lettres language is revealed.

Key words: functional semantic field, categoric situation, comparative situation, comparativity, comparison, pragmalinguistic potential.

Семантична категорія, організовуючи первинні функції на рівні мови в полі, на рівні мовлення через перехідні та вторинні функції вирішує певну категорійну ситуацію (КС), яка належать мовленню [2, 30].

КС – змістова структура, яка виражається різними засобами висловлювання, ґрунтується на певній семантичній категорії та утворюваному нею в мові функціонально-семантичному полі (ФСП) і являє собою один з аспектів загальної ситуації, яка передається у висловленні [10, 13]. Компаративна ситуація описується як змістова структура, яка складається з певного комплексу елементів і зв’язку між ними. Розгляд КС передбачається при встановленні перехідних функцій будь-якого з досліджуваних ФСП. З уже проана-

лізованих ФСП відзначимо ті, у яких було виявлено взаємодію тієї чи іншої семантичної категорії з компаративністю. Так, ФСП аспектуальності має зону перетину з полем компаративності в зонах експресивності та еволютивності [3, 125, 127]. ФСП спонукальності теж перетинається з компаративністю, оскільки містить спонукання до якісної зміни дії [7, 120]. При аналізі ФСП посесивності описано функції компаративно-посесивних відношень разом із квалітативно-посесивними і квантитативно-посесивними [5, 219–226]. У певних КС перетинаються ФСП компаративності й квантитативності [4, 11].

Мета цієї статті – з’ясувати, які мовні засоби використовує комунікант у компарально-обставинних та компарально-темпоральних КС в українській та російській мовах.

КС творяться фактами окремих висловлювань, що є основою для ФСП. Реальні відношення між предметами являють собою сучупність цих відношень, які проникають одні в одні, модифікуючи й модифікуючись, тим самим породжуючи „пучки якісно нових відношень” [1, 82]. Семантика компаративності в мовленні ускладнюється й виявляється вже не в чистому вигляді. В тих випадках, коли компаративність взаємодіє з іншими мовними категоріями, доречно буде говорити про *компаральні* відношення.

У компарально-обставинних КС в українській мові активно функціонують порівняльно-уподібнююльні прислівники, утворювані за допомогою конфікса *по- ... -ому*, *по- ... -и*, що виконують функцію компаративної частини в простому реченні. Порівняльні конструкції з цими прислівниками становлять систему, складники якої можуть варіюватися залежно від структурно-семантичної специфіки компонентів. Визначальною характеристикою таких конструкцій є контамінація в одній прислівниковій лексемі образу й показника порівняльних відношень [8, 11]. На підставі аналізу лексико-семантичного наповнення прислівників виокремлюють три групи. До першої з них уналежують конструкції, у яких агентами порівняння виступають назви тварин з яскраво вираженими й добре відомими мовцям ознаками, до другої – конструкції, у яких агентами порівняння є назви людей, а третю групу становлять ком-

паративеми з нечітко окресленим агентом порівняння (темпоральні, локативні) [11, 6–7]. Урахувавши особливості функціонування таких прислівників, відзначимо, що конструкції перших двох груп мають приблизно однакову частотність та більш виразну компаративну семантику порівняно з третьою групою.

Зоосемізми репрезентовані в мовленні адресанта назвами, що пов’язані гіперо-гіпонімічними відношеннями в лексико-семантичній системі. Так, порівняно рідко використовуються прислівники *по-звірячому*, *по-звіріному*, *по-тваринному*, *по-пташиному*, напр.: Йосип на все життя затамував на неї злобу, *по-звірячому* ненавидів Тимка (Г. Тютюнник); *По-звіріному* сміється Фріц (О. Коломієць); ... їсти хотілося *по-тваринному* (В. Барка); <...> агітатор *по-пташиному* заглядає в книжку (М. Стельмах). Похідні прикметники від гіпонімів є семантично багатшими порівняно з похідними від гіперонімів. Широко функціонують похідні від назв свійських і диких тварин. В основному прислівники такого типу адресант вживав для характеристики людей або їх поведінки. Зазвичай авторська характеристика не буває нейтральною, оскільки відтворює якісно негативні риси людини чи її ганебні вчинки: Він (Генріх) злетів з трону, став навпроти Євпраксії, *по-бічачому* нахилив голову, спопелив її поглядом (П. Загреб.); <...> лялька притемнила йому світло-жолудеві очі і *по-волячи* нахилила широку негнучку шию (М. Стельмах).

Зоохарактеристики, які надає адресант іншій людині, ґрунтуються, як правило, на об’єктивних, рідше суб’єктивних, якостях тварин. У багатьох компарально-обставинних КС мовець уживає прислівник *по-вовчому* для вказівки на спосіб виконання дії, що нагадує поведінку вовка: І в ролі кавалера він таки прокрався *по-вовчому* ... (О. Гончар); Біля крайніх хаток при дорозі стояло двоє, сторожко і недобре позиркуючи і розгоряючись очима *по-вовчому* <...>. (В. Барка); <...> мчав одинокий пес ... припадаючи к сліду *по-вовчому* <...>. (І. Багр.).

У більшості випадків конфіксальні прислівники з компаративною семантикою залежать від дієслівних форм, проте можуть залежати і від прикметників: Веселими юрмищами, *по-ведмежому* незграбні, у валянках, у цупких кожушках, бійці висипають з вагонів,

поглядають уперед: чого стоїмо? (О. Гончар); ... витирає руку об лисичкі штани, підозріливо дивиться на *по-кротячи* темну, куцу долоню... (М. Стельмах). Саме на основі врахування специфіки основи порівняння в мовознавстві виокремлюють два класи прислівникових компаративів: із „динамічною” ознакою та зі „статичною” ознакою в основі [11, 7].

Із метою досягти певного перлокутивного ефекту адресант використовує прислівники, утворені від назв птахів. Частіше в таких комунікативних ситуаціях передається не просто об’єктивна, нейтральна інформація, пов’язана з портретною характеристикою (<...> він, сутулячись, ішов назустріч війні, *по-журавлиному* витягши вперед свою худу хрящувату шию <...> (О. Гончар), а інформація, у якій міститься елемент оцінювання поведінки осіб жіночої й чоловічої статі. Зазначимо, що для характеристики жінок використовуються прислівники, утворені від назв домашніх птахів, а в характеристиці чоловіків переважають прислівники, утворені від назв диких птахів, напр.: Старі, пожовані часом двірські дами *по-гусячому* надимали вола... (П. Загреб.); <...> очі ширяють *по-яструбиному*, брови насуплені... (Г. Тютюнник); <...> Сергій дивиться на нього *по-совиному* вперто і серйозно (О. Гончар). Значно рідше, але з досить виразною компаративною семантикою, функціонують ці прислівники, характеризуючи спосіб дії неістот, наприклад: <...> дерево ... зросло чи то над річкою, чи то біля тієї хатини, яка *по-чайному* прокигикала через усе його дитинство (М. Стельмах).

Похідні від назв інших розрядів (плазунів, гризунів, риб) у компарально-обставинних КС використовуються порівняно рідко: <...> його (економа) *по-вужиному* довга тінь, здригаючись, темно звивається на викупаній сонцем траві (М. Стельмах); А винуватель тільки *по-риб’ячому* стріпувався <...> (О. Гончар).

В основі порівняння утворень другої групи перебуває вікова, соціальна ознака, ознака за родинними чи іншими стосунками, стать, певні риси характеру, важливі для оцінки дій або властивостей істоти чи неістоти, наприклад: Зося *по-дитячому* припала до батькової руки і мало не скліпнула (М. Стельмах); Перекинули рушниці *по-козацькому* через плечі, скочили на коней – і гайда (І. Багр.);

<...> він *по-приятельськи* сварив сам себе за вchorашній gnіv та невиразні марева (В. Підмог.); – Які у вас очі недобрі, *по-бісівськи* горять (М. Стельмах). Компаративні прислівники цієї групи мають мінімальний відтінок образності, оскільки образна характеристика об’єкта поступається актуалізації його реальної ознаки.

В аналізованих КС сенсиблізуєчу роль відіграють означальні прислівники і прислівники способу дії. Наприклад: На ньому (Демидові) ще й одяг новий, парубоцький, і шапка заломлена *по-гайдамацьки*, набакир (М. Стельмах); Тоді *по-мишачому* беззвучно взяв торбинку (В. Барка).

Конфіксальні прислівники, утворені від назв осіб, адресант використовує для опису пейзажу, для передачі свого настрою, світосприймання. Такі комунікативні акти мають більшу виразність, обрзаність через нечастотність функціонування, напр.: У татарському броді *по-дитячому* прицмокувала хвиля і смоктала берег (М. Стельмах); Вони вийшли на гінку дорогу, що <...> *по-дівочому* довірливо дивилася у світ голубими очима петрового батога (М. Стельмах).

За допомогою вужчого чи ширшого контексту, беручи до уваги фонові знання адресата, адресант може викликати в нього почуття жалю, співчуття чи осуд, зневагу, наприклад: Грязь великого нечиштого хазяйства <...> лягла на її біляве обличчя, тільки не торкнула *по-дитячому* чистих і скорботно-терплячих очей (М. Стельмах); Петлю треба *по-панськи*, потрошку зашморгувати (М. Стельмах).

Звертаємо увагу на можливі антропонімічні компаративеми: *по-наполеонівські*, *по-гагарінські* чи, як колись на рекламному щиті в Одесі, щоправда з помилкою, *по Барські* замість *по-барські*, утворене від прізвища відомого одеського актора театру „Маски“ Бориса Барського, який зображеній на цьому ж бігборді). У разі написання прислівника через дефіс відбувалася б подвійна актуалізація висловлюваного. Прислівники, утворені від прикметників, базою творення яких є прізвища відомих особистостей, мають неабиякий прагматичний потенціал.

У російській мові адресант в аналізованих ситуаціях використовує прислівники, утворені за допомогою конфікса *по-...-и*, наприклад: С той минути, коли гражданин вступає в полосу отчуждення,

которую он *по-дилетантски* называет вокзалом или станцией, жизнь его резко меняется (Ильф, Петров); Свистунов *по-хозяйски* забрался в демидовскую карету <...> (Е.Федоров); *По-гимназически* зажав в кулак рецепт, Ипполит Матвеевич, торопясь, вышел на улицу (Ильф, Петров); Будем работать *по-марксистски* (Ильф, Петров).

Значно рідше в компарально-обстаничних ситуаціях мовці використовують давнішу форму прислівника з конфіксом *по-...-и*, яка спочатку мала тільки суфікс *-и*, а пізніше для підсилення компаративного сенсу до таких прислівників додавався префікс *по-* [6, 137]: <...> цей ось механік у критичній тодішній ситуації повівся *геройськи...* (О. Гончар). У російській мові теж наявні такі прислівники: ... Ипполит Матвеевич *зверски* пошевелил усами (Ильф, Петров); С отпечатком замка в руке он вернулся в комнату, переоделся и *воровски* выбрался на осеннюю улицу (Е. Федоров); Остап *артистически* раскланялся с хозяйкой дома <...> (Ильф, Петров).

Стосовно третьої групи компаративів прислівникового типу, які досить рідко функціонують у мовленні, зауважимо, що в них порівняльна семантика менш виразна.

ФСП компаративності перетинається з ФСП аспектуальності, яке входить до групи полів із темпоральними відношеннями. Виразно виявляється перетин компаративності з аспектуальністю в дериватах, утворених від прикметників вищого ступеня порівняння, які виражают не просто еволютивність, а еволютивність у порівнянні з кимось (чимось) або з попереднім станом [3, 127]. Порівняння з попереднім станом є досить типовим у комунікативній ситуації опису обставин, за яких відбуваються події (І що більше складнішили обставини, то більше було планів (О. Гончар); Тиша *важчає* (В. Симоненко), опису природи (Лісові нетрі *глибшиали* <...> (В. Барка); Зникне гарна людина – і земля *біdnішає* (О. Коломієць); А вітер *дужчає*, *густішає* каламутъ метелиці, темніє ліс (М. Стельмах). У російській мові знаходимо в аналогічній ситуації аналітичні форми дієслова: Побледнівшее небо *стало опять синеть* <...> (И. Тургенев).

Мовець обирає структури з аналізованими дериватами й тоді, коли необхідно точно передати зміни в зовнішності людини, суб'єк-

тивне сприйняття цих змін (... першим обізвався Віктор, в якого вже аж *ширила* від рум'янців уся голова (М. Стельмах) або відтворити психічний чи фізичний стан людини (*Злішать, злішать* мене ця смерть навчає! (П. Тичина); Ночами йому, видно, *гіршало* <...> (О. Гончар)). Таким способом можна одночасно передати внутрішні і зовнішні зміни людини: А душа і погляди *хижішають* (М. Стельмах).

Зауважимо, що в змінах людини або змінах у природі, відтворюваних таким чином, виявляється не тільки об'єктивне світобачення, а й суб'єктивне, авторське ставлення, що свідчить про сприймання адресантом таких змін. Вони є нейтральними (рідко) для мовця і адресата або позитивними чи негативними для адресанта, а значить і для адресата, оскільки останній сприймає інформацію про реалії світу через “я” адресанта за умови, якщо той є авторитетною особою.

Значення результативності з елементом порівняння мають деривати з префіксом *по-* в українській мові (*побадьорішати, побліднути, повузити*); *по-, о-* в російській мові (*побледнеть, потолстеть, обеднеть*). Вони найчастіше використовуються для опису зовнішніх і внутрішніх ознак людини. Портретна характеристика подається через порівняння деталей зовнішності до зміни з результатом цієї зміни: *похижішало обличчя, очі повужчали, губи потонішли*. Мовець звертає увагу таким чином на ті елементи зовнішності людини, які зазнали впливу якихось чинників і змінились, тим самим він виявляє негативні риси її характеру: Стьопочка гордо нажабився, губи його від злості витягнулись і *потонішли* (М.Стельмах); Враз його очі *повужчали*, а штучні краплини сміху у них перетопились у хижість (М.Стельмах); <...> ще більш *похижішало обличчя* Стадницького (М.Стельмах); Лицо управителя *побагровело* (Е.Федоров); Демидов *помрачнел* (Е.Федоров). Тут варто звернути увагу на полісемію російських дериватів, вияв одного із значень якої залежить від контексту. Більш прозорими є форми типу *стали тонше, ужже, мрачнее* тощо.

Використовуючи аналізовані деривати, можна не тільки подати більш-менш повну портретну характеристику, а й передати вну-

трішній стан, через який сталися такі зміни, а також передати співчутливе ставлення адресанта мовлення: І тільки тепер помічає, як у неї за ці дні хворобливо *посвітлювали* очі, як зменшилась глибина зіниць, – не зіниці, а дві тоненькі весняні крижини, що ладні от-от розтанути на жалісних плесах білків (М. Стельмах); ...Мар'ян побачив, як *постарівало* його (діда) обличчя, як *поглибували* на ньому зморшки, а в них *побільшало* темені (М. Стельмах).

Внутрішні і зовнішні якості людини можуть змінюватися під впливом обставин, а тому є динамічними. Порівняння стану людини за умови зміни обставин адресант може здійснити таким чином: Козаков *повеселішав*, немов наблизався до рідного дому <...> (О. Гончар); <...> мати одразу посміхнулася до халамидника, *подобришала* та й глянула в малесеньке віконечко <...> (М. Стельмах); Ви, тату, як пішли на пенсію, то ще *поскупішали* (О. Коломієць); Отец Востриков *полиловел* и разжал наконец пальцы (Ільф, Петров). Залежно від того, якими були ці обставини, сприяли вони покращенню внутрішнього стану людини або, навпаки, заважали, знають змін якості, і наступає той чи інший результат.

Природні явища так само зазнають змін. Ці зміни можуть стосуватися темпу, насиченості, розміру, віку, кольору, температурних ознак тощо. Наприклад: Почалася у сонця безсонниця – *I подовшали* раптом дні (В.Симоненко); Наш вік *пошивидшав* <...> (В.Барка); Хуртовина *погустішала* (І. Багр.); Спустився вечір, і одразу *похолодішало* <...> (О. Гончар). За необхідності більш детального опису змін у природі і показу їх результату мовець використовує кілька дієслів аналізованого типу: Надворі перемістилися, *подовшали* тіні, *погустішала* місячна повінь... (М. Стельмах). Із таким же значенням функціонують в українському мовленні діеслова з префіксом *про-*: Навіть думка *просвітлюшала!* – знов відкрила собі виразність речей (В. Барка).

Ексцесивність, яку виражають деривати з префіксами *пере-*, що є конституентами зони позанормованої інтенсивності досліджуваного поля (субполе елятивності) та зони ексцесивності (ФСП аспектуальності, субполе лімітативності), у мовленні виявляється таким чином: ексцесиви містять семантику надмірного порівняння з нормою

здійснення дії, яка має зовнішню межу. Така дія розгортається в часі, виражає надмірність або позначає дію одного суб'єкта вищу за дію, яку виконує інший суб'єкт чи суб'єкти [9, 183–184]. У висловленнях Чи не *перехвалили* його?.. (М.Стельмах); *Переплачуємо кровними!* (О. Коломієць); Краще б зі старшою (одружився), бо вже й *перезріла* вона (М. Стельмах); <...> моряка “заносить”, *перевитрачає* матеріал <...> (О. Гончар); Плавку *передержал* мастерко Иванко; все порушилось <...> (Е. Федоров) фіксується надмірність дії, адресант має змогу виразити небажаність, несхвалення такої надмірності.

Дію, вищу за дію іншого виконавця, відтворено в таких ситуаціях: Жінки <...> *перевершуєть* чоловіків відвагою почуття і його красою (О. Гончар); Шальке, мабуть, *перевищував* розумом навіть Заубуша... (П. Загреб.). Надмірна ознака за дією з відтінком засудження наявна в дієприкметниках з префіксом *пере-*: <...> у вас ... у *перебільшений* формі кар'єрізм <...> (О. Коломієць); <...> з *перебільшеною* квапливістю і пошаною відчиняє ворота... (М. Стельмах); Чигирин на обличчя вочевідь натягує машкарку *перебільшеної* покори (М. Стельмах). У висловленнях із використанням дієприкметником *перебільшений* адресант засуджує неприйнятні для нього риси характеру інших людей, їх вчинки. У російській мові подібним словам відповідають лексеми *превышать* и *преувеличенный*.

Отже, прагматінгвістична поведінка мовця в першу чергу залежить від реальних обставин, а саме від ситуації, від місця й часу події, від умов, а також від потреби мовця виразити позитивне або негативне ставлення до когось / чогось, передати додаткові обставинні або темпоральні відтінки в значенні. Комунікативний намір мовця ґрунтуються на потребі адресата в одержанні інформації, на прагненні адресанта впливати на думки, емоції і поведінку людей, тому він організовує висловлення за допомогою певних мовних засобів, які сприятимуть досягненню прагматичного ефекту. Необхідною умовою того, що прагматичний ефект буде досягнуто, є знання адресатом пресупозиції. Адресант, використовуючи прислівникові компаративівemi тієї чи іншої групи, має бути впевнений у тому, що в адресата виникнуть відповідні асоціації при сприйнятті інформації.

Перспективу дослідження вбачаємо в детальному зіставленні використовуваних мовних засобів української та російської мов в інших компаральних ситуаціях.

Література

1. Бондар О. І. Гіпотетико-дедуктивне моделювання темпоральних відношень / О. І. Бондар // Мова : зб. наук. пр. / гол. ред. Ю.О. Карпенко. – Одеса : Астропrint, 1995. – № 1–2. – С. 82–90.
2. Бондар О. І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові: Функціонально-ономасіологічний аспект : Дис. ... доктора фіол. наук: 10.02.01 / Бондар Олександр Іванович. – Одеса, 1997. – 369 с.
3. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській мові: Система засобів вираження : монографія / Бондар О. І. – Одеса : Астропrint, 1996. – 192 с.
4. Бронікова С. А. Функціонально-семантичне поле квантитативності в сучасній українській мові : Автoreф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. фіол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / С. А. Бронікова. – Одеса, 2004. – 17 с.
5. Данильчук І. Г. Функціонально-семантичне поле посесивності в сучасній українській мові : Дис. ... канд. фіол. наук: 10.02.01 / Данильчук Ірина Гаріївна. – Одеса, 1995. – 245 с.
6. Марчук О.І. Структурно-типологічні параметри порівняльних конструкцій в ідіостилі М.М. Коцюбинського: Дис. ... канд. фіол. наук: 10.02.01. – Одеса, 2002. – 229 с.
7. Нарушевич О. В. Реалізація вторинних функцій мовних одиниць у вираженні ФСП спонукальності / О. В. Нарушевич // Записки з українського мовознавства : зб. наук. пр. / відп. ред. О. І. Бондар. – Одеса : Астропrint, 2000. – Вип. 9. – С. 113–123.
8. Прокопчук Л. В. Категорія порівняння та її вираження в структурі простого речення : Автoreф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. фіол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. В. Прокопчук. – К., 2000. – 18 с.
9. Романченко А. П. Функціонально-семантичне поле компаративності в сучасній українській мові // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного університету. – Ізмаїл : ІДПУ, 1998. – Вип. 3. – С. 177 – 185.

10. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / отв. ред. А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1990. – 263 с.
11. Шаповалова Н. П. Функціонально-семантичний статус порівняльних конструкцій у сучасній українській мові : Автoreф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. фіол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова”/ Н. П. Шаповалова. – Дніпропетровськ, 1998. – 17 с.

Л. П. Зеленко
(Одеса)

СПОСОБИ НОМІНАЦІЇ ПЕРСОНАЖІВ ЯК ЗАСІБ КОГЕЗІЇ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

У статті показано, що художня література демонструє різноманітні факти ономастичної когезії, використовуючи контекстуальні синоніми різного типу. Структуруванню тексту сприяють як насикрізні номінації, пов'язані з розвитком основної сюжетної лінії, так і еквівалентні одиниці, які створюють мікросистеми в онімному просторі художнього дискурсу.

Ключові слова: онімний простір, антропонім, когезія, контекстуальні синоніми, травестія.

It is shown in this article that fiction demonstrates different facts of onomastic cohesion, while using contextual synonyms of various types. Pervasive naming units, that are connected with the development of the main plot line, and equivalent units, that create microsystems in the onim space of art discourse, provide for the structuring of a text.

Key words: onim space, anthroponym, cohesion, contextual synonyms, travesty.

Синтагматика художнього тексту діє таким чином, що, як зазнає О. В. Суперанська, ім'я та образ паралельно створюються письменником, доповнюючи та уточнюючи одне одного [8, 133]. В. М. Калінкін формулює це положення як одну з аксіом поетики оніма й дає їй назву „аксіома взаємного відображення поетоніма й „фіктивного“ денотата”. Цей принцип формулюється таким чином: „власна назва в художньому творі й позначеній нею „фіктивно“ існуючий видуманий чи реальний предмет знаходяться в стані взаємного самовідображення”. Це означає, що власна назва в художньому творі так само додає певного смислу описаному предмету, як і опис предмета додає певного смислу його назві. Різні способи іменування одного й того самого денотата можуть відображати різні

уявлення про назву, про тих, хто використовує назву в своєму мовленні, а також еволюцію ставлення до самого названого об'єкта [3, 10]. Отже, контекст, який оточує онімні одиниці, впливає на них і зазнає зворотного впливу.

У нашій статті ми намагаємося показати своєрідність принципів, за якими здійснюється взаємовплив онімів та контексту в творі бурлескного характеру. Матеріалом для дослідження обрано роман Ю. Андрушовича „Московіада”.

Творчість відомого українського поета, прозаїка, перекладача, есеїста Ю. Андрушовича має значний вплив на формування літературного процесу в Україні. Його твори перекладено багатьма мовами світу. Однак до цього часу відсутні спеціальні дослідження, присвячені аналізу мовленнєвої палітри письменника. Специфіку роботи Ю. Андрушовича з ономастичним матеріалом розглянуто в незначному за обсягом, але глибокому за змістом фрагменті монографії О. Ю. Карпенко „Проблематика когнітивної ономастики”, в якому продемонстровано цікаві приклади травестійного використання варіативності антропонімів у романі „Московіада”. Крім того, дослідженням антропонімікону романів „Рекреації”, „Московіада”, „Перверзія” та „Дванадцять обручів” присвячено підрозділ кандидатської дисертації А. І. Вегеш „Традиції та новаторство української літературно-художньої антропонімії посттоталітарної доби”. Дослідниця, порівнюючи неorealістичний та постмодерністський напрямки в українській літературно-художній антропонімії зазначеного періоду, наголошує на тому, що антропонімікону творів Ю. Андрушовича, М. Гримич, Л. Дереша, С. Жадана, М. Матіос, В. Кожелянка та І. Роздобудько властиві карнавальність, емоційна маркованість, характеристичність на базі несподіваних асоціативних зв'язків та сміливі експериментування зі структурою власних імен [2, 11]. Дослідження О. Ю. Карпенко та А. І. Вегеш створюють серйозну базу для подальшого аналізу способів номінації персонажів у творах постмодерністського напряму. Проблема ж варіативності номінацій як засобу когезії художнього тексту ніколи не розглядалася на матеріалі постмодерністського твору.

Метою нашого дослідження є вивчення умов співіснування онімів та апелятивів у системі номінацій головного і другорядних персонажів у романі „Московіада” й виявлення ролі антропонімів та інших замінників у структурно-семантичній організації тексту. Завданнями є аналіз різноманітних комбінацій антропонімів, які втілюються в різних формулах імені; розгляд проблеми позначення персонажів художнього твору за допомогою апелятивів; висвітлення специфіки процесу формування значення поетонімів у тексті твору на основі вивчення власних імен у взаємозв’язку з іншими лексичними засобами номінації персонажів; дослідження впливу травестійної стихії роману та концептуальних настанов письменника на оформлення власних назв.

Особлива роль власних назв як засобу когезії описана в дослідженнях, присвячених вивчення функціонального навантаження пропріальній лексики в художньому тексті. Ю. О. Карпенко, об’єднуючи всі функції власних назв у художній літературі в дві групи – інформативну та експресивну, окрім виділяє лише текстотвірну функцію. На його думку, могутнім засобом організації тексту стають ті поетоніми, які часто повторюються в тексті [5, 10]. У монографії, присвячений розгляду ономастичної лексики в поезії Ліни Костенко, Ю. О. Карпенко та М. Р. Мельник роблять висновок про поліфункціональність власних назв у творах поетеси. Виділяючи шість основних функцій поетонімів, дослідники наголошують на важливості текстотвірної функції. Вона проявляється і як наслідок дії всіх інших функцій, і шляхом активного використання власних назв як засобів когезії – пов’язування структурних елементів тексту, і тим, що власні назви в поезіях Ліни Костенко стають ключовими словами, які й організують текст [6, 199–200].

Художня література демонструє різноманітні факти ономастичної когезії. Як зазначає В. М. Михайлов, при розгляді текстотвірної ролі ономастичних одиниць у замкненому просторі художнього тексту слід ураховувати різні формули імені та способи іменування одного об’єкта за допомогою різних мовленнєвих синонімічних еквівалентів, а також власні назви із підтекстом, який базується на актуалізований внутрішній формі або інших конотативних елемен-

тах ономастичної семантики [7, 101]. В. М. Калінкін також вважає, що опис поетики та функцій пропріальних одиниць у літературному творі може претендувати на повноцінність лише тоді, коли аналізуються семантико-стилістичні процеси, які проходять за участю не лише онімної лексики, але й всіляких замінників власних імен. Замінники власних імен, дескрипції та перифрази розширяють коло контекстуальних синонімів [3, 20].

Іменування різного типу створюють чітку систему номінацій у межах художнього твору, що відіграє суттєву роль у його цілісній організації. Отже, організуюча роль онімного простору в структурі художнього тексту зумовлюється його системною організацією. Пропріальна лексика виступає лише фрагментом складного художнього цілого, але вона слугить засобом когезії, перетворюється на важливий засіб текстотворення, оскільки містить важливу інформацію ідейно-естетичного характеру [7, 106].

Найбільш значущими елементами когезії в рамках макротексту „Московіади” виступають системи іменувань головного персонажа твору – українського поета Отто фон Ф. – та „короля України” Олелька Другого. Ці групи іменувань різняться своїм функціональним навантаженням у тексті. Якщо наймення головного героя сприяють руху сюжетної лінії, номінації „королівської персоні” зупиняють розвиток сюжету, вводячи в текст роману ліричні відступи – роздуми головного героя про життєві колізії. Вони оформлені переважно як віртуальне спілкування Отто з Олельком Другим.

Своєрідність синтагматичного розгортання номінаційних парадигм у романі „Московіада” полягає, на нашу думку, в тому, що замість імен Ю. Андрушович використовує маски. Цей момент небільшово акцентується в самому тексті роману. Чекіст „Сашко” навіть придумує демагогічне пояснення про неважливість власного імені: „Яка різниця, як називається оце тлінне тіло? Головне – безсмертна душа. А вона не має земного імені, затісне для неї будь-яке з імен людських” [11, 104]. Цинізм цієї сентенції полягає у постійній невідповідності, яка існувала між діями імперської влади та декларованими нею християнськими ідеалами. Причина ж використання імен-масок криється в необхідності показати в образ-

ній формі те зло, якого зазнали народи „сovedepівської імперії” [11, 63] від радянського режиму, що прагнув позбавити людину її особистісної та національної сутності, перетворивши нації на „примітивну поліетнічну юрму” [11, 84].

У монографії „Проблематика когнітивної ономастики” О. Ю. Карпенко, аналізуючи травестійне використання імен у „Московіаді” Ю. Андруховича, зазначає, що антропонімна варіативність, до якої долучається ще й асоціативність, може бути досить розгалуженою. Так, головний герой і наратор одержав наймення „український поет *Otto фон Ф.*” з варіантами *фон Ф.*, *Otto*, *Otto Вільгельмович*, фамільярне *Вільгельмович*, а поза тим: 1) фіктивне ім’я, назване на прямий запит: „*Iван*, – відповів ти, *Otto фон Ф.*”; 2) конспіративне ім’я, одержане в „кагебе”: *Артур* (від імені Артура Рембо): „Якоюсь мірою й ви не *Артур*”; 3) образливо-антономасійне ім’я: „*Жан-Поль Сартр* драний, – незлостиво буркнув юний капітан Шелудьков”. Фактично цей *Otto фон Ф.* – травестійна маска самого автора [4, 114–115].

О. Ю. Карпенко пов’язує наймення *фон Ф.*, посилаючись на свідчення друга Ю. Андруховича В. Неборака, із жартівливим прізвиськом поета Мойсея Фішбейна [4, 115]. Інше пояснення причин появи іменування *фон Ф.* пропонує у своїй статті Пер-Арне Будін. Він зазначає, що ім’я *Otto*, „дистанціює героя від російського, чи то радянського, імперського дискурсу: воно не узгоджується із традиційними для Радянського Союзу іменами. Можливо, його наймення – аллюзія на Австро-Угорську імперію, до якої колись належало рідне місто Ю. Андруховича” [1]. Додамо, що незвична форма імені не тільки дистанціює героя від імперського дискурсу, а й нагадує в ігривій формі про те, що перед нами нібито „роман жахів” (див. заголовковий комплекс твору), хоч і з відсутньою середньовічною атмосферою, проте з титулуваним головним героєм. У тексті роману, до речі, є згадка іронічного характеру, про шляхетське походження Отто [11, 63]. Можна висловити припущення, що додатковий ігривий момент, пов’язаний з іменуванням головного героя, містить фрагмент, у якому Отто стає свідком терористичного акту: „старий маньякальний терорист” висаджує в повітря „Заку-

очну” за допомогою гранати Ф-1 [11, 71]. Графічну близькість між скороченим прізвищем головного героя (*фон Ф.*) та хрематонімом (назвою гранати *Ф-1*) теж не варто вважати випадковою. Це знову жартівлива мовна гра, побудована на співзвуччі.

Спробуємо деталізувати зроблений О. Ю. Карпенко розгляд травестійних варіантів іменування головного героя. Так, за нашими підрахунками, головний герой має 12 антропонімних форм іменування, які використовуються в романі 108 разів. З них найбільш поширеною формулою є наймення *фон Ф.* (45 вживань, тобто 41% від загальної кількості іменувань головного героя). Це пояснюється тим, що подібна форма імені вживається переважно як засіб самономінації, а в романі „Московіада” використано прийом самокоментування, характерний для постмодернізму [9, 565–566].

Форма іменування завжди пов’язана з ситуацією її використання. Аналізуючи варіанти іменування головного героя з точки зору їхнього функціонування в тексті, можна зробити висновок, що форма імені *Отто фон Ф.* найчастіше використовується тоді, коли герой представляє себе сам або коли його знайомлять з іншими персонажами роману. Одночленну формулу іменування – *Отто* – використано в телефонних розмовах з Кирилом про видання в Москві прогресивної української газети. Свого співрозмовника Отто теж іменує, використовуючи лише ім’я. Можливо, це гра в конспірацію, бо, як ми дізнаємося наприкінці роману, телефони прослуховує „кагебе”. Чекіст „Сашко” демонструє свою поінформованість щодо розмов Отто фон Ф. „з таким собі Кирилом Ст.” (його прізвище так і залишається невідомим), який є „бандерівським діячем, близьким до рухівсько-гетьмансько-мельниківських кіл, що намагаються заснувати в Москві підривну газету” [11, 108]. У цьому фрагменті тексту ігривий ефект досягається за рахунок нагромадження несумісних між собою звинувачень-ярликів.

Двочленна форма іменування – *Отто Вільгельмович* – уживається лише на допитах в „кагебе” (17 ужив.). Використання цієї форми імені повинно підкреслити суверій, офіційний характер спілкування. Цікаво, що лише при спілкуванні з представником цієї організації звучать і цинічно-фамільярні форми імені головного героя –

Вільгельмович (6 ужив.) та Артурчик (2 вжив.). Форма іменування по батькові, яка в російському мовному середовищі використовується лише в неофіційній бесіді між старими знайомими, при спілкуванні „кагебіста” з Отто звучить наслідком: „Я тебе відразу впізнав, Вільгельмовичу. Бо тільки ти міг одягнутися блазнем” [11, 144]. Те ж саме бачимо при використанні зменшувальної форми від конспіративного імені – Артурчик. Оскільки конспіративне ім’я нагадує герою про ситуацію, в якій принизили його людську гідність, він дуже різко реагує на нібито жартівливе використання форми імені, що може вживатися лише близькими людьми: „Не смій називати мене цим паскудним іменем” [11, 146]. Отже, негативна стилістична конотація цих іменувань виникає внаслідок невідповідності між формою імені та ситуацією його використання.

Цікаво простежити, як у художньому тексті здійснюється зв’язок між одиницями ономастичного простору, що сприяє дії текстотвірної функції онімів. Розглянемо, як письменник використовує в тексті роману ім’я відомого французького поета-символіста Артура Рембо. Вперше згадка про нього з’являється у роздумах п’яного Отто. Іронізуючи з приводу свого зовнішнього вигляду, головний герой згадує поезію Артура Рембо „П’яній корабель”: „Корабель – це занадто красиво для тебе. П’яній бульдозер, от ти хто” [11, 47]. Так з’являється жартівлива оказіональна самономінація – п’яній бульдозер. Відбувається трансформація ідеоніма з по-далішою його антропонімізацією.

Наступна згадка про Артура Рембо пов’язана з допитом Отто в „кагебе”. Від головного героя вимагають, використовуючи погрози, стати агентом органів державної безпеки. Для конспірації радять скористатися іменем Артур або Рембо. Отто не здивований такою звичною для тих часів пропозицією. Його дивує інше: „Прочув, со-баюра, що Рембо Артуром звався” [11, 78]. У цьому випадку, як і в разі використання вартовими в підземеллі по відношенню до головного героя „образливо-антономасійного імені Жан-Поль Сартр драницій” [4, 115], такий вищуканий літературний смак представників „кагебе”, така начитаність налаштовують читача на іронічне сприйняття художнього тексту: це знову маски, знову ігрові момен-

ти, за допомогою яких підкреслюється абсурдність того, що відбувається з головним героєм.

Інша маска використовується письменником під час наступної зустрічі Отто з вартовими у підземеллі. На їхню вимогу назвати своє ім’я головний герой „із простодушністю якого-небудь Омелька з водевілів просвітнянського періоду” відповідає: „Прізвище мое Кропива, але тато писалися Підопригора” [11, 98–99]. Ю. Андрухович висміює імперське уявлення про українців як про хитруватих простаків. Абсурдність полягає в тому, що вартові нормально реагують на одержану „інформацію”. Вони навіть не звертають уваги на те, що фраза звучить безглаздо, адже прізвище має бути успадковане від батька. Головний герой, навмисно граючи на імперських стереотипах і вдало використовуючи характерні українські прізвища, підсновує вартовим ще одну маску. У розмові з вартовими з’являється й ще одне фіктивне ім’я – русифікована форма Владік (9 ужив.). Вартові випадково приймають головного героя за свого колегу. Цим пояснюється той факт, що вони вживають скорочену форму від імені Владислав.

При спілкуванні з десантником Русланом Отто фон Ф. називає себе Іваном (1 вжив.). Надалі в розмові з новим знайомим звучить скорочена російська форма імені – Ваня (5 ужив.).

У системі номінацій головного героя використовуються й апелятивні форми іменування, які виступають контекстуальними синонімами. Цікаво, що всі персонажі роману називають Отто різними іменами, що підтверджує висновок про ігровий характер використання імен-масок, які герой вживає залежно від певної ситуації.

До апелятивних форм іменування головного героя належать такі приклади самономінації, як граматичні синоніми, що містять пряму характеристику, – поет з України та український поет; іменування самокритичного характеру – п’яній бульдозер, п’яна потвора з незнаними здібностями до римування, старий збоченець; наймення, пов’язані з розвитком сюжету, – блазень з червоною картоплиною замість носа, Щур. Усі ці контекстуальні синоніми є характеристиками-дескрипціями. До найуживаніших самономінацій

належать ті, які містять пряму характеристику головного героя. Вище вже було розглянуто, як з'являється метафоричне наймення *п'яний бульдозер* і які структурні зв'язки воно має в онімному просторі роману. Метафоричні ж форми *блазень з червоною картоплиною замість носа* та *Щур пов'язані з кульмінацією роману* – зі сценами, які демонструють з'їзд патріотичних сил і нараду покійних представників монархії, що намагаються врятувати імперію від розвалу. Ці сцени мають характер буфонади, тож виникають аналогії з цирком, з театром, а персонажі, що оточують Отто, сприймаються як маски та манекени. Сам він відчуває себе блазнем у цьому театрі абсурду: „*А може, все це тобі привиджувалося, блазню з червоною картоплиною замість носа?*” [11, 148]. Головний герой хоче знищити весь цей жах: „*Ти стріляв, як відмінник бойової підготовки. Ти поклав усю президію, хоча крові не було, тільки тирса сипалася з їхніх прострелених дерев'яних грудей і черепів. І вони падали один по одному – манекени, як виявилося*” [11, 148].

Самоіменування *Щур* з'являється тоді, коли вартові в підземеллі заарештовують головного героя. Отто іронічно констатує: „*За японським літочисленням ти, фон Ф. – самий що не є Щур. Щуролови піймали щура*” [11, 100]. Метафоричне наймення народжується внаслідок схожості ситуацій: на Отто, як і на щурів, весь час полює „*кагебе*”. Так сутність одного явища розкривається через його схожість із іншим.

Поява кожного чергового іменування головного героя пов'язана з розвитком сюжету. Читач дізнається про те, що вже „*протягом року Москвою повзуть чутки, ніби в нетрях метрополітену завелися велетенські щури*”, які загризли кількох машиністів, а кількох довели до божевілля. Ю. Андрухович кепкує над тоталітарною системою, в якій засекреченість інформації завжди породжувала фантастичні чутки. У сценах роману, де розповідається про щурів, відомий російський вислів „*кryсы бегут с тонущего корабля*” зазнає деметафоризації. Внаслідок трансформації фразеологічна одиниця набуває протилежного значення: саме щури стають останньою надією імперії. Патріотичні сили висувають пропозицію використовувати щурів для розгону небажаних демонстрацій.

Дослідники літературної ономастики звернули увагу на важливі значення звертань для розуміння смислових нюансів художнього тексту. Як зазначає В. М. Калінкін, поетоніми досить часто виступають у функції граматично незалежного й інтонаційно відокремленого компонента висловлювання – звертання. Хоча звертання належить емоційно-вольовій сфері мови, у звичайному мовленні воно сприймається як стилістично нейтральне. У художньому ж мовленні звертання найчастіше реалізується і як апелятивний (закличний), і як оцінно-характеризуючий засіб [3, 25–26].

Розглянемо, як замінники власних імен у формі вокатива використовуються з метою введення до художнього тексту теми російської народної душі. У підземеллі під Москвою відбувається зустріч Отто фон Ф. зі стареньким дідком. Це образ алюзійного характеру, сутність якого розкривається через мовну характеристику героя, яка демонструє специфіку його світосприйняття (старий звертається до Отто: *касатік, родімий, голубчик, болезнай, беднай, ласковий, любезній, милай, сердешний*). Дідок нагадує Платона Каратаєва з роману Л. Толстого „*Війна та мир*”. Ця зустріч копіює ситуацію спілкування Платона Каратаєва з П'єром Безуховим. Для П'єра зустріч з Каратаєвим – це відродження віри в людину, в можливість збереження моральних цінностей після жахів війни. Ю. Андрухович дещо змінює звучання цього фрагменту в межах нового дискурсу. Старий смиренно каже: „*Я чоловік маленькій*”, а Отто підхоплює: „*O, то це про вас написано найкращі твори світової класики*”. У відповідь звучить: „*Про меня*” [11, 131]. Цей діалог миттєво розкриває умовність ситуації: перед нами віртуальна реальність цілком у постмодерністському дусі, де немає місця сентиментальності.

Розглянутий фрагмент роману має безпосередній зв'язок із думками про російську літературу, які Отто висловлює перед розстрілом президії з'їзду патріотичних сил: „*Шаную велику російську літературу. Гуманістичні традиції. Богоносійство. Богошукацтво. Богоошуканство*” [11, 148]. Мовна гра поступово змінює сутність слів, ставить їх під сумнів, адже старенький богоносій запропонував Отто не вихід з підземелля, а в безвихідній ситуації лише сфор-

мулював абстрактну ідею добра – „жити по-божески да по-человечески” – й порадив одягнути чергову маску.

Як показує дослідженій матеріал, формально звертання можна віднести до системи іменувань тих персонажів, до яких звертаються інші герої твору, але по суті вони характеризують мовця, його ставлення до співрозмовника та ситуацію, в якій відбувається спілкування героїв твору. Це підтверджують також інші апелятивні звертання до головного героя, представлені в тексті роману. Так, поет Єжевікін в атмосфері загального пафосу та агресії на зібранні патріотичних сил цілком закономірно використовує звертання, яке вживали революційні матроси – братішка. Чекіст „Сашко”, приготувавшись повідомити про те, що в „кагебе” йому доручили вбити головного героя, цинічно використовує звертання, характерні для дружньої розмови: *братику, старий, брате* [11, 144].

До групи персонажів, які проходять через весь роман, належить і Олелько Другий. Розглядаючи наймення цього героя, О. Ю. Карпенко вказує, що травестійна обробка спостерігається в сумнівних титулах цього персонажа [4, 121]. Слід додати, що травестійний характер іменування персонажа виявляється також у невідповідності форми імені статусу царської персони, адже *Олелько* – зневажлива форма від імені *Олександр* [10, 84]. Вибір імені „короля України”, безумовно, пов’язаний з тим, що воно було поширене в династії Романових. Це своєрідне травестійне протиставлення Росії та України: у Російській імперії був Олександр Другий, а у нас – Олелько Другий, з яким можна вечеряті, листуватися й навіть сваритися. Слід додати, що постійна присутність цього персонажа на сторінках роману породжує певну асоціативну паралель: не лише Олелько – дурень, блазень, а й усі ті „рятівники імперії”, які обговорюють її майбутнє, – такі самі клоуни, маски, манекени, блазні. Отже, тема Олелька Другого – це ще й відверта пародія на багатовікові „традиції” існування безглаздої влади на теренах неосяжної імперії.

У тексті використовуються такі варіанти іменування Олелька: *король України Олелько Другий (Довгорукий-Рюрикович)* – 2 вжив.; *Олелько Другий* – 2 вжив.; *Олелько* – 2 вжив. В інших випадках використовуються його кумедні титули: *Vаше Преукраїнство, Ваша*

Соборносте, Монарше наш пишний і достойний і т.п. Ці титули майже не повторюються в тексті, і, безперечно, їхнє вживання має орнаментальний характер: вони прикрашають текст, сприяють появі грайливої інтонації. Один раз по відношенню до Олелька використано форму іменування „*Анжуйський*” [11, 11]. Це наймення пов’язане з відантропонімним значенням імені герцога Анжуйського, який, не ставши королем, обрав для себе шлях заколотів та інтриг. Отто фон Ф., образившись на Олелька, використовує прізвище „*Анжуйський*” як лайку (у сенсі „зрадник”).

Велике значення для організації тексту мають також контекстуальні синоніми, які використовуються на позначення другорядних персонажів, представлених лише в окремих сценах художнього твору. Чергування еквівалентних одиниць створює певні мікросистеми із взаємопов’язаними елементами в онімному просторі роману. За відсутності розділів у романі „Московіада” мікросистеми контекстуальних синонімів значною мірою сприяють виділенню та відокремленню його значущих фрагментів.

Розглянемо варіанти іменувань братів Отто фон Ф. „*по духу, себто по спирту*” [11, 26] й спробуємо визначити місце кожної номінації в даній мікросистемі та в онімному просторі роману. У цьому випадку знов буде зручно скористатися списком варіантів, який подає О. Ю. Карпенко: 1) *Юра Голіцин* (3 вжив.) – сорокарічний поет, який зовні нагадує *Івана Сергійовича Тургенєва*. Наступні номінації: *Голіцин* (9 ужив.); *Юра Голіцин-Тургенев* (1вжив.); „*Юра Голіцин. Іван Сергійович Тургенев з трилітровим слоїком пива*” (1 вжив.); *Юрку* (1 вжив.); 2) *Арнольд Горобець* (2 вжив.) – драматург-шістдесятник, який грав у театрі *Юлія Цезаря*. Наступні номінації: *Горобець* (6 ужив.); *Арнольд* (5 ужив.); *Цезар* (4 вжив.) та *Юлій Цезар* (3 вжив.); 3) Третій приятель – „*це, звичайно, Ройтман. Він єврей*” [4, 116].

Отже, автор створює своєрідну мікросистему іменувань персонажів даної групи. Як бачимо, найчастотнішим є іменування першого члена цієї веселої компанії за його власним прізвищем. Наймення метафоричного характеру використовується лише двічі. Цікаво, що в другому випадку майже рівномірно вживаються варіанти

власного імені та прізвиська, яке виникло шляхом метонімії. На по-значення третього персонажа дев'ять разів використано прізвище й лише двічі ім'я *Боря*. У цій мікросистемі використовується опозитивний принцип побудови онімного простору: на тлі розвиненої варіативності іменувань двох попередніх персонажів помітно виділяється низька варіативність третього наймення – лише *Ройтман* або *Боря*. Свідоме використання прийому контрасту виділяє цього героя серед інших, сприяючи продовженню в тексті глибинної єврейської теми: постійне цитування Біблії, перекреслені зірка Давида на відверто шовіністичній збірці віршів Ніколая Палкіна, згадка про єврейські анекdotи, про Чернівці й Одесу в контексті ностальгічного характеру.

Система іменувань Юри Голіцина-Тургенєва є проявом травестійного змішування імен, яке представлене також у найменнях історичних осіб. Прізвище ж Арнольда Горобця обігається у спосіб, характерний для творів постмодерністського напряму, – використовується алюзія. У багатьох випадках „Московіада” демонструє співзвучність із романом М. Булгакова „Майстер та Маргарита”, події якого теж переважно відбуваються в Москві. Одна зі спільніх художніх деталей, пов’язаних зі специфікою використання ономастичного матеріалу, – незвичний горобець. Ю. Андрухович досягає художньої образності тексту, вдало використовуючи явище омонімії: „*Онакі з них демократи! – повторює за ним горобець, тільки не Арнольд Горобець, а маленький сірий пташок, що пострибує собі між столиків*” [11, 40]. В одному з фрагментів роману М. Булгакова на письмовому столі професора Кузьміна після сеансу чорної магії, проведеного почтом Воланда, опиняються червонці, які зазнають різноманітних перетворень і поступово безслідно зникають. Одне з цих перетворень – теж горобець, який бешкетує, танцює фокстрот, нахабно поглядаючи в бік професора. В обох романах присутні місттика, чортівня, але це лише жартівлива, карнавальна манера оповідання, яка відтіняє глибинний трагізм подій.

Слід зазначити, що використання номінаційних мікросистем, пов’язаних з образною системою цілого твору, належить до засобів когезії, широко вживаних у художньому дискурсі „Московіади”.

Крім проаналізованого фрагменту, це стосується багатьох моментів у тексті.

Цікаво розглянути іменування, що зазнають трансформації у зв’язку з несподіваним поворотом сюжету, таким чином беручи участь у текстотворенні. Так, літератор Іван Новаковський (2 вжив.) одержав у романі жартівливе прізвисько *Новокайн* (3 вжив.), яке обіграє звукове оформлення прізвища героя твору. Його інше прізвисько – *Ваня Каїн* (3 вжив.) – нібито теж являє собою звичайну гру слів: скорочена форма імені використовується разом із усіченим попереднім прізвиськом. Насправді ж автор свідомо вказує на переродження свого героя. Наприкінці роману підтверджується відантропонімне значення лексеми *Каїн* – „зрадник”: ми дізнаємося про існування *агента „Каїна”*, якого навіть відзначено за плідну співпрацю з „кагебе”. Цей антропонім алюзійного характеру містить натяк і на поезію Ю. Андруховича, творчість якого неодноразово згадується в „Московіаді” (один із його віршів має назву „Ваня Каїн”), і на Біблію, мотиви якої постійно використовуються в тексті роману.

Трансформація прізвища поета Єжевікіна теж не є випадковою помилкою п’яного Отто. У тексті роману знаходимо такі варіанти іменування цього персонажа: *Єжевікін* (22 вжив.), *російський поет Єжевікін* (1 вжив.), *поет Єжевікін* (1 вжив.) та *Єжевікінг* (1 вжив.). Найчастіше, як бачимо, використовується нейтральна форма іменування цього персонажа за прізвищем. Слід зазначити, що й прізвище у героя не є дуже виразним, і сам герой нічим не виділяється спочатку серед інших мешканців гуртожитку Літературного інституту. Однак наприкінці роману цей образ набуває зовсім іншогозвучання. Ю. Андрухович зображує непомітного поета Єжевікіна політичним лідером на з’їзді патріотичних сил. Саме тоді Отто й називає його *Єжевікінгом* [11, 126]. Адже цей новий Єжевікін, скинувши маску тихого невдахи, відверто демонструє свою агресивність та імперське мислення: „*Я знав, що Україна буде з нами!*” [11, 123]; „*За Київську Русь!*”; „*До консолідації! Тепер усіх задавимо. Повсемєно!*” [11, 124]. Отже, у цих випадках варіювання імен пов’язане з розвитком сюжету.

У романі як один із засобів створення внутрішньотекстових зв'язків, крім антропонімної варіативності, може використовуватися антономазія. Так, один із фрагментів роману розповідає про безглазду загибель колишнього десантника Руслана. Хлопець зірвався з труби, коли напідпитку вночі ліз із пляшкою горілки у вікно кімнати Отто фон Ф. Цікаво, що саме згадка про поезію О. С. Пушкіна надає розповіді про цю подію узагальненого та трагічногозвучання. Коли Руслан лізе у вікно, Отто раптом відчуває, що листопадове повітря насичене віршами О. С. Пушкіна. Саме так виникає паралель з поемою „Руслан і Людмила”. Аналогія з поемою Пушкіна пояснює й появу нових варіантів іменування героя „Московіаді”: *Руслан Прекрасний, Руслан Прегарний, Руслан Переможний* [11, 23]. Подібні форми номінації дескриптивного характеру використовує по відношенню до героя своєї поеми Й. О. С. Пушкін: *добрестный Руслан, Руслан влюбленный, храбрый Руслан, верный Руслан, гордый Руслан*. До речі, як і в попередніх випадках, нові варіанти іменування з'являються в „Московіаді” лише тоді, коли наступає кардинальна зміна – закінчується земне життя персонажа. Після своєї смерті він ще приходить до Отто фон Ф., але це вже пов’язано з травестійним використанням атрибутів готичного роману.

У романі „Московіада” імена історичних осіб, як і решта антропонімів, мають варіативність. У деяких випадках ця варіативність є досить специфічною, оскільки, як пише О. Ю. Карпенко, на ці антропоніми теж поширюється бурлеск. Балаганну обробку імен дослідниця констатує в таких випадках: по відношенню до Фелікса Дзержинського – *Залізний Фелікс, Залізний Зігфрид, Конрад Клавус Еріх Дзержинський*; по відношенню до Сергія Кірова – *Райнер Анзельм Віллібальд Кіров*; по відношенню до Володимира Леніна – *Вольфганг Теодор Амадей Ленін*. Леніна автор наділяє сумішшю імен Гофмана (Ернст Теодор Амадей), Моцарта (Вольфганг Амадей) та Гете (Йоганн Вольфганг) [4, 120–121].

Балаганне використання імені *Райнер Анзельм Віллібальд Кіров* не коментується в монографії О. Ю. Карпенко. Однак, використовуючи запропонований дослідницею принцип аналізу, можна висловити припущення, що поява імені *Райнер* у цій бурлескній

суміші антропонімів є ще однією згадкою в „Московіаді” про поета Райнера Марію Рільке. У тексті роману знаходимо й інші згадки про його творчість: 1) головний герой хвалить український переклад „Сонетів до Орфея”, не називаючи імені автора [11, 6]; 2) серед імен поетів та письменників, що сформували світогляд покоління, до якого належить головний герой, згадуються Рільке, Гессе, Маркес, Борхес [11, 72]. Інші два імені „Кірова” пов’язані з творчістю Ернста Теодора Амадея Гофмана: героєм першого оповідання Гофмана „Кавалер Глюк” був німецький композитор епохи бароко Христофор Віллібальд Глюк, а студент Ансельм – це герой новели Гофмана „Золотий горщик”. Можна стверджувати, що подібні елементи роману значною мірою сприяють створенню внутрішніх зв’язків у тексті.

У деяких випадках Ю. Андрухович може використовувати виключно апелятивні форми номінації, які не містять характеристики персонажа й служать тільки для подальшого розвитку сюжету. Так, одного із політичних діячів, присутніх на з’їзді патріотичних сил, оповідач називає *добродій з великою блискучою тацею в руках, добродій, добродій з тацею*. Лише жестикуляція та риторика цього персонажа дозволяють відізнати в ньому М. С. Хрущова: він погрожує кулаком „якимось заокеанським опонентам” і в захваті обіцяє: „*Всім покажем хрін!*” [11, 128–129]. Остання репліка мотивована тим, що на таці лежить смажене порося, з ришки якого стирчить „*згаданий овоч*”. Для розвитку сюжету є важливим те, що таця перетворюється на аеродром, з якого злітає смажене порося, котре починає нагадувати то лебедя, то символ імперії – двоголового орла (натяк на імперські прагнення учасників з’їзду).

Дослідження номінацій у романі Ю. Андруховича „Московіада” дозволяє зробити висновок про надзвичайно важливe місце поетонімів у творчій палітрі письменника. Текст „Московіади” демонструє різноманітні факти когезії, пов’язаної з процесом номінації персонажів.

Контекстуальні синоніми апелятивного характеру поглинюють семантичне наповнення поетонімів, підсилюють їхнє емоційно-експресивне забарвлення. Використання замінників власних назв уріз-

номанітньює текст, сприяє його ритмічній та смисловій організації. Прийом самокоментування, використаний у „Московіаді”, впливає на розповсюдженість у романі різноманітних самономінацій, переважно апелятивного характеру.

Найчастіше автор використовує системи номінацій комбінованого типу, в яких переважає та або інша форма іменування персонажів залежно від творчого задуму. Для дискурсу „Московіади” є характерним широке використання дескрипцій, які створюють психологічно точні характеристики персонажів і сприяють структурно-семантичній організації тексту.

Іноді письменник використовує бурлескну суміш антропонімів, поєднуючи прізвища російських історичних діячів з іменами германського походження. Усі ці блазенські маски є своєрідною мовою грою, яка дає можливість Ю. Андруховичу забезпечити постійну присутність у романі діячів світової культури. Бурлескна суміш імен – це своєрідний спосіб розмивання абсурдної реальності й створення віртуального простору, в якому панує мистецтво, зберігаючи гуманістичні традиції попри всі негаразди людського суспільства. Згадки про зразки світової культури та про її творців пронизують весь текст, об’єднуючи всі інші тематичні лінії єдиною темою вічності.

Література

1. Будін Пер-Арне. Кінець імперії: роман Юрія Андруховича „Московіада” // Слово і час. – 2007. – № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.slovoichas.in.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=90&Itemid=34
2. Вегеш А. І. Традиції та новаторство української літературно-художньої антропонімії посттоталітарної доби: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / Анастасія Іванівна Вегеш. – Івано-Франківськ, 2010. – 19 с.
3. Калінкін В. М. Теоретичні основи поетичної ономастики: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеню д-ра філол. наук: 10.02.02 – російська мова, 10.02.15 – загальне мовознавство / Валерій Михайлович Калінкін. – К., 2000. – 37 с.

4. Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики: монографія / О. Ю. Карпенко. – Одеса : Астропrint, 2006. – С. 106–131.
5. Карпенко Ю. О. Власні назви в художній літературі / Ю. О. Карпенко // Літературна ономастика: зб. статей. – Одеса : Астропrint, 2008. – С. 9–13.
6. Карпенко Ю. О. Літературна ономастика Ліни Костенко: монографія / Ю. О. Карпенко, М. Р. Мельник. – Одеса : Астропrint, 2004. – 216 с.
7. Михайлів В. Н. Роль ономастической лексики в структурно-семантической организации художественного текста // Русская ономастика: сб. научн. трудов / отв. ред. Ю. А. Карпенко. – Одеса : Изд-во ОГУ, 1984. – С. 101–109.
8. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1973. – 366 с.
9. Літературознавчий словник-довідник / ред. колегія: Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів, В. І. Теремко. – К. : Видавничий центр „Академія”, 1997. – 752 с.
10. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей: словник-довідник. – 2-ге вид., випр. і доп. / за ред. В. М. Русанівського. – К. : Наук. думка, 1996. – 335 с.
11. Андрухович Ю. Московіада. Роман жахів / Ю. Андрухович. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. – 152 с.

С. В. Дмитрієв
(Одеса)

ТИПОЛОГІЯ НОМІНАЦІЙ ОСОБИ ПРОПОЗИЦІЙНО-ДИКТУМНОГО ТИПУ В УКРАЇНСЬКИХ СОЦІОЛЕКТАХ

У статті розглянуто типологію мотивації назив особи пропозитивно-диктумного типу в українських соціолектах. Номінативні одиниці розглядаються з позицій когнітивно-ономасіологічного аналізу.

Ключові слова: пропозитивно-диктумна мотивація, предикативно-аргументний різновид, мотиватор-предикат, модус.

The article considers the typology of motivation in person-naming acts of propositional-and-dictum type in Ukrainian sociolects. The nominative units are regarded from the standpoint of modern concepts in cognitive and onomasiological analysis.

Key words: propositional-and-dictum motivation, argument-predicate type, predicate motivator, mode.

Зацікавлення дослідників вивченням лексики на позначення особи зумовлено антропоцентричною спрямованістю сучасного мовознавства. Система сучасних українських соціолектів дає дуже цікавий матеріал для досліджень номінацій особи, оскільки насычена ними. Крім того, лексиці цих ідіомів притаманний високий ступінь емотивності в цілому і номінації особи зокрема.

Когнітивний принцип аналізу, на думку О. О. Селіванової, "дає можливість дослідження мови як конвенційної символічної системи, що фіксує результати концептуалізації й категоризації представниками певного етносу, навколошнього світу та внутрішнього рефлексивного досвіду" [8, 51]. Предметом дослідження у статті є пропозитивно-диктумний тип мотивації номінацій особи в українських соціолектах.

Когнітивно-ономасіологічний аналіз назив особи в соціолектах дає змогу виявити закономірності вибору мотиваційних ознак, а також встановити концептуальну структуру, яка зумовлює механізм номінації. Пропозиційно-диктумна мотивація ґрунтується на процесі внутрішнього програмування мотиваційної бази та виокремленні з неї мотиватора з диктумного компонента, що входить до складу пропозиції чи ототожнюється з нею.

Незважаючи на те, що здійснено вже значну кількість лінгвістичних досліджень пропозиції, деякі аспекти залишаються суперечливими. Це стосується як визначення самого цього поняття, так і класифікації пропозицій. Сучасні трактування пропозиції лінгвістами можемо поділити на дві групи: об'єктивістські та суб'єктивістські. Перша точка зору, поширенна у лінгвістиці ХХ ст., представляє пропозицію як структуру, незалежну від свідомості людини. З поширенням когнітивної методології пов'язана друга точка зору, і ми приєднуємося до такого трактування, розуміючи під пропозицією ментальне утворення, яке існує у свідомості користувача мови.

Сучасна лінгвістика вирішує три проблеми у зв'язку з трактуванням пропозиції. Перша з них — це представлення пропозицію істинних або неістинних знань. В основі такого підходу лежить концепція схоластичної логіки, де й виникло це поняття, що розглядалося як судження [1, 23].

Друга проблема — структурування пропозиції, що передбачає альтернативний підхід до її інтерпретації: а) пропозиція містить лише диктум; б) пропозиція включає диктум і модус. Сьогодні українська лінгвістика використовує два основні підходи до розгляду сутності модусу: 1) модусна сфера виражає відношення змісту висловлювання до дійсності та оцінку цього відношення з боку мовця [4, 134]; 2) модус містить суб'єктивне, оцінне, почуття, волевиявлення [3, 117].

Базовим для нашого дослідження є розуміння модусу як змісту суб'єктивної оцінки, що виникає у результаті оцінно-емоційного сприйняття.

Третя проблема пов'язана з визначенням верbalного чи невербалного статусу знань, які містяться у пропозиції. Ми розуміємо

пропозицію як певну модель позамовної дійсності, що прирівнюється до предикатно-аргументної структури [2; 6; 7].

Дослідження пропозиційно-диктумної мотивації передбачає членування диктуму і встановлення реляцій між його компонентами. Конекції у рамках пропозиції здійснюються між слотами – вузлами предикатно-аргументної структури. О. О. Селіванова виокремлює в диктумі пропозиції такі слотові рівні: предикат, що позначає властивості об'єктів і відношення між ними; генералізацію, що являє собою фрейм-схему, конекції гіперонімічних слотів; кількість, що характеризує розмір, обчислювальну величину; еквонімію, що відображає когнітивні зв'язки однопорядкових гіпонімів базового рівня; якість, що вказує на характерні ознаки, властивості, риси номінативних одиниць; аргумент, що залежить від рольової структури предиката; партитив, що відображає співвідношення цілого і його частини [8, 131–140].

Пропозиційно-диктумну мотивацію назв особи у соціолектах за загальним способом найменування можна було б назвати метонімічною, оскільки у процесі творення нового слова актуалізується конекція за суміжністю між слотовою позицією твірного і новою пропозиційною позицією похідного найменування. Концептуальна метонімія дозволяє сфокусувати увагу не на схожості окремих якостей і ознак сутностей, що складають образ, а на окремому особливому аспекті образу шляхом заміщення одного поняття суміжним. Метонімія робить образ більш висвітленим, об'ємнішим. Концептуальна основа метонімії полягає у смисловій конденсації від більш конкретного, часткового значення до більш загального [5, 89]. Слід зазначити, що основу відомих регулярних метонімічних перенесень становить не переход від прямого значення до переносного, а переход від базової когнітивної структури до лексичного значення.

Пропозиційно-диктумна мотивація назв особи у соціолектах української мови не є однорідною і залежно від селекції того чи іншого слотового рівня має кілька типів. Так, О. О. Селіванова виділяє предикатно-аргументний, гіперонімічний і гіпонімічний (еквонімічний) різновиди предикатно-аргументної мотивації [8, 163].

Предикатно-аргументний різновид пропозиційно-диктумної мотивації ґрунтуються на “селекції мотиватора із зони істинної інформації про об'єкт, яка безпосередньо набута у процесі пізнавально-практичної діяльності номінаторів і презентована знаками у прямих значеннях” [8, 166–167]. В основі цього різновиду мотивації лежить метонімія – механізм мови, сутність якого полягає у регулярному чи оказіональному перенесенні назви одного класу предметів або назви одного предмета на суміжний, органічно з ним пов'язаний [10, 120].

Це можуть бути перенесення за суміжністю на ґрунті процесуальних, просторових, понятійних, семантичних, ситуативних, логічних та інших відношень між найрізноманітнішими категоріями об'єктивної дійсності, зокрема між особами, діями, предметами, процесами, подіями, місцем, часом, явищами, соціальними інститутами, причиною, наслідком тощо.

Мотиватор найменування може позначати суб'єкт, предикати різних типів, об'єкт, інструментив, медіатив, локатив, темпоратив, каузатив тощо (кількість термів у концепціях різних лінгвістів коливається від 5 до 100).

У соціолектах предикатно-аргументний різновид представлений активацією предиката (*бовчило* „той, що весь час ляпає язиком”, *гоцаль* „молодий хлопець, що проводить час на дискотеках” <*гоцати діал.* „вибивати; сильно стукати” [ЕСУМ 1, 577]); **об'єкта** (*металіст* „крадій або контрабандист кольорових металів”, *ведмежатник* „зламник сейфів” (об'єктом дії виступає *ведмідь* „сейф” [9, 78])); **локатива** – просторового компонента (*петя* „учень професійно-технічного училища”, *фіалка* „студентка філологічного факультету”); **якості** (*дихляк* „худа людина”, *стильняк* „модно, гарно вдягнений чоловік”), а також конекцією слотів предиката і якості (*крутишка* „успішна, впевнена, модно вдягнена дівчина”, *лісобрей* „ліса людина”), предиката й об'єкта дії (*кайфолом* „той, хто псує задоволення”, *кнопконатискач* „депутат Верховної Ради України”).

Номінації особи в українських соціолектах переважно мотиваційно прозорі, проте є й винятки. Так, у номінації *крутишка* „успішна, впевнена, модно вдягнена дівчина” можлива як мотива-

ція прикметником *крутий(a)* „багатий, респектабельний, процвітаючий; оригінальний; про людину, яка досягла висот у певній сфері діяльності”, так і (що видається менш вірогідним) дієсловом *крутитися* „постійно займатися різними справами, клопотатися чимось, шукаючи виходу з біди, труднощів”. Мотиватори номінацій особи в українському сленгу є індикаторами особливостей мовлення людини; її зовнішніх ознак та фізичних якостей; особливості її поведінки (в т.ч. шкідливих звичок – вживання спиртного та наркотиків, девіантної сексуальної поведінки, розладу інтелекту); принадлежності людини до певної соціальної групи чи її роду занять.

Значну групу мотиваторів становлять слова, що позначають *особливості мовлення людини*. Від них утворено назви, що вказують на надмірну балакучість людини (*балабон* „коментатор”, *бовчило* „той, що весь час ляпає язиком” < *бовкати* „говорити, не обдумавши, навмання”, *торохтілка* „балакуча жінка” < *торохтіти* „голосно й швидко, іноді безладно говорити, розмовляти, базікати”, *тринділо* „балакун” < *триндіти* „багато говорити”). А є лексеми, що позначають людину, яка своєю балакучістю набридає, заважає, викликає дискомфорт: *грузило* „людина, яка веде беззмістовні розмови, втомлює балаканиною” < *грузити* „вести порожні, беззмістовні розмови”, *нитик* „той, що увесь час ніс” < *нити* „набридливо скаржитись на кого-, що-небудь, виражати своє незадоволення з природу чогось”, *нудик* „набридлива людина” < *нудити* „набридливо скаржитися, нарікати, скиглити”. Негативну уцінку містить і слово *невун* „той, хто набридає постійним і неякісним співом”, запозичене з російської мови. Лише в одному випадку ономасіологічна ознака відбуває щось позитивне – сміх: *хихотушка* „дівчина, яка любить посміятися”.

Іншу групу становлять предикати-мотиватори, що позначають *зовнішні ознаки та фізичні характеристики особи*. Від них утворено слова, що вказують на неохайній вигляд (чуха, чушка), а також на відмінну фізичну форму, статуру (*бузівок*, *качок*, *громила*). Слово *качок*, утворене від предиката *качатися* „нарошувати м’язи, виконуючи фізичні вправи”, використовується на позначення здоровової, дужої людини. *Громила* „дужий, сильний, той, хто громить

що-небудь”, використовується на позначення людини великої фізичної сили. Ця лексема утворена від *громити* „бити, руйнувати”. *Бузівок* „великий, сильний”, походить від *бузити* „влаштовувати бійку, конфлікт”. Пор. однак *бузівок* „однорічне теля” [СУМ 1, 250].

Значну групу складають предикати-мотиватори, які відбивають різні *особливості поведінки людей*. Утворені від них лексеми за значенням також досить різноманітні. Цікаво, що в загальнонародній мові воно є позитивно оцінним („тот, хто много поет, любит петь”, пор. також укр. *розм. співун* „людина, яка вміє і любить співати, багато співає”) а в жаргоні та розмовному мовленні набуває негативної оцінки. Зрідка ономасіологічна ознака відбуває щось позитивне – сміх: *хихотушка* „дівчина, яка любить посміятися”.

Низку номінацій особи пов’язана з предикатами-мотиваторами, що стосуються *відпочинку та розваг*. Хоч ці назви й нечисленні, але вони досить яскраво відбувають спосіб відпочинку багатьох людей, особливо молоді: *оторва* „дівчина-підліток з некерованою поведінкою”, пор. *відірватися* „отримати задоволення від чогось, приемно провести час” [КТЖЛ, 70], і *дрига* „постійна відвідувачка дискотек” < *дригати* „робити різкі уривчасті рухи, перев. ногами (про людей), лапами (про тварин)” [СУМ 2, 412].

Виокремлюються номінації осіб і за іншими поведінковими ознаками, пов’язаними з виконанням певних дій. Причому слова цієї групи можуть бути як нейтральними чи навіть позитивно оцінними (зводила „організатор” < *зводити* „починати щось, затівати”; *приколіст* „жартівник” < *приколюватися* „сміятися з когось або чогось”), так і негативно оцінними. До останніх належать номінації осіб, вчинки яких несхвалюються суспільством: *пресовщик* „той, хто пресує за завданням адміністрації” < *пресувати* „здійснювати тиск (психологічний, моральний)”; *стукач* „донощик” < *стукати* „доносити, нашпітувати, доповідати”. Цікаво, що у слова *дарило* „щедра людина” мотиватор *дарити* „передавати що-небудь у власність як подарунок” [СУМ 2, 213] є скоріше позитивно оцінним чи принаймні нейтральним. А от похідна від нього номінація особи містить досить виразний присмак негативної

характеристики: *дарило* – це той, хто надмірно, непродумано щедро порядкує своїм майном.

Окрему групу складають предикати-мотиватори, які вказують на *назви осіб за родом занять / професією*: ломщик „той, хто обманює при обміні грошей, недодаючи кілька купюр”, лабух „музикант, який заробляє на життя грою в ресторанах” (мотиватором є дієслово *лабати*, „грати на музичному інструменті” [9, 198]). Сюди ж можна віднести й назви осіб, що позначають представників маргінальних прошарків суспільства: *ильондра*, „дівчина, жінка легкої поведінки” < *ильондрати*, „займатися проституцією”; *шмига*, „повія, що віддається у парку” < *шмигати*, „чатувати, очікувати”; *аскач*, „жебрак, прохач” < англ. *ask*, „просити”, яке має знайому мовцям внутрішню форму; носії соціолектів, особливо молодіжних субмов, зазвичай добре знають зміст конкретних англійських прототипів, від яких утворюють лексеми подібного типу. Є й мотиватори, що використовуються для творення назв осіб, які тяжко та багато працюють: *робло*, „робітник, трудяга” < *робити*, „займатися якою-небудь, перев. фізичною, працею; працювати” [СУМ 8, 584], *пахар*, „трудяга, робітник” < *пахати*, „тяжко працювати”. Однак у слова *батрак*, „людина, яка тяжко працює” мотиватором є не дієслово, а іменник *батрак*, „бідний селянин-наймит”.

У деяких номінаціях особи предикати-мотиватори пов’язані з особливостями *психічних відхилень, психічною ненормальностю*. Зокрема: *припарений / припарок*, „психічно ненормальна людина” [КТЖЛ, 221], *тутило*, „дурень, ідіот” < *тупiti*, „не розуміти чогось” < *тупий*, „нерозумний”, *відморожений*, „лівний, ненормальний” та походить від нього *відморозок* 1) „емоційно та інтелектуально недалека людина, часто агресивна”, 2) „людина, позбавлена моральних принципів” і, нарешті, 3) „член угруповання рекетирів, який бере участь у бойових операціях” [КТЖЛ, 71–72]. На прикладі останнього слова добре видно семантичний розвиток жаргонізму: від значення 1 походять значення 2 та 3. Цікаво, що ідея психічної неадекватності пов’язується з ідеєю граничних температурних показників – гарячого та дуже холодного (*припарений* < *припарати*, *відморожений* < *відморозити*). Чимало назв, предикати-мо-

тиватори яких стосуються шкідливих звичок (алкоголізму, наркозалежності): *бухар*, „алкоголік” < *бухати*, „пити алкогольні напої” [КТЖЛ, 61], *ширко*, „наркоман” < *ширятися*, „уводити собі наркотики унутрішньовенно” [КТЖЛ, 301], *нюхач*, „токсикоман” < *нюхати*, *торчок*, „наркоман”, пор. рос. *торчать*, „находиться в состоянии алкогольного опьянения”, „испытывать состояние наркотической эйфории” [МС, 701].

Аналіз предикатно-аргументного різновиду пропозитивно-диктумної мотивації виявляє універсальний механізм утворення різноманітних ономасіологічних категорій. У назвах, які реалізують ономасіологічну категорію носія агентивного відношення до об’єкта дії, мотиватором виступає власне об’єкт дії. Такі номінації можуть вказувати на особливості поведінки (хаявник, „людина, яка безкоштовно користується чим-небудь” < *хаява*, „отримання чого-небудь за чужий рахунок, безкоштовно” [КТЖЛ, 278]), шкідливі звички (*бормотолог*, „алкоголік” < *бормотуха*, „дешеве вино суміннівої якості” [9, 55]) та ін.

Проаналізувавши назви, які реалізують ономасіологічну категорію носія агентивного відношення до об’єкта праці, бачимо, що вони висвітчують конекції зі слотами предиката й об’єкта дії, тобто їх мотивуючою базою є конекції предиката фізичної діяльності й об’єкта: *кнопконатискач*, „депутат Верховної Ради України”, *макодзьоб*, „наркоман”, *спиртометр*, „алкоголік”, *трипераносець*, „людина, хвора на трипер”.

Функція локатива у найменуваннях осіб у соціолектах позначає їхнє місце перебування, проживання, навчання, роботи тощо: *бурсак*, „студент, учень (найчастіше ПТУ)” < *бурса*, „ірон. будь-який навчальний заклад” [9, 55], *гуманоїд*, „студент гуманітарного факультету”, згадані вище *петя* та *фіалка*. Як бачимо, в цих словах використано традиційний для сленгової лексики принцип мовної гри, жартівливого зближення зі співзвучними словами мови.

До групи слів, де мотиватором виступає слот якості, належать *дихляк* і *стильняк*, до лексем, утворених на мотиваційній базі конекції слота якості з предикатом, – *лісобрей*. Категорійний різновид пропозитивно-диктумної мотивації передбачає дублювання

когнітивної позиції мотиватора при транспозиційній похідності. Метонімічний характер категоризації виявляється у перенесенні ономасіологічних частиномовних категорій на найвищому рівні концептуалізації.

Певна частина сленгових іменувань особи виникла внаслідок субстантивації прикметників та дієприкметників, наприклад, *блакитний* „гомосексуаліст”, *рожева* „лесбіянка”, *брітій* „скінхед”, *заколотий* „закінчений наркоман”, *бемкнутий* „психопат”.

Одним із намірів мовця – користувача соціолекту є влучність, точність та різноплановість характеристики людини при її номінації. Реалізації цієї мети допомагає в т.ч. і пропозитиво-диктумна мотивація назв осіб в українських соціолектах. Особливо продуктивним є предикатно-аргументний різновид, де мотиватором виступає предикат, а також його конекції з іншими слотами.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Понятие пропозиций в логике и лингвистике / Н. Д. Арутюнова // Известия АН СССР. Сер. литературы и языка. – 1976. – Т. 35. – № 1. – С. 20–32.
2. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1993. – 368 с.
4. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
5. Кубрякова Е. С. Глаголы действия через их когнитивные характеристики // Логический анализ языка. Модели действия / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1992. – С. 84–90.
6. Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – М. : Прогресс, 1989. – Вып. 23. – 420 с.
7. Панкрац Ю. Г. Пропозициональные структуры и их роль в формировании языковых единиц разных уровней / Ю. Г. Панкрац. – Минск – М. : МГПИЯ, 1992. – 112 с.
8. Селиванова Е. А. Когнитивная ономасиология (монография) / Е. А. Селиванова. – К. : Изд-во українського фитосоціологічного центру, 2000. – 248 с.

9. Ставицька Леся. Український жаргон. Словник / Леся Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 496 с.
10. Сучасна українська літературна мова: Підручник / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 1994. – 414 с.

Список скорочених назв джерел

1. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / Гол. ред. О. С. Мельничук : У 7 т. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 1. – 632 с.
2. КТЖЛ – Ставицька Леся. Короткий словник жаргонної лексики української мови / Леся Ставицька. – К. : Критика, 2003. – 336 с.
3. МС – Нікитина Т. Г. Молодёжный сленг: толковый словарь / Т. Г. Нікитина. – М. : ООО „Издательство Астрель”: ООО „Издательство АСТ”, 2003. – 912 с.
4. СУМ – Словник української мови : в 11 т. / голов. ред. І. К. Білодід [та ін.]; АН УРСР; Інститут мовознавства. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

C. C. Самайчук
(Одеса)

ЛЕКСИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ ПРОЦЕСІВ ВИРОЩУВАННЯ ТА ОБРОБКИ ПРОСА (НА МАТЕРІАЛІ ГОВІРКИ СЕЛА ЧЕМЕРПОЛЬ ГАЙВОРОНСЬКОГО РАЙОНУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті розглянуто сільськогосподарську лексику, пов'язану з вирощуванням та обробкою проса. Поділено її відповідно до етапів, що стосуються підготовки ґрунту, розвитку і збирання проса та його обробки.

Ключові слова: сільськогосподарська лексика, лексико-семантична група, говорка.

The article deals with agricultural vocabulary connected with raising and processing millet. The vocabulary is divided into groups according to the stages of soil preparation and millet growth, its harvesting and processing.

Key words: lexical units of agriculture, lexical semantic group, dialect.

Говорка села Чемерполь належить до волинсько-подільської групи діалектів, а саме до подільського говору південно-західного наріччя [5]. Подільські говори охоплюють південь Хмельницької та Вінницької, північ Одеської та захід Кіровоградської областей [4, 235].

На сьогоднішній день село Чемерпіль є найвіддаленішим південним пунктом Гайворонського району Кіровоградської області. „По народному преданию, село Чемерполь получило свое название от некоего Чемерука, который в XVIII ст. основал на равном плоскогорье при реке Буг в 5-ти верстах от Савраны село и потомки его живут здесь до настоящего времени” [8, 57].

У 1900 році в селі Чемерполь проживало 1524 особи. Головними заняттями селян були землеробство і тваринництво, дехто займався також рибальством. Через сто дванадцять років населення села становить 1003 особи. Рід діяльності селян за цей час майже не змінився. Проте чемерпільчани уже майже століття передають нашадкам досвід у вирощуванні проса (*Panicum*) та майстерність виготовлення з нього віників. Це заняття стало доброю традицією й головним джерелом прибутку для більшості селян.

Ремесло вирощування та обробки проса добре відоме й жителям смт. Завалля, сіл Березівки і Ташлика Гайворонського району та села Сабатинівки Улянівського району Кіровоградської області, а також мешканцям сіл Вільшанки, Дубинового, Осичок та деяких інших населених пунктів Савранського району Одеської області. В Миколаївській області, а саме у смт. Криве Озеро Кривоозерського району, теж займаються вирощенням проса та виготовленням віників [3]. Миколаївська та Одеська області є південними сусідами Кіровоградської, тому лексика на позначення процесів вирощування та обробки проса в населених пунктах, які територіально належать до цих областей, багато в чому збігається.

Просо – „злакова рослина, з зерен якої одержують пшено” та „зерно цієї рослини” [7, т. 8, 290]. Близьке до нього *сорго* „південна злакова рослина з волосистим суцвіттям, подібна до проса” [7, т. 9, 463]. Загалом просо (сорго) – це кормова, продовольча й технічна культура.

Мета нашої статті – окреслити лексико-семантичну групу слів, пов’язаних із процесами вирощування проса, виокремити в ній підгрупи лексики на позначення дій, определенних дій, предметів та їх частин. Об’єктом дослідження є сільськогосподарська лексика зазначеного села, а предметом дослідження – лексико-семантична група (ЛСГ) слів, пов’язаних із процесами вирощування та обробки проса, яку можна умовно поділити на дві підгрупи: лексика, пов’язана з процесом вирощування проса, і лексика на позначення процесу його обробки.

Для того, щоб вирости будь-яку сільськогосподарську культуру, землероб спочатку повинен підготувати ґрунт: *виорати землю*

(город, пай, поле) [виг[°]орати зéмл'у (г[°]ор[°]од/ пái / п[°]óле)]. Наступний етап передбачає закриття вологи (влаги) [закри[°]т:́ á w[°]ол[°]óги (ўláги)], або інакше волочіння [w[°]ол[°]оч'íн':а]. Воно ж – ранньовесняне розпушування ґрунту боронами [б[°]óроnами]. Потім господар має скультивувати город (пай, поле) [ск[°]ул'ти[°]w[°]ува[°]ти г[°]ор[°]од (пái / пóле)], обробити ґрунт культиватором [к[°]ул'ти[°]w[°]áр[°]оm].

На наступному етапі просо потрібно засіяти (кинути в землю, посадити) [зас'íјати / кін[°]ути ў зéмл'у / п[°]осадити)]. Сють просо на вінники спеціальними сівалками, виготовленими в основному народними умільцями, або розсівають старим дідівським способом з руки [3]. Ця дія відбувається переважно в травні. Одразу після цього засіяну площу слід закотити (закоткувати) [зак[°]оти[°]ти (зак[°]от[°]кува[°]ти)], тобто „важкими котками” ущільнити поверхневий шар ґрунту” [7, т. 3, 161]; коток „сільськогосподарське знаряддя для ущільнення ґрунту, руйнування ґрунтової кірки” [7, т. 4, 311]. Коткування сприяє швидкому проростанню насіння.

Просо – теплолюбна рослина. Воно добре проростає (сходить) [пр[°]ор[°]остáje (сх[°]óди[°]т')] і розвивається [р[°]озви[°]wáje[°]: а] при температурі 30 – 35°C, легко переносить спеку до 40°C. Просо не вимогливе до ґрунтів. На початку вегетації росте повільно (4–5 тижнів) і пригнічується бур’янами [6]. Це означає, що засіяний город необхідно сапати (шарувати) [сапати / шар[°]ува[°]ти], тобто „за допомогою сапи [сапи] підпушувати землю і знищувати бур’яni”, і таргачити [таргáчи[°]ти], тобто „таргачкою [таргáчк[°]оу] прогнати, пробити вулиці, вулички між рядами”. Таргачка – ручне сільськогосподарське знаряддя, яке виконує ті самі функції, що й сапа; це ряд заливних коліс зірчастої форми з перпендикулярною залізною пластинкою попереду, насаджених на дерев’яний держак. Далі, теж за допомогою сапи, просо бажано прорвати [пр[°]ор[°]вáти], тобто прорідити. Тоді стебло буде товщим і волотка – більшою. Коли просо дістягло, його слід скосити (викосити, звалити, кинути) [ск[°]оси[°]ти (ви[°]коси[°]ти / звали[°]ти / кін[°]ути)] – зрізати стебло косою або серпом так, щоб його частина, яка залишилась у землі, була не більше десяти сантиметрів. Щоправда, за останні двадцять років маленькі ручні коси та серпи замінили великими заливними косами, які чі-

пляються до тракторів. На цьому процес вирощування проса закінчується і починається його обробка.

Скошений город потрібно зрівняти (порівняти) [зр'íйн'áти (п[°]ор'íйн'áти)]. Суть зрівновання полягає в стягуванні стебел проса на валки [ст'áг[°]уwan:í стéбе[°]л прóса наwáлкí], так, щоб волотки були одна біля одної. Цю дію люди виконують вручну. Просо у валках має підсохнути, аж потім його можна обрубати (обсíкти) [обр[°]убáти (обсíкти)] – перерізати стебло на дві частини таким чином, щоб частина стебла з волоткою була меншою. Ці менші частини потім забирають додому, а частини стебел без волоток – штурпаки [шт[°]урпакí] – спалюють. Обрубують просо переважно чоловіки за допомогою сікача [с'íкаchá]. Сікач „ручне знаряддя, яким січуть, рубають що-небудь” [7, т. 1, 217]. За розповідями жителів с. Чемерполя, сікач – це залізне сільськогосподарське знаряддя, яке складається з гострого заливного диска круглої форми, насадженого на заливний держак. Далі слід пов'язати снопи проса перевеслами [п[°]ов'јазáти сн[°]опи пр[°]оса пе[°]ре[°]вéслами]. Перевесло „джгут із скрученої соломи для перев'язування снопів” [7, т. 6, 139]. Нині замість соломи для виготовлення перевесел чемерполяни часто використовують очерет або ж взагалі замінюють перевесла мотузками із шпагату. Після цього врожай можна забирати з городу, цей процес називається звезення [звéзéн':а]: снопи грузять [гр[°]úз'ат'] на машину (причеп, підводу, віз тощо) і везуть додому, де складають в стирту [ўстíрpt[°]у].

Маючи певну кількість снопів, просо слід почистити (полущи[°]ти) [п[°]очисти[°]ти (п[°]ол[°]úшчи[°]ти)] – обібрать листя зі стебла. Обібране листя, яке називають шулупиня [ш[°]ул[°]уpýн'a], використовується як корм для худоби. Молотіння проса [м[°]ол[°]от'íн':а пр[°]оса] – черговий етап на шляху до отримання готового виробу (вінника). Молотити „вибивати зерно з колосся, волоття, стручків і т. ін.” [7, т. 4, 791]. Молотять просо за допомогою молотарки [м[°]ол[°]отáрki]. Змолочене просо – готовий матеріал для виготовлення вінників, а зерно – корм для тварин та птахів.

Далі розглянемо лексику, безпосередньо пов'язану з виготовленням вінників (віник „зв'язаний жмуток віниччя, лозин, гілок для під-

мітання долівки, підлоги, обмітання чого-небудь тощо” [7, т. 1, 677]). Спочатку потрібно набрати (*скласти*) [набрати / скласти], а потім *скачати пучки* [скачти п’ючкі]. Набирають пучки зазвичай жінки, складаючи вже обмолочені стебла проса у невеликі жмутки та закріплюючи їх мотузкою. Качати пучки – обмотувати лозиною або шпагатом набрані жмутки. Наступна дія – *качання ручки* [качан’: а р’ючкі]. Ручки качають шворкою у станку або на козі [р’ючкі качајут’ швóрк’ю у станкú або на к’оз’ї]. Цим займаються переважно чоловіки. Шворка – це тонкий мотузок; мотузочек; мотузок узагалі [7, т. 9, 434]. Шворку прив’язують до товстої дерев’яної палиці завдовжки приблизно п’ятдесят сантиметрів, яка називається *горчиком* [г’юрчи’ком]. На горчик прикріплюється *крижик* [крайчи’к] – своєрідний пояс із тканини. Станок – це металева основа прямокутної форми із залізним перпендикулярно привареним штирем по-переду. На металеву основу ставиться стільчик-качалка, до штиря прикріплюється шворка. Майстер сідає на стілець, одягає крижик, прикріплює його до горчика, обмотує шворкою три пучки і качає віник. Коза – пристрій, що має вигляд дерев’яної лавки, на якій з одного краю закріплена металева конструкція, якою качають віники.

Для виготовлення віників використовують лозину [^{л’юзину}] або шпагат [шпагат]. Лозина – тоненьке стебло верби. Перед качанням лозину розколюють на три або чотири частини спеціальним дерев’яним колунчиком [^{к’юл’юнчи’ком}] або ножем. Розколені стебла на деякий час замочують у воді – відмочують [в’ідм’юч’ют’]. Лоза – особлива рослина, вона відганяє від хати злі сили та хвороби [3]. Останнім часом при виготовленні віників замість лози майстри використовують шпагат.

Розглянемо лексику, яка номінує різновиди виробів із проса. Віники бувають *перепльтні* [пе’ре’пл’отн’і]; *пучкові* [п’ючк’ов’і], або *тroyни* [тр’юяні]; *сувенірні* [^{с’юве’н’ірн’і}], або *oberegi* [обе’реги] (див. таблицю 1). Перепльтні віники відрізняються від *пучкових* (*тroyнів*) *mітлою* [м’ітлоу], яка у перших складається з певної кількості волоток, переплетених товстою ниткою, а у других – з трьох пучків. *Пучкові віники* бувають маленькі – *одьожки* [од’южки] та *великі* [ве’лік’і]. *Сувенірні віники* (*oberegi*) на перший по-

гляд – звичайні віники із необмолоченого або обмолоченого проса. На них приkleєні торбинки з зерном, коси та мотузки із мішковини, мініатюрні гончарні вироби, дерев’яні фігурки та віконця, насіння різних рослин тощо [3]. Для українського народу оберіг – це найдавніший символ щастя, що уособлює традиції та мудрість роду.

Табл. 1

ВІНИКИ			
ПЕРЕПЛЬОТНІ	ПУЧКОВІ (ТРОЯНИ)		СУВЕНІРНІ (ОБЕРЕГИ)
	ОДЬОЖКИ	ВЕЛИКІ	

Частина лексики, пов’язана з вирощуванням проса та його обробкою, може позначати як власне дії, так і дії определені: *садити* – садіння; *коткувати* – коткування; *санати* – санання; *проривати* – проривання; *косити* – косіння; *молотити* – молотіння; *качати* – качання тощо. Інші групи лексики позначають предмети (*плуг, сапа, таргачка, перевесло, горчик, крижик, колунчик, лозина, шпагат* та ін.) та частини предметів: *стебло, волотка, штурпак* (частини проса); *держак* (частини сапи, таргачки, сікача); *мітла, ручка* (частини віника) тощо.

Таким чином, лексика на позначення процесів вирощування та обробки проса охоплює слова (іменники й дієслова) і словосполучення, які називають усі етапи праці: від підготовки ґрунту до виготовлення виробів із проса. Детальнішого дослідження вимагають і інші групи сільськогосподарської лексики.

Література

1. Атлас української мови: у 3 т. – К. : Наук. думка, 1984 – 2001. – Т. 1–3.
2. Береза І. Закарпатське село Чомонин може забезпечити віниками всю Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zakarpattyatourism.info/product_info.php?language=ua&products_id=2721
3. В’язання віника – традиційне ремесло Кривоозерщини: навч. проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kryveozero-school2.edukit.mk.ua>

4. Макарчук С. А. Етнографія України: навч. посіб. / С. А. Макарчук. – [2-е вид.]. – Львів : Світ, 2004. – 520 с.
5. Прилипко Н. П. Подільський говір // Українська мова. Енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.litopys.org.ua/ukrmova/um180.htm>
6. Прося [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Прося>
7. Словник української мови: у 11 т. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.
8. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Камянец-Подольск, 1901. – 97 с.

СЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ: НАЦІОНАЛЬНА СВОЄРІДНІСТЬ, КОНТАКТИ З ІНШИМИ МОВАМИ, МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ

УДК 81'373.611

Л. А. Петрова
(Одесса)

ВНУТРИСЛОВНАЯ ГЛАГОЛЬНАЯ МОТИВАЦИЯ В РОДСТВЕННЫХ ЯЗЫКАХ

Стаття присвячена зіставному аналізу семантичних мотиваційних відносин у споріднених мовах. На матеріалі російської та української мов розглядається розвиток дериваційних відносин на внутрішньослівному рівні у багатозначних дієсловах на позначення фізичної дії.

Ключові слова: порівняльний метод, семантична деривація, мотивація, дієслово, споріднені мови.

The article is devoted to the comparative analysis of intraword motivational relations in related languages. The development of derivational relations at the intraword level concerning polysemantic verbs of physical activity is described on the material of the Russian and Ukrainian languages.

Key words: comparative method, semantic derivation, motivation, verb, related languages.

На протяжении многих лет основной единицей семантики признается языковое значение. Как отмечал Л. М. Васильев, опре-

деление значения как „отношения позволяет подвести под эту категорию любую функцию языка, но такой подход ничего не дает для установления внутренней природы значения” [4, 15]. Поэтому более объективным представляется рассматривать значение как психическую сущность, вербализованную языковыми знаками. Такой подход позволяет найти аналогичные основания для системных объединений языковых единиц в родственных языках, что является целью нашего исследования.

При классификации глагольной лексики в семантическом аспекте использовались три принципа: 1) денотативный (или тематический), 2) парадигматический и 3) синтагматический.

Семантические изменения на уровне внутрисловной деривации, обусловленные различным соотношением понятийного и денотативного факторов и, следовательно, различным компонентным составом, позволяют провести аналогию со словообразовательными процессами, где отношения между мотивирующим и мотивируемым словами выражаются формально (словообразовательные аффиксы) и семантически (словообразовательное значение) (А. Н. Тихонов, Ю. Д. Апресян, Е. Л. Гинзбург и др.). На основе этой аналогии мотивационные отношения во внутрисловной парадигме могут быть рассмотрены с формальной и содержательной точек зрения.

Применительно к лексической мотивации нельзя выделить какие-либо звуковые отрезки, семантическая же минимальная разница сохраняется. Эта разница может быть представлена различным образом. На наш взгляд, ее особенности объективно отражаются в типах смысловых отношений между основными (семантически независимыми) и производными значениями, выделенными Н. Д. Гариповой [5]: 1) основное значение и производное имеют одинаковую семантическую структуру, отличаясь разным содержанием нескольких или отдельных сем; 2) в смысловой структуре производного значения происходит перегруппировка сем; 3) производное значение имеет дополнительные семы, отсутствующие в основном значении; 4) производное значение отличается от основного значения отсутствием тех или иных сем.

Е. Б. Никифорова в основу когнитивно-семасиологического механизма эволюции семантической структуры слова ставит модель семантического сдвига, под которой понимает „исследовательский конструктор, наглядно (схематично) отражающий динамику семантической структуры семемы: преобразования рангового статуса ядерных и периферийных сем при сохранении / изменении архисемы в процессе формирования производной семемы” [6, 114]. Модель семантического сдвига, на наш взгляд, позволяет проследить отношения мотивации в системе внутрисловной деривации не только среди семантически независимых единиц, но и между производными.

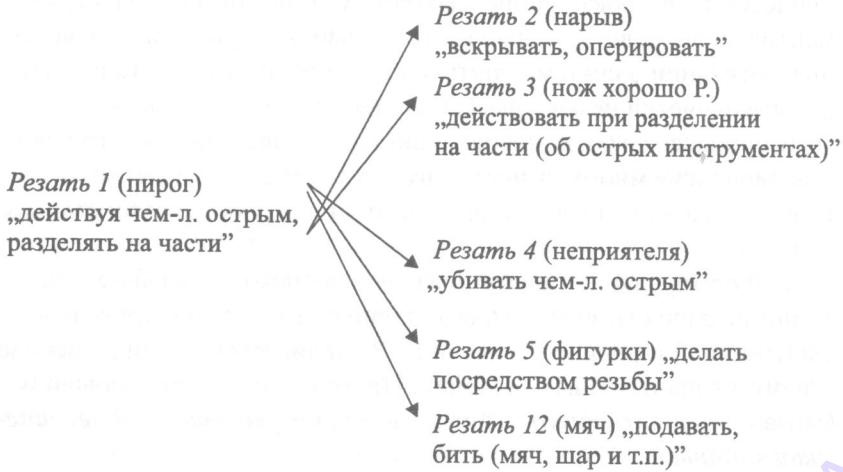
В процессе анализа мотивационных отношений во внутрисловной парадигме многозначных глаголов физического действия в русском и украинском языках мы отметили следующие закономерности:

1. Формирование нового значения происходит на базе прямого номинативного значения, его оттеночного значения (лексико-семантической вариации – термин Н. В. Халиной [10]) или на основе одного из производных значений. Прямую связь мотивированного слова и мотивирующего мы называем *непосредственной лексической мотивацией*.

Так, ЛСВ **качать 2** (головой) „производить колебательные движения чем-л.” непосредственно мотивирован ЛСВ **качать 1** (колыбель) „приводить в колебательное, ритмичное движение из стороны в сторону или сверху вниз”; значение глагола **краяти 2** „різати що-небудь взагалі; тяти” – ЛСВ **крайти 1** „різати що-небудь на шматки, на частини, розрізувати, розтинати”; **горнути 2** „гребти веслами; веслувати” – семемой **горнути 1** „згрібати докупи що-небудь сипуче”; **сосать 5** „о тупой ноющей боли в желудке, животе (от голода, недомогания и т.п.)” – оттеночным значением **сосать 1Б** (влагу) „вбирать воду, питательные соки из земли (о корнях растений)”; значение семемы **брать 12** „производить, оказывать на что-л. действие, свойственное тому или иному орудию, средству” – значением **брать 6** (камень) „добывать”;

Как показали наблюдения, отношениями непосредственной мотивации в родственных языках связано большинство семем во вну-

трисловной парадигме многозначной лексемы. Выявлены случаи, когда одна семема является непосредственно мотивирующей для двух, трех и более ЛСВ. Семная структура производящей семемы может по-разному отражаться в различных мотивированных единицах – от полного перехода сем до частичного. Ср. следующие примеры:

В производные ЛСВ *резать 2, резать 3* переходит вся семная структура производящего, остальные вторичные номинативы (*резать 4, резать 5, резать 12*) наследуют лишь сему 'действовать чем-либо острым'.

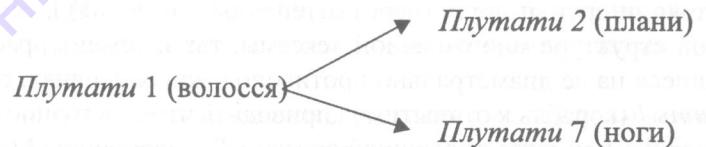
• В данном случае наблюдается полное транспонирование сем производящего ЛСВ в семную структуру производных.

*Путать 1 (нитки)
„беспорядочно
перевивать”*

→ *Путать 2 (бумаги) „нарушать,
сбивать порядок расположения”*

→ *Путать 7 (коня) „надевать переплетать”*

В этом типе внутрисловной мотивации происходит частичный перенос сем производящей единицы: в семную структуру ЛСВ *путать 2* транспонируется сема 'беспорядочно', а в ЛСВ *путать 7* – сема 'переплетать'. Аналогичное явление наблюдаем и в украинском языке, ср.:

2. Внутри полисеменной парадигмы выделены случаи опосредованной мотивации. Это явление характеризуется непрямыми мотивационными связями. Между семемами, находящимися в мотивационных отношениях, располагаются промежуточные единицы – ЛСВ или оттенки значений.

Например, в украинском языке ЛСВ *ламати 1* (криги), „згинаючи або б’ючи з силою, відділяти частини чого-небудь або розділяти щось на частини” опосредованно мотивирует ЛСВ *ламати 6* „викликати хворобливі відчуття ломоти”, поскольку между ними в деривационной цепи имеется лексико-семантический вариант *ламати 5* (губки) „порушувати звичайний вигляд, звичайні контури”. *Ламати 5* и *ламати 6* связаны отношениями непосредственной мотивации: *ламати 1 → ламати 5 → ламати 6*.

В отношениях опосредованной семантической мотивации, в частности, находятся в русском языке: ЛСВ *держать 1B* (ветку) „взяв в руки (в рот, в зубы и т.п.), не давать выпасть” – *держать 2* (балкон) „служить опорой чему-л.; поддерживать”; *грызть 1* (орехи) „крепко сдавливая зубами, раздроблять что-л. твердое;

раскусывать” – *грызть* 3 (сердце) „терзать, мучить, тревожить (о мыслях, чувствах и т.п.)”; *рвати*¹ 1 (бумагу) „резким движением разделять на части” – *рвати*¹ 5 (цветы) „дергая, отделять от ветки, стебля (что-л. растущее)”; в украинском языке: *смикати* 1 „тягнути рвучкими і різкими рухами” – *смикати* 3 „втягати, виривати що-небудь звідкись, із чогось”; *рубати* 2 „бити, розтинати холодною зброєю (шашкою, шаблею і т. ін.)” – *рубати* 5 „говорити, висловлюватися про кого-, що-небудь або діяти стосовно до когось дуже різко, категорично”; *мазати* 1 „покривати шаром чогось рідкого або жирного” – *мазати* 5 „промахуватися (під час стріляння, у грі)” и др. Как видим, отношениями опосредованной мотивации могут быть связаны как семемы, находящиеся на минимальном расстоянии друг от друга (через оттеночные значения) в семантической структуре многозначной лексемы, так и семемы, располагающиеся на ее диаметрально противоположных уровнях, ср.: *готовить* 1 (корабль к отплытию) „приводить что-л. в годное к употреблению или использованию состояние” – *готовить* 2 (уроки) „трудиться над выполнением, осуществлением чего-л., разрабатывать что-л.”, но *брать* 1 (книгу) „принимать в руки, схватывать руками (зубами, щипцами и т.п.)” – *брать* 13 „принимать какое-л. направление, направляться куда-л.”. Эти наблюдения релевантны для обоих родственных языков.

Количество промежуточных звеньев в такой цепи также может быть различным. Ср.: *бить* 1 (кувалдой) → *бить* 7 (в барабан) → *бить* 8 (полночь) – одно звено; *бить* 1 (ногой по земле) → *бить* 2 (кулаками ребенка) → *бить* 4 (рыбу) → *бить* 5 (зенитки Б. по деревне) – два звена; *плести* 1 (косу) → *плести* 2 (корзину) → *плести* 2Б (фабулу) → *плести* 3 (интригу) – *плести* 4 (небылицы) – три звена; *резать* 1 (мясо) → *резать* 3 (нож Р. металл) → *резать* 7 (рюкзак Р. плечи) → *резать* 7В (взгляд Р. сердце) → *резать* 8 (студента на экзамене) → *резать* 9 „ставить в безвыходное положение” – четыре звена; *ловить* 1 (шапку) → *ловить* 2 (птиц) → *ловить* 2Б (беглых) → *ловить* 2В (директора) → *ловить* 4 (случай) → *ловить* 5 (каждый звук) → *ловить* 6 (кого-л. на плутовстве) – пять звеньев.

Интересные выводы позволяют сделать наблюдения над глагольными лексемами в украинском языке. Несмотря на родственность, внутрисловная процессуальная деривация может развиваться по-разному. Так, во внутрисловной парадигме глагола *плести* представлена цепная полимотивация, в которой между семемами прослеживается максимум два звена: *плести* 1 (коли-сочку) → *плести* 1Б (вірші) → *плести* 2 (язиком) → *плести* 3 (зводити наклеп). По-иному формируется парадигма глагола *пиляти* (*пиляти* 1 „розрізати пилкою дерево, камінь і т. ін.”, *пиляти* 2 „граючи на музичному інструменті, перев. смичковому, видобувати з нього різкі, негармонійні звуки”), в которой насчитываются две вариации у первой семемы и одна вариация у второго ЛСВ (ср. в русском языке эквивалентная единица обладает тремя лексико-семантическими вариантами и двумя вариациями).

Как показывают наблюдения, расстояние между прямым номинативным значением и самым дальним периферийным ЛСВ, связанным опосредованными мотивационными отношениями, как в украинском, так и в русском языке не превышает пяти звеньев (вспомним правило шести шагов Ю. Н. Карапулова, выведенное ученым на основе наблюдений над системными явлениями в русском языке). С другой стороны, разные ЛСВ могут стать мотивирующими для одного производного, транспорнируя в его семантическую структуру одинаковые семы. Наблюдения показывают, что производные ЛСВ могут быть мотивированы двумя семемами или семемой и оттеночным значением. Приведем примеры.

Царапать 2 (ножку стула)
„скрести когтями, ногтями,
наносить царапины”

Царапать 2Б (ногами по полу)
„скрести, шаркать
по чему-л.”

Царапать 3 (письмо)
„писать или чертить
(обычно неразборчиво
или небрежно)”

Производный ЛСВ *царапать 3* наследует сему 'скрести' как у производящей семемы *царапать 2*, так и у производящего оттеночного значения *царапать 2B*.

Таким образом, установлены мотивационные оппозиции в деривационных парадигмах многозначных непроизводных глаголов физического действия в русском и украинском языках, показана разная степень зависимости семем друг от друга и выявлено „подлинное соотношение значений” (Д. Н. Шмелев) в структуре многозначных лексем в родственных языках.

Литература

1. Апресян Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1967. – 247 с.
2. Апресян Ю. Д. О регулярной многозначности / Ю. Д. Апресян // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – М. : Наука, 1971. – Т. XXX. – Вып. 6. – С. 509–523.
3. Боровикова Н. А. Регулярная многозначность в лексико-семантических группах русских глаголов : Автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / Н. А. Боровикова. – Свердловск, 1985. – 18 с.
4. Васильев Л. М. Семантика русского глагола / Л. М. Васильев. – М. : Высш. школа, 1981. – 184 с.
5. Гарипова Н. Д. К вопросу о роли основного значения в организации смысловой структуры многозначного глагола / Н. Д. Гарипова // Системные отношения в лексике и методы их изучения. – Уфа : Изд-во БашГУ, 1977. – С. 70–74.
6. Никифорова Е. Б. Семантическая эволюция лексической системы русского языка: тенденции, векторы, механизмы / Елена Борисовна Никифоровна. – Волгоград : Изд-во ВГПУ „Перемена”, 2008. – 327 с.
7. Петрухина Е. В. Соотношение глагольных и контекстных средств выражения аспектуальной семантики в русском и чешском языках / Е. В. Петрухина // Проблемы функциональной грамматики : Полевые структуры / Отв. ред. А. В. Бондарко, С. А. Шубик. – СПб. : Наука, 2005. – С. 219–232.
8. Соколов О. М. Имплицитная морфология русского языка: Монография / О. М. Соколов. – Нежин : Гідромакс, 2010. – 184 с.

9. Соколова С.О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. О. Соколова. – К. : Наук. думка, 2003. – 282 с.
10. Халина Н. В. Семантическая структура многозначного глагола / Н. В. Халина // Вопросы словообразования в индоевропейских языках. Форма и значение. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1985. – С. 125–133.
11. Чудинов А. П. Типология варьирования глагольной семантики / А. П. Чудинов. – Свердловск : Изд-во УрГУ, 1988. – 144 с.

Г. Ю. Касім
(Одеса)

ЛОКАЛЬНО МАРКОВАНІ ПОЛОНІЗМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У статті розглядаються новітні запозичення з польської мови, які функціонують у сучасній українській мові на рівні мовлення (в електронних ЗМІ) та номінують етноспецифічні явища польської культури. Описується значення та походження цих слів, наявність / відсутність семантизації, стилістична та прагматична функція їх у текстах.

Ключові слова: запозичення, полонізм, безеквівалентна лексика.

The article considers present-day loanwords from the Polish language, functioning in modern Ukrainian language at the speech level (in electronic mass media) and nominating ethnosemantic phenomena of the Polish culture. The meaning and origin of these words, presence / absence of their semanticity, their stylistic and pragmatic function in the texts are described.

Key words: loanwords, words of the Polish origin, untranslatable (culture-specific) vocabulary.

Процес взаємодії мов належить до мовних універсалій: немає мов, які б не зазнавали б у процесі свого розвитку впливу інших мов [3, 142]. Найяскравіше ця взаємодія проявляється у вигляді лексичних запозичень, які стають потужним імпульсом мовних змін: за підрахунками дослідників, понад 20 % неологізмів сучасної української мови є запозиченнями [1]. Звичайно ж, переважну, якщо не абсолютну більшість серед цих новітніх запозичень становлять англіцизми. Проте не можна оминути і внесок інших мов, зокрема тих, що безпосередньо контактиують з українською. Тому-то становить інтерес виявлення й опис полонізмів, які нещодавно з'явилися в українській мові.

Електронні ресурси дають сучасним лексикологам зручну можливість отримати інформацію про першу фіксацію запозиченого слова у мовленні, про його подальше функціонування і досягнення певного рівня частотності (зрідка – входження до основного лексичного складу) чи (набагато частіше) про втрату актуальності й припинення вживання.

Метою статті є констатація та опис функціонування в мовленні нових запозичень із польської мови, зафікованих (досить регулярно чи, навпаки, окремо) сучасними україномовними ЗМІ. Ми свідомо обмежуємося лише лексемами, маркованими локально (гжанець) чи локально й хронологічно (осадник, осадництво).

Серед запозичень, що знаходяться на маргінасах живомовної стихії, виділяють варваризми та екзотизми, прагнучи розмежувати ці поняття. Варваризми – це слова з виразними ознаками іншомовності, лексеми, процес запозичення яких ще не закінчився. Одним з основних критеріїв виділення варваризмів є відсутність повної адаптації до мовної системи [3, 198]. При цьому варваризми не називають іншомовних реалій, мають відповідники в українській мові та легко можуть бути „перекладені” шляхом заміни своїми відповідниками [2, 147]. Екзотизми ж є назвами етноспецифічних явищ. Як зазначає Г. В. Зимовець, перенесення з іншої мови назви реалії (явища, відсутнього в культурі носіїв мови-реципієнта) зумовлене об'ективними причинами – необхідністю поповнення словника позначеннями для нових денотатів. Такі лексеми широко використовуються у художній літературі зі стилістичною метою, однак за наявності сприятливих умов можуть перейти до основного лексичного фонду мови. Проте на початкових етапах введення іншомовних лексем вони можуть супроводжуватися поясненнями у тексті [див.: 3, 213].

Запозичення – назви місцевих реалій виконують, крім номінтивної, ще й стилістичну функцію, наголошуючи на локальній чи локально-хронологічній прив'язці денотата до певної точки просторового чи часового континууму. Не входячи до основного лексичного складу мови-донора, а іноді й узагалі перебуваючи на рівні мовлення, а не мови, такі запозичення тим не менше становлять

інтерес як в аспекті мовно-культурних контактів, так і в аспекті динаміки лексичної системи в сучасному соціумі.

Назви етноспецифічних страв традиційно становлять облігаторну частину безеквівалентної лексики. Щоправда, лише поодинокі етноспецифічні страви проникають у побут інших народів (як-от бігос, гуляш чи суші). Здебільшого ж вони стають хіба що „цікавосткою” для туристів, а назви цих страв функціонують на рівні мовлення, а не мови. Є така група слів і серед запозичень з польської. Пор. рекламу туристичного туру зі згадуванням назв польських страв та напоїв і семантизацією деяких із них: *Рекомендую познайомитись з гуральськими традиціями і скуштувати частинку культури поляків – „Гуральський вечір”! „Бундз” – чудовий сир, „осципек” – солений овечий сир, „москол”, свинина, ягњатко, баранина, „квашниця” і, звичайно ж, чай горяніна – всесвітньо відомий „гжанець”* [23]. Тепер детальніше про ці назви.

На Подгалі (польські Татри) виробляють сир з овечого молока *bundz, bunc*. Назва має паралелі в сусідніх слов'янських мовах. Українські словники фіксують гуцульський діалектизм будз „свіжий овечий сир” [8, т. 1, 247], бундз „молодий овечій творогъ”, „великий кусок овочіяго сыру” [7, 105]. В „Етимологічному словнику української мови” ця лексема розглядається як імовірне запозичення з румунської мови, а польські діалектні лексеми *bundz, bunc, bondz* – як запозичення з української [5, 278].

Що ж до назв інших страв, то *moskol* (мн. *moskole*) – „placki pieczone na blasze, potrawa regionalnej kuchni podhalańskiej” – перепічка (пляцек), що печеться на гарячій поверхні кухонної плити; назву пояснюють як похідну від *Moskal* „росіянин”: начебто в часи Першої світової війни військовополонені з Росії саме так випікали „пляцки”. Перекладний словник фіксує варіант *moskal* як діалектизм зі значенням „овсяная лепешка” [4, т. 1, 462]. *Квашниця* < п. *kwaśnica* „tradycyjne danie polskiej kuchni góralskiej, zupa otrzyumywana z kiszonej kapusty z dużym udziałem soku z kwaszonej kapusty i mięsa” – суп із кислої капусти на свинячих реберцях.

Найчастіше серед назв польських страв та напоїв в україномовних текстах згадуються *оципек / осципек* і *гжанець / гжанець*. Бе-

зеквівалентна лексема *oszczypiek / oscyperek* в перекладному словнику семантизується (не зовсім вдало) як „копченая брынза (в кусках веретенообразной формы)” [4, т. 1, 652]. В україномовних текстах значення цього слова здебільшого пояснюється: *Також рекомендую оципек (oscyperek) – копчений сир із овечого молока, схожий на наші гуцульські коники* [19]; *Популярним є також оципек (смажений на грилі солоний сир) <...>* [18]; *Тут Ви зможете придбати сувеніри, купити гуральський сир (оципек) <...>* [17].

Назву традиційного польського гарячого алкогольного напою – *grzane piwo / wino*, чи *grzaniec*, – в україномовних текстах представлено у формах *гжсанець, гжанець, гжсанець, гжсанець* з обов’язковою повною чи частковою семантизацією: <...> запрошуєть покушувати приготовлені на грилі вишукані страви, насолодитися незабутніми солодощами, і різдвяним напоєм – *гжсанець* [23]; *А в холодну пору гостям пропонують також гжсанець – гаряче пиво із виневим чи малиновим сиропом, або з медом і специями* [17, 8.09.2011]; *Пивний ганець (гаряче пиво) з цитриною, коли за вікном заметиль – краса* [21]; *У місцевих поляків є звичай пити гжсанець – це таке підігріте пиво зі спеціями* [25]; *Склянка галицького гжсанцю (гаряче вино зі спеціями) – б злотих* [18]; *Гжсанець і різдвяний ярмарок в центрі міста підняли настрий <...>. Гжсанець – Віноварене – Глювайн – Вінбрюле – Форальтбор – глінтвейн став напоєм нашої поїздки* [12]. Хоч слово *гжсанець* неодноразово повторюється, та наявність семантизації переконливо свідчить про знаходження його на маргінессах сучасної української мови. Перетворення слова на загальнозважоване залежить виключно від позамовних чинників – стане напій популярним чи залишиться екзотикою.

Згадується також назва польської страви *жур / журек* (п. *żur, żurek*): <...> корчма, де подають <...> старопольський *жур* – суп на житній заквасці [28]; *На ці гроши можна взяти борщ чи журек, вареники, чай або каву* [18]. Аналогічна страва була знайома й іншим слов’янам. Так, у словнику Б. Грінченка *жур, джур* описується як страва на заквашенному вівсяному борошні [7, 376, 492]. Оскільки етимологічно слово *жур* пов’язане з давньоверхньонімецьким *sûr* „кислий” (спорідненим із праслов’янським *syrъ „сирий”) та

середньоверхніонімецьким *sür* „кисле тісто” [6, 210], то, очевидно, свого часу воно прийшло в українську мову через польське посередництво. Втім, на сьогодні лексема, зафіксована словником Б. Гринченка, є в українській мові практично не вживаною, а жур / журек функціонує саме як назва польської страви, з семантизацією лексичною (*суп на житній заквасці*) чи контекстуальною (борщ чи журек).

Насичення текстів про Польщу назвами етноспецифічних явищ є потужним і надійним засобом створення місцевого колориту. В [28] згадуються зокрема реалії, пов’язані з національною кухнею та шляхами її репрезентації: *На перше у цій кнайпі смакуватиме боровиківка – густо насычена грибна юшка <...>* (від польського *borowikówka* <*borowik*, „блій гриб” [4, т. 1, 79]); *Неподалік на розі є „Вінярня”, де в зимовий період найкраще замовити „Гжансец галіцький” – глінтвейн з приправами (вінярня „винний магазин / ресторан” – від польського *winiarnia* [4, т. 2, 522]); <...> потрапите у „Налисничарню”, де, щоб наїстися доскочку, достатньо замовити <...> налисники з гречаного борошна з різними соусами на вибір* (пор. п. *naleśnik*, „млинець” [4, т. 1, 490]). І нарешті: *А через дорогу біля Ботанічного саду є низка рибних „смажарень”, де на вас чекатимуть рум’яні форелі та коропи (від п. *smażnia*, „кіоск, де продають смажену рибу” [4, т. 2, 345]).*

Виразними маркерами місцевого колориту традиційно виступають також оніми. Автор зазначененої вище статті активно використовує і цей тип лексем: *Під Брамою Гродською розташувався Teatr NN <...>* (Гродська – власна назва брами в історичному центрі Любліна, прикметник від польського історизму *gród*, „фортеця, замок”); *Найвідоміший з університетів є Католицький (КУЛЬ), у якому свого часу викладав Папа Іван Павло II; тепер же виши має його ім’я* (назва університету в Любліні – абревіатура, від польського *Katolicki Uniwersytet Lublinski*); <...> *етнофестивалю „Миколайки фолькові” <...> Організовує його місцевий гурт „Оркестр Святого Миколая” <...>* (назва етнофестивалю в Любліні – від польського *Mikołajki folkowe*: *mikołajki* – назва традиційного для польської культури свята, дня святого Миколая). Вжито й катойконім любеляк

„мешканець Любліна”. <...> *любеляки* нерідко виїздять із рідних, не зовсім престижних, місць до Krakova, Broclava, Warsaw; <...> познайомитися з *любеляками* близче <...> [28].

Неодноразово вживається *Старувка*, „історичний центр польського міста, найстарша його частина”: <...> над *Старувкою* (*Старим містом*) височіє Люблінський замок <...> [28]; *Старе місто* – або, як його ще називають, *Старувку*, – вважають обличчям Warsaw 24% респондентів. Цікаво, що *Старувка* частіше згадувалася у відповідях жінок, а також молоді [13]; *Старе місто* Замості вважається найточнішою реалізацією ідеї міста в стилі ренесансу. Власне тому *Старе місто*, або, як кажуть поляки, *Старувка* міста занесена до списку об’єктів світової культурної спадщини ЮНЕСКО [22]. Від польського *starówka*.

Назви етноспецифічних реалій стають засобом зацікавлення туристів: *Факультативно пропонуємо вечірню атракцію по-гуральськи – виїзд групи з факелами на куліг* [15] (п. *kulig*, „традиционное катание на санях (на масленице)” [4, т. 1, 371]). Прикметник від п. *góral*, „гураль (коренной житель польских Татр)” [4, т. 1, 244] активно вживається у рекламі туристичних послуг: *Тут Ви зможете придбати сувеніри, купити гуральський сир (оціпек) і побачити багато цікавинок, а також прогулятися центральною вулицею Закопане – Крупувки* [17]; *Вечірня прогулянка центральною вулицею Закопане – Крупувки. Тут Ви зможете відвідати магазини, посидити в гуральських колибах біля палаючого багаття, послухати гуральську музику та з’їсти оригінальні гуральські страви* [15].

Вживання полонізмів на рівні індивідуального мовлення може не тільки виконувати номінативну функцію, а й ставати засобом локальної маркованості, як це відбувається при введенні в україномовний текст полонізмів *krasnal*, *krasnoludek* “гном” [4, т. 1, 356]: *Краснолі, або краснолюдки*, – то польською “гноми”. Невеличкі створіння в каптурках, заклопотані своїми справами. Найбільше їх у самому центрі: в околицях Ринку можна побачити близько трьох десятків *краснолюдків*: біля фантастичної готичної Ратуші, найстарішого в Польщі паба та костелу Св. Ельжбети [27]. Характерно, що слово несмертельник (від п. *nieśmiertelnik*, „солдатський жeton до 1939 р.”,

„nazwa używanego w wojsku elementu systemu identyfikacji żołnierzy w razie ich śmierci”) з’явилося в українському перекладі статті польського автора: *В результаті цих досліджень у биківнянських могилах знайдені предмети, які належали до осіб з Українського катинського списку. Серед них: водійські права Франчішека Пашкеля, мешканця села Смордва, що під Дубном, заарештованого як „агента польської поліції”; військовий медальйон-„несмертельник” сержанта Юзефа Нагелька, командира прикордонної застави в Скалачі, він був ув’язнений як „антирадянський елемент”. <...> 2033 – саме під цим номером Юзеф Наглік фігурує в Українському латинському списку. Медальйон-несмертельник із його ім’ям був знайдений у Биківні [29].* У статті на цю тему, написаній українськими істориками, згадується вже тільки військовий медальйон: *За твердженнями польських науковців, у ново віднайдених Биківнянських могилах виявлено посвідчення водія на ім’я Франца Пашкеля, військовий медальйон сержанта Юзефа Нагліка і гребінець австрійської фірми „Matador Garantie” з видряпаними на ньому ініціалами, які, як припускають, можуть належати полякам [30].*

Засобом локальної маркованості є й назва органу управління воєводства у Польщі – сеймик <п. *sejmik*, „organ stanowiący i kontrolny samorządu województwa”>: *Сеймик Люблінського воєводства Польщі у понеділок прийняв постанову <...> [24]. <...> є відповідні домовленості між Вінницькою обласною радою та сеймиком Мазовецького воєводства щодо співпраці органів представницької влади [14].* Це нове запозичення, при тому, що в українській мові традиційно існував історизм *сеймик*, „У Польщі та Литві XV–XVIII ст. – з’їзд, збори феодалів одного воєводства, повіту” [8, т. 9, 110].

І лише зрідка вживання полонізму є прийомом передачі специфіки особливостей мовлення мешканців Західної України – Тернополя: *А ось і Катедра – саме під такою назвою, з наголосом на другому складі, знають її місцеві жителі. Побудована 230 років тому як Домініканський костел, нині греко-католицька Церква Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії – найвідоміша релігійна будівля міста [7]. Одним із територіально та хронологічно маркованих полонізмів української мови стало ще з середини минулого століття*

слово *осадник*, що його одинадцятитомний „Словник української мови”, орієнтуючись на мовно-ідеологічні кліше радянських часів, фіксує як історизм зі значенням „польський колоніст на західноукраїнських та західнобілоруських землях за часів буржуазно-поміщицької Польщі” [8, т. 5, 753]. У мові-джерелі слово *osadnik* мало широке значення без територіально-хронологічних обмежень – „переселенець, колоніст” (див., наприклад: [4, т. 1, 644]). При запозиченні відбулося типове для таких ситуацій звуження семантики порівняно з мовою-джерелом: <...> у 1919–1929 pp. на ЗУЗ (передовсім – на Волинь) переселилося 77 тис. польських „осадників”, котрі отримали понад 600 тис. га родючих земель [9]; Розпочалося масове заселення і без того перенаселених українських теренів поляками (200 тис. ветеранів війни й так званих *осадників*, яким наділяли землю) [31]. Очевидно, новим запозиченням є полонізм *осадництво* <п. *osadnictwo*, „заселені; колонізація” [4, т. 1, 644]: У 1930-ті роки в населенні Волині українці становили близько 70%, а в 1940-ті (коли, власне, й розгорівся кривавий конфлікт, який у Польщі дехто називав геноцидом) – мало не 80%, тоді як поляки – лише 15%. І то близько половини з них переселилися із власне польських земель за 20 міжвоєнних років у межах політики „*осадництва Східних кресів*” (назва теренів сьогоденної Західної України, Білорусі та Литви) [11].

Розглянуті полонізми, будучи назвами етноспецифічних реалій, крім номінативної функції, виконують у текстах, як правило, ще й стилістичну роль, наголошуючи на локальній специфіці іменованого об’єкта – прив’язці його до Польщі та її культури. Крім них, на сьогодні українська мова досить активно запозичує слова польської мови, яким не властива локальна маркованість, що свідчить про досить активні наслідки безпосередніх українсько-польських мовних контактів. Втім, нові запозичення з польської мови, що не є назвами етноспецифічних реалій, варти окремого дослідження.

Література

1. Мазурик Д. В. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-і роки ХХ ст.) : Автореф. дис. на здобуття наук.

- ступеня канд. фіолол. наук: спец. 10.02.01 – „Українська мова” / Данута Володимирівна Мазурик. – Львів. нац. ун-т імені І. Франка. – Л., 2002. – 19 с.
2. Медведєва О. Запозичення термінів як чинник лексичної інтерференції / О. Медведєва // Українська термінологія і сучасність. Зб. наукових праць. – К. : НАН України, 1998. – С. 147–148.
3. Мова і мовознавство в духовному житті суспільства: Монографія. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2007. – 352 с.
4. Гессен Д., Степула Р. Большой польско-русский словарь. – М. – Варшава : Русский язык – Ведза Повшехна, 1980. – Т. 1, 2.
5. Етимологічний словник української мови / гол. ред. О. С. Мельничук : У 7 т. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 1. – 632 с.
6. Етимологічний словник української мови / гол. ред. О. С. Мельничук : У 7 т. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 2. – 572 с.
7. Словарик української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : в 4-х т. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. – Т.1. – 496 с.
8. Словник української мови : в 11 т. / гол. ред. І. К. Білодід [та ін.]; АН УРСР; Інститут мовознавства. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
9. Веденеев Дмитро. Минуле як фактор конфліктів в українсько-польських стосунках. Українська правда, 04.07.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pravda.com.ua/
10. Гнатенко Марина. Соло Соломії. Тиждень, 30.06.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: tyzhden.ua/
11. Грабовський Сергій. Чи заспіває польський Сейм голосом КГБ/ФСБ? Тиждень, 25.04.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: tyzhden.ua/
12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: citroen-club.com/index.php?topic/10185-різдвяна-поїздка-2011/
13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://homebiz4ua.ru/247.html>, 21.03.2011.
14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.meta.ua/metka,21.06.2013.>
15. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://quality.net.ua/msg/ea4c665c5cb3f5ad3433840ed2d446c0/>
16. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gryntour.lviv.ua/pages/view/137.html>
17. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gryntour.lviv.ua/pages/print/235.html>
18. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lvivpost.net/content/view/13284/401/>
19. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: kolotylka.blogspot.com/2012/03/krakow-jesc-i-pic.html.
20. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: myreport.com.ua/foto-reportazh_big/yak-sya-varyt-pyvo.html.
21. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: posydenky.lvivport.com
22. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: wpolsce3000.wordpress.com/, 15.11.2012
23. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.akkordtour.com.ua/news.php/news/604/lang/ua
24. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gazeta.lviv.ua, 25.06.2013.
25. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nakurort.dp.ua/content/view/7902/7421/
26. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.voyageif.if.ua/34-polshha/758-drakon-cukerkii-para-lizh.html
27. Зінченко Олександр. Половання на краснолюдків. Тиждень, 6.06.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: tyzhden.ua/
28. Кабачій Роман. Уніялюбові. Тиждень, 26.02.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: tyzhden.ua/
29. Кальбарчик Славомір. Український катинський список. Українська правда, 9.11.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pravda.com.ua/
30. Кривошея Володимир, Онишко Леся. „Український катинський список” – за і проти. Не все так просто. Українська правда, 17.11.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pravda.com.ua/
31. Яблонський Валентин. Волинь-1943: погляд через 70 років. Дзеркало тижня, 5.04.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.zn.ua/>

*O. M. Скляренко
(Одеса)*

ЩЕ РАЗ ПРО НУМЕРАТИВНІ ТОПОНІМИ З ЧИСЛІВНИКОМ СІМ (ТИПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)*

Статтю присвячено аналізу нумеративних топонімів з числівником *сім* в ономастичній сфері України та інших країн. Природа власних назв незмінна, тому типологічний аналіз виявляє значний топонімний ізоморфізм. Відмінності зумовлені не лише специфічним характером і шляхами розвитку розглянутих мов, не лише різними географічними та історичними умовами їх існування, а й особливостями ономастичного менталітету та традицій народів, які творили ці назви.

Ключові слова: типологія, ономастика, топонім, ойконім, нумератив, кількісні числівники, число *сім*.

The article is devoted to the analysis of numeral toponyms with number *seven* in onomastic sphere of Ukraine and other countries. The nature of proper names being the same, the investigation reveals great deal of typological isomorphism. Their differences are determined not only by specific conditions of existence and development of corresponding languages but are also influenced by peculiarities of onomastic mentality and traditions of people who create these names.

Key words: typology, onomastics, oikonym, toponym, numeral, cardinal numerals, number seven.

Нумеративні топоніми не раз привертали увагу дослідників (див., наприклад, [9, 329–360]). Під терміном *нумеративні то-*

* Частково видозмінений варіант тексту, опублікованого в монографії Скляренко О., Скляренко О. Типологічна ономастика: [монографія]: у 5 кн. Книга перша: Лексико-семантичні особливості онімного простору / Олексій Скляренко, Ольга Скляренко. – Одеса : Астропрінт, 2012. – С. 340–350.

поніми розуміємо власні географічні назви, до складу яких входять основи числівників або числівники як незалежні слова. Жоден клас слів, включаючи й терміни спорідненості, не настільки стійкий і стабільний, як числівники першого десятка. Спочатку числівники були словами, що позначали конкретні поняття, і лише згодом, значно пізніше, в результаті абстрагування стали назвами чисел; проте індоєвропейцям ще не вдалося встановити первісні значення усіх цих слів.

У топонімній сфері найчастіше зустрічаються кількісні числівники. Кількість нумеративних топонімів у загальному корпусі власних географічних назв досить обмежена. Ойконімна система України станом на 1987 р. налічувала 30252 назви населених пунктів [12, 5]. Серед них лише 62 назви – нумеративні ойконіми. Ойконімна система США налічує вдвічі меншу кількість нумеративних назв. В ойконімних системах інших європейських мов такі назви поодинокі. Пояснюється це перш за все різними значеннями пропріальних слів і нумеративних слів. Значення власних назв закладено в їхніх функціях бути індивідуальними найменуваннями окремих однічних об'єктів, диференціювати, розрізняти однорідні об'єкти.

У стародавні часи одні системи числення могли обслуговувати утилітарні, прагматичні потреби суспільства, інші системи могли використовуватися у релігійних, так би мовити, духовних сферах. Скажімо, система числення з основою *n'ять* була необхідною у виробничій, промисловій та інших практичних сферах життя, а система числення з основою *sім* (яка базувалась на зовсім інших засадах) використовувалася в інших сферах, наприклад, в духовній (магічній). Мова йде не про нумератив *sім*, а про *семеричну систему обчислення* [9, 345–347].

Зазначимо, що число *сім* не завжди вважалося „добрим” числом, на що вказують конкретні факти минулого. В шумеро-аккадській міфології *сімка* (шумер. *īmīna bī* дослівно ‘їх семеро’), акадськ. *себетту*, *сібітті* ‘сімка’, ‘семеро’ позначали категорію демонів, переважно злих, поганих [6, 425]. У грецькій міфології однією з найважливіших подій перед Троянською війною був похід сімох вождів, чванливих, проти Фів [6, 425]. Взагалі для греків число

сім позначало страх, тривогу, сумнів. Не визначено функції східнослов'янського божества *Семаргла* (др.-рус. *Семарьгль*, *Симарьгль*, *Сим-Ръгль*), що входив до складу семи божеств староруського пантеону, ідоли яких були встановлені в Києві князем Володимиром у 980 р. Ім'я *Семаргла* походить, можливо, від давнього **Sedmor (o)-golvъ* „Семиглав” [6, 424], пор. характерну для слов'ян полікефалію, зокрема семиголового Руєвіта, бога війни, балто-слов'янське божество, атрибутами якого було сім мечів за поясом і який мав сім облич [6, 389].

Не можна виключати, що саме певні заборони містично-магічної природи зумовили той реальний факт, що іndoєвропейська прамова *не мала* власного слова для позначення числа *сім* і була змушена запозичити його в генетично і структурно далекій від неї семітській прамові. А найбільш табуйована семерична система числення з часом занепала і зникла. Цікавий у цьому відношенні той факт, що в староєврейській мові той самий семітський корінь мав значення ‘сім’ і ‘клястися’, ‘присягатися’ [18, 59]. Цей корінь виступає у різних семітських мовах із значенням ‘сім’, пор. араб. *sab*, арамейське *sva*, амхарське *sēbat*, срійське *sav'ō*, аккадське *sību*, а також в різних іndoєвропейських мовах, пор. лат. *septem*, ірл. *seacht*, гор. *sibun*, гр. *ερτα* (від антич. *σέρτα*), алб. *shtatë*, слов. *седмь*, лит. *septyni*, санскр. *saptan*, іранське *haft*, хет. *šipta*, тох. *śrāt* та ін. Розглянутий корінь зустрічається і поза межами зазначених мовних сімей, наприклад, фін. *seitsemän*, угор. *hét*, дав.-єгипетське *sefəh*, коптське *sasf*, туарегське *sa*, свахільське *saba*, малайське *sapta*, кхмерське *satta* та ін. [18, 59]. Чи не може це бути свідченням надзвичайної поширеності в далекому минулому семеричної системи числення, або, принаймні, числа *сім* як її найвиразнішого репрезентанта?

Використання *сімки* в різних духовних культурах пояснюється як зазначеною вище загальнолюдською причиною, так і збереженням магічних нумеративних реліктів у ментальному лексиконі людства. Число *сім* у мові стародавніх шумерів позначалось тим самим знаком, що й ідея всесвіту. Збудовані шумерами зиккурати з 7 сходинками відповідали 7 планетам, 7 дням тижня, 7 великим богам, 7 вітрам, 7 воротам підземного світу. Міфологія стародавньої Індії

також пов’язана з числом 7. Число 7 згадується в текстах Древнього Єгипту, античної Греції, стародавніх країн Америки [3, 142–143].

Зацікавлений власними географічними назвами на *сім* О. С. Стрижак зазначав: „Характерно, що числівник *сім* досить активно виступає у топонімії Європи та Азії”; та наводив ряд прикладів: урочище *Сім Братів* на Іртиші і *Сім Озер* у Східному Сибіру, *Сім Островів* біля узбережжя Франції, міста: *Сім Ключів* на Уралі, *Сім Колодязів* у Криму, *Сім Пагод* в Індокитаї, а також *Семибалки* у Ростовській обл., *Семибратьево* в Ярославській обл., *Семивражски* у Мордовській АРСР, р. *Семирічка* в бас. р. Єнісею, істор. обл. *Семиріччя* (Середня Азія), *Семиграддя* (Трансільванія) [10, 29]. Таку активність числа *сім* в ономастичі О. С. Стрижак пояснює вірою людей у магію цього нумератива. Він зокрема пише: „Цей топонімічний комплекс є, у значній мірі, відгомоном віри первісної людини в магічну силу числа *сім* (пор. біблійні *сім* планет і *сім* дияволів на небі, *сім* мудреців і *сім* чудес на землі, *сім* днів тижня тощо)” [10, 29–30]. Ідею про „магічне”, „сакральне” число *сім* у топонімії висловив також А. О. Білецький [1, 117]. М. М. Шанський, досліджуючи ойконіми цієї моделі, вважав, що вони „унікальні і належать до минулого” [14, 85]. Дж. Стюарт писав, що число *сім* вважається щасливим при номінації населених пунктів. У топонімії Англії, зазнає А. Рум, найбільш уживане „магічне” число *сім* [24, 318].

У нас виникають сумніви: невже розповсюдженість *сімки* в лексичному складі різних мов обов’язково пов’язана з її „магічною силою”? Можливо, існують й інші пояснення, не пов’язані з надприродними силами? Перш за все зазначимо, що в різних мовах існують стійкі мовні звороти, приказки, прислів’я, образні вислови, до складу яких входить числівник *сім*. Пор. укр.: *Сім потів зійшло*; *Сім баб – сім рад, а дитя безпупе*. Пор. рос.: *Семь бед один ответ*; *Семь вёрст не окопица*; *Семь раз примерь, один раз отрежь*; *Не строй семь церквей, пристрой семь детей*; *У семи нянек дитя без глазу*; *У него семь пятниц на неделе*; *Седьмая вода на киселе*; *Один с сошкой – семеро с ложкой*; *Суп из семи круп*; *Семи смертям не бывать, а одной не миновать*; *Лук – от семи недуг*; *За семь верст киселя хлебать*; *Семь пядей во лбу*; *Семь футов под килем!*; *Семеро*

на одного. Пор. англ.: *this seven years day* заст. ‘весь цей тривалий час’; *the seven virtues* ‘сім чеснот’; *the seven wonders of the world* ‘сім чудес світу’; *the seven deadly sins* ‘сім смертних гріхів’; *sevenfold* ‘багаторазово, (у) багато разів’; *seven-leagued boots* ‘семимильні чоботи’; *sevenpenny* ‘ціною у сім пенсів’, заст. ‘незначний, дріб’язковий’. Пор. нім.: *im siebenten Himmel sein* ‘бути на сьомому небі’; *ein Buch mit sieben Siegeln* ‘книга за сімома печатками’; *in sieben Sprachen schweigen iрон.* ‘як води в рот набрати’ (дослівно: ‘мовчать сімома мовами’) [9, 343–344].

Цікаво, що в тюркських мовах також існують численні фразеологізми з числівником *сім*. Щоб переконатися, що це не запозичення з іndoєвропейських мов, візьмемо для аналізу мову, віддалену від них територіально, з незначною літературною традицією, де основне джерело фразеологізмів – автохтонний фольклор і усна мова, в якій сталі словосполучення відбивають різні сторони життя народу, його звичаї та побут. Візьмемо, наприклад, башкирську мову. З народних казок увійшли в літературну башкирську мову фразеологізми з числівником *етe* ‘сім’ на зразок: *етe кат ер астында* із значенням ‘на краю світу’ (дослівно ‘під сімома шарами землі’; ‘сім шарів землі низ’); пор. ще *етe дингез аръында* (дослівно ‘за сімома морями’) [13, 179]; *етe тон уртана* ‘глибока ніч’ [13, 55].

Виникає думка: чи дійсно число *сім* обов’язково відповідає реальній кількості предметів? Сумнівно, щоб струмок *Сім Криниць* дійсно витікав із семи криниць, як це стверджує Ю. П. Князьков [2, 46]. Малоймовірно, щоб українські ойконіми *Семигір’я* (Днц, Крв), *Семигори* (Кв), *Семидвір’я* (Крм), *Семидуби* (Крв, Рв), *Семимогили* (Пл), *Семиполки* (Кв), *Семихатка* (Хрс), *Семихатки* (Зп, Од) свою доонімною семантикою віддзеркалювали дійсно існуючі природні факти [9, 341]. Невже їх дійсно було саме сім, а не, наприклад, шість, чи вісім, чи дев’ять? На нашу думку, пояснення розповсюдженості числа *сім* у топонімії багатьох мов, а також у різних фразеологічних зворотах лише вірою в „магічну і священну силу” цього нумератива, в його сакральний характер недостатнє, це фактично ухиляння від розв’язання надзвичайно глибокої і складної про-

блеми. Це зобов’язує нас розглянути числову назву *сім* більш детально, у різних аспектах.

Куток *Семихатки* села Малої Білозерки (Зп) в минулому складався з 7 хат, звідки й назва; в невеликому хуторі *Семихатки* (Зп) було 7 хат [2, 45, 122]. Назва поселення *Seven Hills* (AL) „Сім горбів” дескриптивна і описує місцевий ландшафт [16, 9], пор. називу іншого поселення *Seven Hills* (PA), яке раніше називався німецькою мовою з тим самим значенням – *Siebehnthal* [15, 247]. Місто *Seven Fountains* (VA) „Сім фонтанів” своїм вихідним значенням вказує на існування семи джерел мінеральних вод на площі у 0,5 акра [15, 378], а називу *Seven Springs* (TN) „Сім джерел” отримав курорт, джерела якого містили сім різновидів мінеральних вод [16, 327]. Назва невеличкого поселення *Seven Bridges* (NC) „Сім мостів” мотивована наявністю семи мостів через автостраду [16, 257]. Н.п. *Seven Troughs* (NV) „Сім корит” отримав цю називу по числу корит для запасів води, що були зроблені в каньйоні [16, 216]. Топонім *Сім горбів* у Римі (англ. *Seven Hills*) пов’язаний з реальними горбами, на яких або біля яких будувалось місто. Це *Aventine*, *Caelian*, *Capitoline*, *Esquiline*, *Palatine* (згідно з традицією, саме тут Ромул збудував перше місто в 753 р. до н.е), *Quirinal*, *Viminal* [21, 1073].

Назва крейдових стрімчаків у Великій Британії *Seven Sisters* „Сім сестер” (1588 р.) пов’язана з тим, що називу *Сім сестер* часто отримувала будь-яка група природних об’єктів, що складалася з семи об’єктів. Існує думка, що популярність назви на „Сім” виникла через сім зірок сузір’я Плеяди [23, 110]. Назва району Лондона *Seven Sisters* виникла завдяки називі шосейної дороги, збудованої в 1830-х роках і названої так за сімома в’язами, що росли поруч [23, 111]. Назва села *Seven Sisters* виникла від назви шахти “*Seven Sisters Colliery*” за пропозицією сина шахтовласника; син мав сім сестер [23, 111].

У топонімії Німеччини топонім *Siebeneichen* фіксується близько десяти разів, пор. також *Siebenbrunn*, *Siebenhausen*, *Siebenbäumen*, *Siebenberge*, *Siebenhöfen* [22, 488–488]. Пор. аналогічні нумеративні утворення в топонімії Франції. Ойконім *Sépeaux* (*Septempili* IX ст.) походить із лат. *septem* ‘сім’ *ma palus* ‘кіл’, ‘паля’ [19, 653]. Ойконіми

Septfonds, *Sept-Fonds*, *Septfontaine*, *Les Sept-Fontaines* походять від слів із значенням ‘сім джерел’; ойконім *Septforges* походить зі слів із значенням ‘сім кузень’; з певними життєвими реаліями, мабуть, пов’язана назва поселення *Sept-Frères* „Сім Братів” [19, 653]. Назва поселення *Sept-Meules* перекладається як „Сім млинових жорен”; ойконім *Septmonts* (*de Septem Montibus*, 1203 р.) перекладається як „Сім гір” [19, 653], а ойконім *Septvaux* (*de Septem Vallibus*, 1152 р.) – як „Сім долин”. Назва *Sept-Saulx* (*Septem Salices*, IX ст.) у перекладі значить „Сім верб” [19, 653].

Пор. назви на *сім* у топонімії інших мов. За словами О. М. Трубачова, число 7 було дуже відомим у східній частині Таврійського півострова та вкоренилося в ойконімії (пор., наприклад, поселення *Семь Колодезей* у Східному Криму). „Варто нагадати про місто семи божеств – *Ардáвда* (читають *Афдáрда*, аланска назва Феодосії), а також досить невизначену інформацію в арабській географічній літературі про країну біля Чорного моря під назвою „Сім окружів”. Середньовічні італійські джерела вказують на назву коло Алущти *Casale de lo Sdaffo* (*Osdaffum*) – тюрк. *Yedi-Yevler* ‘сім дворів’ [11, 18].

Назва поселення в Бразилії *Sete Lagoas* перекладається з португальської як „Сім озер” [17, 156]. Аргентинське місто *Corrientes* раніше мало довгу назву *San Juan de Vera de las Siete Corrientes* (1588 р.), в якій останні два слова мали значення ‘сім потоків’ з референцією на сім швидкоплинних струмків [23, 98]. Назву міста в північному Марокко *Ceuta* традиційно виводять із лат. *septem fratres* ‘сім братів’ із референцією на сім горбів, розташованих поблизу міста [23, 82]. Назва гірської гряди в Індії *Satpura* перекладається з хінді як „Сім складок” [23, 153]. Назва міста *Лабитнанги* (Ямало-Ненец.) мовою хантів означає „Сім модрин” від хант. *лапыт* ‘сім’ [8, 235]. Назва міста в Камеруні *N'Kongsamba* перекладається як „Сім горбів”, позначаючи його розташування [18, 332; 23, 271].

У топонімії, як у випадках з іншими числівниками, число *сім* не обов’язково відбиває реальну кількість, а вживається у значенні ‘багато’. В урошиці *Сім Маяків* на курганах стояло не сім, а двадцять кам’яних зображень баб – ‘маяків’ [2, 46]. Назва російсько-

го міста *Семилуки* (Воронезька область) походить від назви *Семь Лук* (сім лук ‘заворотів’ р. Дон; тобто ‘кілька’ заворотів); назва міста *Семипалатинск* (Казахстан) пов’язана зі старовинними будівлями (яких насправді було більше, ніж сім); назва регіону *Семиречье* (Казахстан) (калька казахського *Джетысу*) не відбиває реальну кількість річок у цій місцевості (насправді їх значно більше) і позначає ‘багато’ [8, 379]. Назва бурятського села *Долоново* походить від бурятськ. *долонуга* букв. ‘семилуки’ – там колись було багато лук [5, 35]. Французька назва міста *Sept-Îles* „Сім островів” у Канаді не відповідає дійсності: насправді там лише шість островів [20, 476]. А. О. Білецький зазначає, що „число *сім* взагалі широко представлено в афроєвразійській топонімії, особливо в її минулому” [1, 117]. О. К. Матвеєв пише з цього приводу: „Зараз вже досить добре відомо про поширеність у багатьох мовах Європи складань із числом 7, що позначають невизначену кількість предметів, яка не обов’язково дорівнює семи” [4, 7].

На нашу думку, *сімка* виявилася найбільш зручною для числення, бо вона відповідала природним обмеженням оперативної уваги і пам’яті. За загальнолюдськими особливостями психіки, людина може сприймати з усіма специфічними особливостями не більше 7 – 9 однорідних об’єктів. Тому число *сім*, яке займало значне місце у світогляді первісних людей, може бути тісно пов’язане з обмеженнями особливостей сприйняття [7, 235]. Оскільки інтелектуальні і психологічні можливості пересічної людини в усьому світі приблизно однакові, властивості психіки людей на землі дуже схожі. Це і є основною загальнолюдською причиною використання *сімки* в найрізноманітніших мовах. Зазначимо, що мовна реалізація особливості людської психіки, пов’язаної з поняттям *сім*, неоднакова в різних мовних сферах. Сфера фразеології та, можливо, сфера топонімії являють собою архаїчні „згустки мислення”, у яких загадково підвищена частотність числа *сім*.

Отже, число *сім* використовується у топонімії різних мовах не лише для позначення реальної кількості, а й з метою показати певну множинність, чисельність предметів (приблизно від п’яти до десяти), тобто являє собою своєрідну *нумераційну метафоу*. Можливо,

популярність числа *сім* в архаїчній сідомості зумовлена головним чином психологічними факторами – граничними значеннями обсягу оперативної людської пам'яті.

Література

1. Белецкий А. А. Лексикология и теория языкоznания (ономастика) / А. А. Белецкий. – К. : Изд. Киевского ун-та, 1972. – 209 с.
2. Князьков Ю. П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник. – Випуск 1 (Василівський, Вільнянський, Гуляйпільський, Запорізький, Новомиколаївський райони) / Ю. П. Князьков. – Запоріжжя : „Тандем –У”, 2004 – 338 с.
3. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление [пер. с франц. под ред. В.К. Никольского и А.В. Киссина] / Lévy-Bruhl L. Mentalité Primitive. – М. : Атеист, 1930. – 339 с.
4. Матвеев А. К. Образное народное видение и проблемы ономасиологической и этимологической интерпретации топонимов // Вопросы ономастики / А. К. Матвеев. – Свердловск : Урал. гос. ун-т, 1977. – Вып. 12. – С. 5 – 21.
5. Мельхеев М. Н. Происхождение географических названий Иркутской области / М. Н. Мельхеев. – Иркутск : Восточно-сибирское издательство, 1964 – 89 с.
6. Мифология народов мира. – Том второй. – М. : Сов. энциклопедия, 1982. – 425 с.
7. Панфилов В. З. Гносеологические аспекты философских проблем языкоznания / В. З. Панфилов. – М. : Наука, 1982. – 357 с.
8. Поспелов Е. М. Географические названия мира. Топонимический словарь / Е. М. Поспелов. – М. : Русские словари, Астрель, ACT, 2002. – 510 с.
9. Скляренко О., Скляренко О. Типологічна ономастика: [монографія]: у 5 кн. Книга перша: Лексико-семантичні особливості онімного простору / Олексій Скляренко, Ольга Скляренко. – Одеса : Астропrint, 2012. – 412 с.
10. Стрижак О. С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини (Нижньонаддніпрянське Лівобережжя) / О. С. Стрижак. – К. : Наук. думка, 1967. – 127 с.
11. Трубачев О. Н. Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоарийцы в Северном Причерноморье // Вопросы языкоznания / О. Н. Трубачев. – 1977. – № 6. – С. 13 – 29.
12. Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій: на 1 січня 1987 року: Упорядники П. М. Гринюк, А. Я. Сидорін / Відп. ред. В. І. Кирненко, В. І. Стадник. – Кий : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1987. – 504 с.
13. Ураксин З. Г. Фразеология башкирского языка / З. Г. Ураксин. – М. : Наука, 1975. – 192 с.
14. Шанский Н. М. Двоосновные названия городов в русском языке // Ономастика Поволжья / Н. М. Шанский. – Ульяновск, 1969. – С. 83 – 94.
15. Allotta R. I. Signposts and Settlers. The History of Place Names in the Middle Atlantic States / R.I. Allotta. – Chicago : Bonus Books, Inc., 1992. – 654 p.
16. Blevins D. The Unusual Origins of More Than 3,000 American Place Names / D. Blevins. – Nashville, Tennessee : Cumberland House, 2000. – 435 p.
17. Bloch D. Geographische Namen kurz erklärt / D. Bloch. – Gotha GmbH : Justus Parthes Verlag, 1993. – 198 S.
18. Cherpillod A. Dictionnaire Étymologique des Noms des Géographiques / A. Cherpillod. – Paris : Masson, 1991. – 527 p.
19. Dauzat A., Rostaing Ch. Dictionnaire étymologique des noms de lieux en France / A. Dauzat, Ch. Rostaing. – Paris : Librairie Larousse, 1963. – 738 p.
20. Everett-Heath J. The Concise Dictionary of World Place-Names / J. Everett-Heath. – Oxford : Oxford University Press Inc. New York, 2005. – xii + 596 p.
21. Merriam-Webster's Geographical Dictionary. – Third Edition. – Springfield, Massachusetts, 1997. – 1361 p.
22. Ortslexicon der Deutschen Demokratischen Republik. Zusammengestellt und bearbeitet von Heinz Adomeit. – Berlin : Sttatsverlag. – 1971. – 596 S.
23. Room A. A Concise Dictionary of Modern Place-Names in Great Britain and Ireland / A. Room. – Oxford-New York : Oxford University Press, 1985. – 148 p.
24. Room A. Dictionary of Place-Names in the British Isles. Over 4,000 Place-Names – Their Fascinating Origins and History / A. Room. – London : Butler & Tamer Ltd, Bloomsbury Publishing Limited, 1988. – xxvi + 414 p.

B. B. Горбань, M. N. Грибкова
(Одесса)

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ С ПАРТОНИМОМ ГОЛОВА В РУССКОМ И ПОЛЬСКОМ ЯЗЫКАХ

Статтю присвячено фразеологізмам як лінгвосеміотичним феноменам. Розглянуто частину фразесистеми з партонімом *голова*, описано особливості фразесистем в російській і польській мовах.

Ключові слова: фразесистема, антропоцентричність, лінгвосеміотичний феномен, фразеологічна картина світу, соматизм.

The article is devoted to phraseological units as linguistic-and-semiotic phenomena. The somatism (body-part term) *head* as part of the phraseological system is dealt with, peculiarities of phraseological systems in the Russian and Polish languages are described.

Key words: phraseological system, anthropocentrism, linguistic-and-semiotic phenomenon, phraseological view of the world, somatism (body-part terminology).

Одно из ведущих направлений современной лингвистики – сопоставительное изучение языков. „Рост интереса к сопоставительным исследованиям в последнее время связан, как представляется, со следующими причинами: потребностью выявления универсальных черт языкового материала; стремлением описать национальную картину мира носителей разных языков; интересом к изучению национальной специфики семантики и к специфике языкового мышления; расширением сферы преподавания иностранных языков; необходимостью совершенствования двуязычных словарей, где указываются национально-специфические черты семантики переводных соответствий” [13, 16].

Национальную картину мира следует рассматривать, по справедливому замечанию Б. фон Гумбольдта, не как „результат длительного исторического развития, а как изначально данное свойство языков: люди с помощью языка создают свой особый мир, отличный от того, который их окружает, – субъективный образ объективного мира” [6, 38]. Причем миры, в которых живут народы, – это разные миры, а „вовсе не один и тот же мир с различными навшанными на него ярлыками” [7, 104].

Этноспецифический способ познания мира интересно проследить, обратившись к фразесистеме, потому что ведущим ее принципом считается антропометричность. Как справедливо утверждал Ш. Балли, „извечное несовершенство человеческого разума проявляется также и в том, что человек всегда стремится одухотворить то, что его окружает. Он не может представить себе, что природа мертвa и бездушна; его воображение постоянно наделяет жизнью неодушевлённые предметы, но это ещё не всё: человек постоянно приписывает всем предметам внешнего мира черты и стремления, свойственные его личности” [1, 221]. Все вышесказанное относится прежде всего к фразеологизмам с соматическим компонентом. Вот почему А. Д. Шмелев и Т. В. Булыгина, ссылаясь на мнение Павла Флоренского, считают, что язык видит уникальность человека не только в его интеллектуальных и душевных качествах, сколько в особенностях его строения и в функциях частей тела, которые неразрывно связаны с этими качествами [3, 523–525]. Более того, части тела иногда возводят в абсолют. Так, Р. Ленекер одной из базовых концептосфер сознания считает человеческое тело, обозначение частей которого используется как наименования других концептосфер [11, 83].

Интерес исследователей к этой группе лексики определяется тем, что процесс осознания себя как личности человек начал с ощущений, которые возникают непосредственно через органы чувств и части его собственного тела. „Человек эгоцентричен, он видит в себе центр вселенной и отображает мир по своему подобию”, – пишет В. Г. Гак в одной из своих работ [5, 702].

Ориентация в пространстве и времени, выражение субъективной оценки – все это человек постигал постепенно, но всегда с помощью окружающих его „инструментов” познания – частей тела. При этом человеческое тело оказалось одним из самых доступных для наблюдения и изучения объектом, и слова, обозначающие части тела человека, так же древни, как и само человеческое сознание [2, 19].

Соматическая фразеология – это одна из обширных и продуктивных групп в корпусе фразеологии, которая, по подсчетам В. П. Шубиной, составляет около 15 % фразеологического фонда языка [15, 87], а по мнению Р. М. Вайнтрауба, – 30% [4, 162].

Обилие соматических фразеоглизмов в разных языках естественно, так как „соматические лексемы, входящие в их состав, обладают высокой способностью метафоризоваться” [9, 106]. Б. С. Данилов и Н. В. Куницкая также указывают на то, что „образование соматических фразеологических единиц на основе метафорического или метонимического переноса является наиболее продуктивным фактором их появления” [8, 83]. Это связано с тем, что при назывании нового объекта у человека возникает ассоциация прежде всего с тем, что ему хорошо знакомо. В первую очередь человек сравнивает окружающие предметы с самим собой, с частями своего тела: „Благодаря тому, что части тела постоянно находятся перед глазами, они становятся своеобразными эталонами для сравнения”, – делает вывод Т. Н. Чайко [14, 104].

Тем более интересным представляется рассмотрение соматических фразеоглизмов в сравнительном аспекте.

Цель нашей статьи: рассмотреть ФЕ с партонимом „голова” в русском и польском языках. Мы обратили внимание на эту часть тела, потому что в картине мира ей отводится важная роль. В антропоморфной картине вселенной „человек и космос – едины человек и космос – едины и в точности повторяют друг друга. Вселенная мыслится как человек-великан, <...> человеческое тело – микрокосм, малая Вселенная <...>, спр.: лат. *vir*, гор. *wair* „человек”, д.-англ. *weor* „Вселенная” <...>. Согласно антропоморфной модели космоса, ногам человека соответствуют корни „Мирового дерева”,

туловищу и внутренним органам – ствол „Мирового дерева”, а голове – крона дерева” [10, 116–117].

В антропоморфной модели Вселенной *голова* считалась центром деторождения, в связи с чем слова со значением „разум, понимание, ум” соотносятся со словами, имеющим значение „родить” <...> Интересна следующая цепочка семасиологических связей: „голова > солнце > небо > вода > огонь > земля > рука > женщина” („мать”, букв. „рождающая”) [10, 122]. Как видим, данные, приведенные М. М. Маковским в его „Сравнительном словаре мифологической символики в индоевропейских языках”, содержат весьма любопытную информацию: в ментальности древних людей *голова* ассоциировалась не только с тем, что вверху, но и со всеми стихиями, которые являются первоосновой Вселенной, а также с процессом творения (ср. мысль родилась, идея родилась, родилось стихотворение).

Голова – это еще и символ святости. Ср. лат. *caput* „голова”, но др.-русск. *капь* „идол, объект поклонения и святости” [10, 118]. Благодаря такому восприятию головы возникли фразеоглизмы *золотая голова*, *всему голова* (что-л. важное). Подобные фразеоглизмы существуют во многих языках, что является подтверждением предложенной идеи. Если рассматривать семантику ФЕ с исследуемым партонимом, то максимальное количество фразеоглизмов характеризует умственные способности человека, что вполне естественно, т.к. второй ЛСВ лексемы *голова* – „перен. ум, сознание; рассудок” [МАС, 325] Во фразеоглизмах с компонентом *голова* передается метафорическое значение „умный” и соотносится с оборотами *светлая голова* – „1. Очень умный, ясно, логично мыслящий человек; 2. Кто-либо ясно, четко, логично мыслит” [ФСРЯ, 113]; *с царем в голове* – „очень умен, смышлен, сообразителен” [ФСРЯ, 512]; *не без царя в голове* – „очень умен, смышлен, сообразителен” [ФСРЯ, 513]; *иметь голову на плечах* – „быть умным, рассудительным, сообразительным” [ФСРЯ, 185]; *голова на плечах* – „кто-либо умен, сообразителен” [ФСРЯ, 112]; *с головой (башкой)* – „1. Очень умный, способный” [ФСРЯ, 113]; *голова (котелок) варит* – „кто-либо сообразителен, догадлив, понятлив” [ФСРЯ, 111].

В польской ментальности, так же как и в русской, голова понимается как наличие ума, умственных способностей. Во фразеологизмах с компонентом *głowa* передается значение „умный”, „мудрый”: *mieć dobrze (poukładane) w głowie* „быть умным, мудрым, рассудительным”; *z głową „o człowieku umnem, sposobnym”*; *mieć wrzystkie klepki w głowie* „быть рассудительным, здравомыслящим” [MS].

В русском языке для обозначения ума употребляются ФЕ с другими соматическими компонентами: *семи пядей во лбу* – „очень умный, мудрый, выдающийся” [ФСРЯ, 373]. Об уме человека без употребления соматизма говорится во фразеологизмах: *хватать звезды с неба* – „отличаться выдающимися способностями, дарованием” [ФСРЯ, 504], *ума палата* – „кто-либо очень умен” [ФСРЯ, 308]. Все остальные используют соматизмы, причем подавляющее большинство (80%) фразеологизмов имеют компонент *голова*. Следует отметить, что в данных фразеологизмах представлена вариативность. Вместо слова *голова* могут употребляться другие слова в этом же значении: *котелок, башка*, не относящиеся к литературному языку. Здесь происходит замена компонентов: *с головой (с башкой)*, *голова (котелок) варит*. Отметим, что метафорический перенос наименования посуды на эту часть тела наблюдается в разных индоевропейских языках. В сербском языке голова также ассоциируется с котелком: *клиkeri mi radi* „котелок работает”; ассоцирование наблюдается и с половником, решетом. С решетом ассоциируется голова и у англичан, русских, украинцев, чехов и др. В болгарском языке фразеологизм *дървена чутура* („ступка”) характеризует глупого человека. В итальянском и французском языках голова обозначается словами *testa* и *tête*, которые восходят к латинскому *testa* „горшок”. Немецкое *Kopf* этимологически родственно английскому *cirp* „чашка”.

Голова может ассоциироваться и с предметом большего размера, чем посуда. В сербском языке – это шкаф, пивная бочка. С бочкой наблюдается ассоциация и в польском: *mieć wszystkie klepki w głowie*. Такая же метафора существует в украинском языке, но для обозначения глупого человека: *нема клепки в голові, без третьої*

(съомої) клепки в голові, розсохлися клепки. Подобный образ создается русской ФЕ *винтиков (винтика) не хватает в голове* – „просто глупом, странном человеке”. Голова, являясь вместилищем, может быть наполнена разным содержанием. Если это масло – то так характеризуется умный человек: *mieć olej w głowie* (ср. укр. *мати олю* (лій, смалець, dial. олій) *у голові*).

В сербском языке умный человек характеризуется ФЕ *има соли у глави*. Как известно, без масла и соли еды не приготовишь, т.е. ничего не сотворишь. Здесь прослеживается связь с мифологической символикой, о которой было сказано выше. Если в голове уже готовый продукт – каша, то это говорит о неясности мышления, путаницы. Если *голова соломой набита или половой* – то перед нами глупый, бесстолковый человек, в польском же языке *mieć siano w głowie* означает „быть легкомысленным”. С этим же значением употребляется и *mieć źle, niedobrze w głowie*. Несерьезность, легкомыслие передается при употреблении слова „ветер” и различных зоонимов: *ветер в голове* (*бродит, свистит, гуляет, ходит*), *тараны в голове* (*бегают*) (ср. укр. *цвіркуни тріщать у голові, горобці цвірін'ють у голові, зайчики у голові стрибають*).

Антагоническое значение „глупый” в русских ФЕ представлено очень широко на основании метонимизации соматического компонента и метафорического содержания его дистрибуции: *дубовая голова* – „тупой, бесстолковый человек” [ФСРЛЯ, 137]; *без царя в голове* – „очень глуп, недалек” [ФСРЯ, 513]; *голова садовая (прост.)* – „несообразительный, нерасторопный, неловкий человек” [ФСРЯ, 112]; *голова соломой набита (прост.)* – „кто-либо глуп, бесстолков, несообразителен” [ФСРЯ, 112]; *дурья голова (башка)* – „тупой, бесстолковый человек; тушица” [ФСРЯ, 112]; *мякинная голова (башка)* (*прост.*) – „глупый человек, дурак” [ФСРЯ, 112]; *пустая голова (башка)* – „1. Глупый человек” [ФСРЯ, 113]; *посконная голова (прост.)* – „глупый человек” [ФСРЛЯ, 138]; *чугунная голова (прост., презр.)* – „глупый человек, тугодум” [ФСРЛЯ, 135]; *голова и два уха (прост., пренебр.)* – „недалекий, недогадливый человек” [ФСРЛЯ, 136].

В польском языке также представлено немалое количество фразем с компонентом *голова*, которые передают значение „глупый”:

barania (*kapiściana, ośla, pusta*) *głowa*, „о человеке умственно ограниченном, тупом”; *bezglowy*, „недогадливый, глупый человек”; *nie mieć wszystkich klepek w głowie*, „быть глупым”; *tępa głowa*, „о человеке ограниченном умственно, неспособном”; *nie mieć rozumtu w głowie*, „быть глупым” [MS]. Следует отметить, что всего в одном из представленных фразеологизмов наблюдается явление вариативности. Вместо слова *barania* могут употребляться другие определения: *kapiściana, ośla, pusta*.

С другим соматическим компонентом указывает на человека глупого фразеологизм *медный лоб*, „ограниченный человек; тупица” [ФСРЯ, 230]. Синонимическими фразеологизмами со значением „глупый” являются фразеологические обороты без соматического компонента: *дубина стоецовая* (груб.-прост.) „очень глупый человек; тупица, дурак, болван” [ФСРЯ, 146]; *дурак набитый, дура набитая* (прост.) „очень глупый, тупой человек” [ФСРЯ, 147]; *отпетый дурак, отпетая дура* (устар.) „очень тупой, глупый человек” [ФСРЯ, 147]; *олух царя небесного* (прост.) „очень глупый человек; тупица, дурак, болван” [ФСРЯ, 296]. Только в четырех фразеологизмах, указывающих на человека глупого, не используются соматизмы, а в остальных же оборотах (60%) присутствует соматический компонент *голова*.

Эти фразеологизмы демонстрируют восприятие этносом глупого, несообразительного человека на основе метонимизации функций соматизма *голова*. Как и ранее рассмотренная группа, фразеологизмы, дающие негативную оценку умственным способностям человека, относятся к различным стилям, причем преобладает нелитературный. К тому же очень часто словари дают к ним пометы „презрим.”, „неодобрим.”, которые говорят об отношении русского этноса к глупым людям. В этой группе, как и в предыдущей, также представлена вариативность: варьируются названия денотата (*голова / башка*), а также субъекта (*дура / дурак*).

Широкий семантический спектр свойствен ФЕ для обозначения психоэмоциональных состояний. Растерянность, потрясение, неожиданность, переживание ассоциируются с круговыми движениями, ударом по голове: *голова идет* (ходит) кругом „2. Кто-ли-

бо теряет способность ясно соображать от множества дел, забот, переживаний” [ФСРЯ, 112]; *голова кружится* „2. Кто-либо теряет способность ясно соображать от множества дел, забот, переживаний” [ФСРЯ, 112]; *голова горит*, „кто-либо взволнован, возбужден, звинчен” [ФСРЯ, 111]; *как (будто, словно, точно) снег на голову*, „совершенно неожиданно, внезапно (появляясь, прибывать, являясь)” [ФСРЯ, 441]; *ударять (бить) как (будто, словно, точно) обухом по голове*, „неожиданно, внезапно поражать, ошеломлять” [ФСРЯ, 490].

С такими же значениями выделяются фразеологизмы без соматического компонента: *сбивать с панталыку*, „приводить в замешательство, в растерянность, в заблуждение кого-либо” [ФСРЯ, 557]; *сбивать с пахней* (устар.), „приводить в замешательство, запутывать, вызывать состояние растерянности” [ФСРЯ, 557]; *сбивать с толку*, „приводить в замешательство, в растерянность, в заблуждение кого-либо” [ФСРЯ, 557]. Возбуждение вызывает аналогию с движением крови в голове: *кровь бросилась (кинулась, ударила) в голову*, „кто-либо пришел в исступление, сильное возбуждение” [ФСРЯ, 213]. В некоторых фразеологизмах данного типа представлена вариативность: вместо союза *как* употребляются другие союзы (*будто, словно, точно*); но чаще всего вариативным изменениям подвергаются глаголы: вместо *идет* используется глагол *ходит*, вместо глагола *ударять* – глагол *бить*, вместо глагола *бросилась* – глаголы *кинулась, ударила*. Это вполне логично, так как для человека очень важна любая деятельность, то слова процессуального значения чаще всего варьируются.

Значения „печалиться, тосковать, приходить в уныние, отчаяние” передаются фразеологизмами *вешать голову, посыпать голову пеплом, рвать волосы на голове, биться головой об стену, хвататься за голову*. В польском же языке психоэмоциональные состояния передаются следующими ФЕ: *dostać obuchem w głowę, krew uderzyła komuś do głowy, rwać włosy z głowy, złapać się za głowę*.

К сожалению, объем статьи не позволяет проанализировать все ФЕ с паронимом „голова”. Поэтому рассмотрим еще одну группу, описывающую то качество человека, которое было невероятно важ-

но в древности, т.к. от него зависела жизнь человека и его соплеменников. Значение „смелый человек” передается оборотами: *забытая голова (головушка)* „разгульный, бесшабашный, отчаянный человек” [ФСРЯ, 112]; *бедовая голова (головушка)* (прост.) „отчаянный, смелый человек” [ФСРЯ, 111]; *буйная голова (головушка)* „удалой, бесшабашный человек” [ФСРЯ, 111]; *отпетая голова* (прост.) „буиный, отчаянный человек” [ФСРЯ, 138]; *отчаянная голова (разг.)* „безрассудно смелый человек” [ФСРЛЯ, 138]; *шальная голова (прост.)* „безрассудный, взбалмошный, сумасбродный человек” [ФСРЛЯ, 139]; *о двух головах (устар.)* „неосмотрительно смелый, рискующий жизнью человек; смельчак, лихач” [ФСРЛЯ, 139]. Мы видим, что данные фразеологизмы (около 90%) с компонентом *голова* указывает на человека смелого, и только один оборот в этом значении употребляется без соматизма: *на ходу подметки рвет (режет)* „чрезвычайно находчив, изворотлив, смел, ловок в своих делах, поступках” [ФСРЛЯ, 387]. При этом на первое место выходит сема „находчивость”.

В польском же языке значение „смелый человек” передается фразеологизмами *bić, tluc, walić głowę (lbem) w mur (w ścianę)* – „быть очень смелым, бороться с трудностями до конца”; *podnieść głowę* – „набраться смелости, чувствовать себя уверенней” [MS]. В первом фразеологизме представлена вариативность. Вместо компонента *głowa* может употребляться другой соматический компонент *leb*, вместо слова *mur* употребляется слово *ściana*. Как видим, в русской фразесистеме сема „смелость” дополняется коннотативной семой „интенсивность”.

Подводя итоги, следует заметить, что большая часть проанализированных нами ФЕ тождественна или очень близка. Это объясняется тем, что „факты материальной и духовной жизни народов получают в разных языках независимо друг от друга одинаковое переосмысление. Совпадение образности объясняется в первую очередь действием универсальных экстралингвистических стимулов” [13, 28].

К тому же следует помнить и об общем языке-источнике. Однако очень часто тождество оказывается мнимым: при полном формальном единстве ФЕ различаются набором денотативных сем,

своей коннотацией, синтагматическими возможностями, а также сферой употребления. Это позволяет сделать вывод о том, что универсальность логико-мыслительных процессов у человека не может нивелировать национальную самобытность.

Литература

1. Балли Ш. Французская стилистика: [учебное пособие] / Ш. Балли. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 240 с.
2. Бердникова Т. А. Лексико-фразеологическое поле соматизмов (на материале архангельских говоров) : Автореф. дис. на соискание научной степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / Т. А. Бердникова. – М., 2000. – 19 с.
3. Булыгина Т. В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Булыгина Т. В., Шмелев А. Д. – М. : Наука, 1997. – 367 с.
4. Вайнтрауб Р. М. Опыт сопоставления соматической фразеологии в славянских языках / Р. М. Вайнтрауб // Труды Самаркандинского ун-та. Вопросы фразеологии. – 1975. – Вып. 288. – № 9. – С.162–170.
5. Гак В. Г. Сопоставительная лексикология / В. Г. Гак. – М. : Международные отношения, 1998. – 412 с.
6. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 351 с.
7. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества / В. фон Гумбольдт // Избранные труды по языкоznанию. – М. : Прогресс, 1984. – С. 102–111.
8. Данилов В. С. Образование соматических фразеологизмов на основе семантических сдвигов составляющих компонентов // Современные проблемы романистики: функциональная семантика. – Т. 1 : [монография] / В. С. Данилов, Н. В. Куницкая. – Калинин : Калининский гос. ун-t, 1986. – С. 83–85.
9. Куницкая Н. В. Функционально-семантическая динамика соматических лексем в составе фразеологических единиц / Н. В. Куницкая, В. Ф. Мельник, В. С. Данилов // Дериватология и динамика в романских и германских языках. – Кишинев : Штиинца, 1989. – С. 48–55.
10. Маковский М. М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: образ мира и миры образов / М. М. Маковский. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1996. – 416 с.

11. Селіанова О. О. Концептуалізація соматичного коду культури в українських фразеологізмах // Нариси з української фразеології : [монаграфія] / О. О. Селіанова.– Київ – Черкаси : Брама, 2004. – С. 83–125.
12. Солодухо Э. М. Теория фразеологического сближения / Э. М. Солодухо. – Москва : Издательство ЛКИ, 2008. – 304 с.
13. Стернина М. А. Параметрический метод сопоставительных исследований / М. А. Стернина // Мова. – Одесса : Астропrint, 2009, – С. 16–19.
14. Чайко Т. Н. Названия частей тела как источник метафоры в appellативной и ономастической лексике // Вопросы ономастики. № 8–9. – Свердловск, 1974. – С. 98–106.
15. Шубина В. П. Заметки о полевой организации соматической фразеологии в немецком языке / В. П. Шубина // Функциональная система немецкого языка. – Челябинск, 1977. – С. 81–89.

Список сокращенных наименований источников

1. ФСРЯ – Молотков А. И. Фразеологический словарь русского языка: [словарь] / А. И. Молотков. – М. : Русский язык, 1986. – 538 с.
2. ФСРЛЯ – Фразеологический словарь русского литературного языка: [словарь] / сост. А. И. Федоров. – М. : ООО „Фирма „Издательство АСТ“, 2001. – 720 с.
3. MS – Multimedialny słownik frazeologiczny języka polskiego PWN, 2008.

УДК 811.163.41'41:316.346.2

Д. В. Гамулець
(Львів)

ВІДОБРАЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ У ЛЕКСИЦІ СЕРБСЬКОЇ МОВИ

Вивчення мови через її взаємодію з культурою останніми роками стало надзвичайно актуальним. Соціальні зміни, що торкнулися сучасного суспільства, вплинули на появу гендерології, яка розглядає лінгвістичні аспекти, пов’язані з осмисленням статусу жінки та чоловіка у соціумі, гендерні стереотипи, які відображаються в семантиці мовних одиниць. У статті на матеріалі лексики сербської мови проаналізовано певні гендерні стереотипи та розглянуто принципи гендерної стереотипізації, що є відображенням сучасного стану сербського соціуму.

Ключові слова: гендер, лексема, мовна картина світу, гендерна картина світу, стереотип, маскулінне, фемінінне, принципи гендерної стереотипізації.

Recently it has become extremely important to learn a language through its interaction with culture. Social changes in modern society influenced the emergence of genderology that studies linguistic aspects of women’s and men’s status in the society and gender stereotypes that appear in the semantics of linguistic units. The article analyzes certain gender stereotypes on the basis of the Serbian language vocabulary. Principles of the gender stereotyping, which are the reflection of the Serbian society current state, are also examined here.

Key words: gender, lexeme, linguistic world view, gender world view, stereotype, masculine, feminine, principles of gender stereotyping.

Вивчення мови через її взаємодію з культурою останнім часом стало надзвичайно актуальним. Трикутник, у вершинах якого є людина, мова та культура, дозволяє розглядати мовні явища в тіс-

ному зв'язку із самою людиною, її культурою та когнітивною діяльністю.

Соціальні зміни, що торкнулися сучасного суспільства, не могли не вплинути на появу нового напряму у науці – гендерології. Гендерологія як наука розглядає багатогранні аспекти, які пов'язуються з осмисленням статусу жінки та чоловіка у соціумі, а також гендерні стереотипи, що відображаються у семантиці мовних одиниць.

Актуальність обраної теми зумовлена тим, що стереотипні уявлення про чоловіче й жіноче, фемінінне й маскулінне та їхні гендерні ролі відрізняються в різних культурах. З огляду на це, сучасні дослідники наголошують на необхідності вивчення не тільки вербальної поведінки чоловіків і жінок, а й самої системи мови на предмет специфіки відображення в ній фемінності й маскулінності.

Дослідження вітчизняних і зарубіжних лінгвокультурологів, гендерологів спрямовані на виявлення та аналіз гендерного концептуального змісту на матеріалі як західноєвропейських (праці О. Бессонової, А. Кириліної, А. Мартинюк, О. Бондаренко, Н. Соколової тощо), так і слов'янських мов (В. Телія, А. Кириліна, А. Архангельська, О. Чибишева). Враховуючи цю прогалину, гендерні дослідження на матеріалі сербської мови, реконструкція уявлень і стереотипів сербського етносу щодо статевої дихотомії є актуальними. *Метою* статті є виявлення гендерних стереотипів у лексиці сербської мови.

Гендер (за визначенням А. Кириліної) – це соціальна стать, на відміну від біологічної, і продукується вона у процесі соціальної, культурної і мовної практики. Гендерний чинник, який враховує природну стать людини і її соціальні “наслідки”, є однією із суттєвих характеристик особистості і протягом усього життя впливає на усвідомлення нею своєї ідентичності, а також на ідентифікацію суб'єкта-мовця іншими членами соціуму [2].

Категорію гендер було впроваджено у науковий понятійний апарат наприкінці 60-х – на початку 70-х років ХХ ст., і використовувалася ця категорія спочатку в історії, історіографії, соціології та психології, а лише згодом була сприйнята лінгвістикою, оскільки

виявилася корисною для прагматики і антропозорієнтованого опису мови в цілому. Цей прорив відбувся завдяки так званому Новому жіночому рухові у США та Німеччині, внаслідок чого у мовознавстві виник своєрідний напрям, який отримав назву феміністичної лінгвістики (ФЛ), або феміністської критики мови (проводною в цій галузі стала праця Р. Лакофф “Мова і місце жінки” (*Language and Woman's Place*) [1].

Дослідження мовної картини світу припадає на 80–90 рр. ХХ ст. Зокрема О. Селіванова наголошує на надзвичайній актуальності в Україні “вивчення різних фрагментів національно-мовної картини світу з огляду на специфіку етнічної свідомості мовців, вплив звичаїв, соціокультурних фонових знань, традицій, обрядів, вірувань, міфології та ін.” [5, 84].

Трактування світу крізь призму чоловічого чи жіночого погляду на нього становить гендерні ознаки мовної картини світу. У ній проявляються особливості суспільної позиції, особливі, специфічні ознаки мовної поведінки чоловіків чи жінок.

Під мовою картину світу ми розуміємо комплекс концептів (вони формують картину дійсності), які мовець активізує у будь-якій мовній ситуації. Тому дослідження гендерного аспекту мовної картини світу слід базувати на розподілі концептуалізації, враховуючи при цьому аспект соціальної статі. Суспільство маркує, надає психологічних, соціальних характеристик чоловікам і жінкам: моделі поведінки, визначені гендерні ролі, яких має дотримуватися кожна людина залежно від своєї статі; відмінності ґрунтуються на особливостях цивілізацій (зумовлені патріархальним устроєм тощо) або формуються протягом розвитку окремих етносів.

Гендерна картина світу відбиває світосприйняття соціуму у руслі опозиції “фемінінне / маскулінне”, створюється та зазнає змін через гендерні стереотипи – стійкі уявлення про лінгвістичні категорії, закріплені в поняттях *чоловік / жінка*, сформовані під впливом когнітивної діяльності, соціокультурного досвіду людини. На нашу думку, гендерна картина світу є невід'ємною складовою концептуальної картини світу, комплексним духовним утворенням, що сформувалося під впливом уявлень про фемінінне та маскулінне.

Поряд із цим необхідно приділити увагу поняттю *стереотип*, зокрема гендерному стереотипу, тобто образу поведінки чи рис характеру за статтю. Ці установки перебувають глибоко у нашій свідомості. Певні особи цілковито піддаються впливам стереотипів, інші можуть їм протистояти. Зокрема, йдеться про стереотип маскулінності-фемінності, за яким чоловікам приписуються сила, витривалість, лідерство, а жінкам – залежність, підвищена емоційність. Існує також стереотип, що місце жінки – на кухні, тобто її соціальна роль – роль домогосподарки.

На сучасному етапі гендерний аналіз передбачає як виділення та підтвердження усталених соціальних стереотипів маскулінного чи фемінінного, так і дослідження відмінностей у концептуалізації стереотипу чоловіка та жінки.

У випадку, коли йдеться про гендерні стереотипи, властиві всім суспільствам із патріархальним ладом, можна говорити про принципи гендерної ролі, гендерної ідеології, гендерної диференціації, гендерної ідентифікації (за Л. Попович) [3]. Розглянемо зазначені принципи.

Принцип гендерної ролі виражається в лексиці у формах творення іменників на позначення певних професій, іменників на позначення статевого розрізнення тварин (самців і самок). Від іменника на позначення самця за допомогою суфіксів утворюється іменник, який номінує самку, пор. найпродуктивнішим суфіксом у сербській мові є *-ица* (*лав > лавица, магарац > магарица, ждребац > ждребица, вук > вучица*). Іноді від іменника жіночого роду утворюється чоловічий аналог з суфіком *-ац*: *жасба > жасбац, лиса > лисац*.

Найпродуктивнішими формантами, за допомогою яких утворюються іменники жіночого роду від відповідних іменників чоловічого роду (що вже є свідченням гендерної маркованості наведених лексем), є суфікси: *-ица* (*радник+ица – радница; студентица, учительница, благајница, продавачица, научница, генералица, спремачица*); *-ка* (*професор+ка – професорка; кондуктерка, министарка, докторка, делегатка*); *-киња* (*студент+киња – студенткиња; абсолвенткиња*).

Існують професії, за якими суспільство закріпило суто чоловіче начало (*інженер, програмер, министар, посланик, пилот*), а форми жіночого роду, утворені від цих іменників, лише номінують дружину чоловіка, який займає відповідну посаду. Так, *министарка* – дружина міністра, *програмерка* – дружина програміста, *генералица* – дружина генерала. У жодному випадку не йдеться про те, що жінка може займати одну з перелічених посад. Вона лише може бути при чоловікові, який виконує такі посадові обов’язки.

Принцип гендерної ідеології принципу полягає у тому, що через мову формується уявлення про звичайного (середньостатистичного) чоловіка чи жінку. Від жінки суспільство вимагає мати поряд із собою чоловіка, а якщо жінка немолода і незаміжня, це викликає негативну реакцію, таких жінок називають в сербській мові *уседелица* „девојка која се шминка и кад иде на сахрану, за случај да сретне неког момка, чију ожалошћеност би могла да искористи” (дівчина, яка фарбується навіть ідучи на похорон, на той випадок, що зустріне там чоловіка, що її пожаліє) або *ж бабадевојка*.

Про *уседелицу* також кажуть, що це дівчина, яка хоч завжди залишається до самого кінця вечірок, та так і не „обкрутить” жодного хлопця („девојка која увек остане до самог kraja седељке, а никада не смува ниједног дечка”).

Зрозуміло, що неодруженими можуть бути не лише жінки, але й чоловіки. Для цього випадку вживається лексема *нежења* („мушкарац који је пропустио прилику да унесрећи неку жену“). Негативне забарвлення також мають поняття розлученого чоловіка та розлученої жінки (*распушићник i распушићница*). Можна провести певні паралелі: у словнику друге значення цих слів – “розпусник” і “розпусниця” [4].

Принцип гендерної диференціації. В основі цього принципу лежить стереотипізація чоловіків як сильних і витривалих, а жінок – як ніжних та сумирних. Сербський фольклор багатий піснями, в яких оспівуються мужність і доблесть чоловіків, їхні військові подвиги, поряд із тим натрапляємо на лексику, яка висміює слабодухих, несміливих, негарних чоловіків, з фізичними вадами: *слабић, слаботиња, слабиковић, слапчина, нејачица, танкић, нејунак*,

жгольвац тощо. Як бачимо, перші чотири слова утворені від прікметника *слаб* додаванням різних суфіксів. Творення цих іменників базувалося на зовнішніх характеристиках: *слаб* – слапчина, *танак* – танкић, жгольав – жгольвац. У випадку з іменниками *нејачица* та *нејунак* (досл. „не герой“) було застосовано префіксацію (префікс *не-*).

Однак не лише чоловіки стають схожими на жінок манерами чи поведінкою, має місце й протилежна тенденція, пор. утворені від іменника *жена* лексеми: *женетина*, *женска*, *женскара*, *женскетина*, *женскуріна*, *жентурина*, *жентурача*, *жентурина*, *женура*, *женурина*. Усі вони характеризують жінку негативно, свідчать про її грубість у поведінці, манерах. Негативні характеристики жінки отримує у формах, утворених від іменника *мушкарац*: *мушкара*, *мушкарада*, *мушкарача*, *мушкобана*, *мушкобарача*. Прикладами позитивної характеристики жінок є лише кілька форм, утворених від іменника *жена*: *женлица*, *женче*, *женчица*.

Принцип гендерної ідентифікації полягає в існуванні стандартів у суспільстві: всі чоловіки однакові і всі жінки однакові. Вирази на зразок *дуга коса*, *кратка памет* свідчать про негативну характеристику жінок як істот не дуже розумних. Для чоловіків у сербському соціумі характерним образом є своєрідний мачо, *женскарош*. Синонімами цього слова з нейтральною конотацією є *заводник*, *женолъбац*, *швалер*. Слово *женскарош* має негативне значення.

Розгляд наведених лексем із словникового фонду сербської мови дає змогу виокремити певні гендерні стереотипи у сербському соціумі, які засвідчують особливості його культури та ментальності, вказують на певні марковані негативно універсальні та національно-культурні характеристики, притаманні чоловікам і жінкам. Зокрема, принцип гендерної ролі, який втілюється у назвах професій, де вже в самій лексемі закладено стать (радник+ица – *радничца*, *студентица*, *учитељица*; професор+ка – *професорка*, *кондуктерка*; *студент+киња* – *студенткиња*, *абсолвенткиња*). Принцип гендерної ідеології відображається у сприйнятті суспільством різних явищ: *уседелица*, *бабадовојка* – негативне, іронічне ставлення; *нежења*, *момак* – ставлення нейтральне, подекуди позитивне.

Принцип гендерної диференціації у сербському соціумі реалізований у стереотипі, що всі чоловіки сильні, не є непохитним. Про це свідчить значний за обсягом синонімічний ряд *слабић*, *слаботиња*, *слабиковић*, *слапчина*, *нејачица*, *танкић*, *нејунак*, *жгольвац*, *патучић*. Лексеми *женетина*, *женска*, *женскара*, *женскетина*, *женскуріна*, *жентурина*, *жентурача*, *жентурина*, *женура*, *женурина* негативно характеризують жінку. Принцип гендерної ідентифікації „*жінки нерозумні*“ підтверджує значна кількість анекdotів про блондинок, а чоловікам суспільство відводить роль *заводника*, *женолъбаца*, *швалера*. Ці якості маркуються доволі нейтрально, у той час як обмеженість жінки (блондинки) свідомо висміюється.

Як ми виявили, жінка у сербському соціумі зазвичай є об'єктом постійного прискіпливого аналізу, і лексика стосовно поведінки жінок доволі часто містить негативні конотації. Натомість негативна характеристика менше притаманна чоловікам, нормою вважається верховенство чоловіка над жінкою.

Література

1. Дмітровіва Марія. Чи є чесна жінка чесною людиною // Гендер і культура: зб. ст. / Упоряд. В. Агеєва, С. Оксамитна. – К. : Факт, 2001. – С.185–191.
2. Кирилина А. В. Гендерные аспекты языка и коммуникации: Дис. доктора филол. наук: 10.02.19 / А. В. Кирилина. – М., 2000. – 369 с.
3. Поповић Љ. Гендерни аспект језичке слике стварности Украинаца и Срба / Љ. Поповић // Славистика. – 2006. – № 10. – С. 68–85.
4. Речник српскохрватскога књижевног језика. – Матица српска. Нови Сад, 1967–1976. – Т. 1–6.
5. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд): навч. посібник для спец. укр. мова і література / О. О. Селіванова. – К. : Фітосоціцентр, 1999. – 148 с.
6. Толстой Н. И. Сербскохрватско-русский словарь / Н. И. Толстой. – 7-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз., 2000. – 736 с.
7. Ђосић Павле. Речник синоніма и тезаурус српског језика / Павле Ђосић. – Београд : Корнет, 2008. – 683 с.

Agnieszka Jastrzębska
(Warszawa)

WYKORZYSTANIE PROZY DLA DZIECI I MŁODZIEŻY W WYBRANYCH PODRĘCZNIKACH DO NAUKI JĘZYKA POLSKIEGO W KLASACH IV–VI

Метою статті є презентація текстів прози для дітей, наявних у підручниках з польської мови у IV–VI класах середньої школи. Вибір рівня навчання не є випадковим, тому що в цих класах найчастіше з'являються вищезазначені твори. Стаття зосереджується на презентації типів завдань, спробі відповіді на питання: для чого служать фрагменти цього виду прози, використані у підручниках.

Ключові слова: польська мова, проза для дітей і молоді.

The article aims to present texts of children prose used in Polish textbooks for the IV-VI forms of a secondary school. The choice of the level is not occasional, because exactly in these forms the above mentioned texts are most often used. The article also concentrates on the presentation of assignment types used in the chosen textbooks. It is an attempt to answer the question for what purpose the fragments of this prose type are used.

Key words: Polish, children and youth prose.

Оbecnie nauczyciel pracujący w szkole polskiej ma możliwość wykorzystania wybranego przez siebie podręcznika do nauki prowadzonego przedmiotu. Jest to wynik zapoczątkowanej w 1999 roku reformy oświatowej. Do nauki języka polskiego w klasach IV–VI, jak podaje Ministerstwo Edukacji Narodowej, przeznaczonych jest obecnie 45 podręczników, 16 różnych serii. Tak duży wybór daje nauczycielom możliwość dostosowania wybranej przez siebie książki do indywidualnych potrzeb grupy oraz metod, form i środków nauczania. Tworzy pewną autonomię nauczyciela, pozwalając na wybór

programu i podręcznika do nauki, jednocześnie zwiększając przy tym odpowiedzialność za efekty nauczania.

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie tekstów prozy dla dzieci, występujących w podręcznikach do nauki języka polskiego w klasach IV–VI szkoły podstawowej. Należy jednak podkreślić, że w podręcznikach oprócz prozy dla dzieci występują również inne utwory, min.: fragmenty literatury klasycznej, poezja, rzadziej artykuły z gazet młodzieżowych, legende, baśnie, fragmenty dramatów, komiksy, teksty piosenek, teksty z internetu, reklamy, instrukcje, audycje radiowe. Są, to teksty zarówno literatury polskiej, jak i światowej.

W artykule skupiono się również na zaprezentowaniu typów zadań występujących w wybranych podręcznikach. Jest to próba odpowiedzi na pytanie czemu służą zawarte w książce fragmenty tego rodzaju prozy. Prezentowane ćwiczenia podzielono, biorąc pod uwagę rozwój kolejnych kompetencji językowych, nie zaś poziom zaawansowania i podział na klasy.

Analizie zostały poddane trzy serie podręczników: *Słowa na start. Podręcznik do kształcenia literackiego i kulturowego dla klasy czwartej /piątej /szóstej szkoły podstawowej Marleny Derlukiewicz; Między nami. Podręcznik dla klasy czwartej /piątej /szóstej szkoły podstawowej Agnieszki Łuczak i Anny Murdzek; Jutro pójdę w świat. Podręcznik do kształcenia literackiego, kulturowego i językowego dla klasy czwartej /szóstej szkoły podstawowej Hanny Dobrowolskiej, Jutro pójdę w świat. Podręcznik do kształcenia literackiego, kulturowego i językowego dla klasy piątej szkoły podstawowej Hanny Dobrowolskiej i Urszuli Dobrowolskiej.* Wybór poziomu nauczania nie jest przypadkowy, ponieważ w tych klasach najczęściej w podręcznikach pojawiają się interesujące autora teksty, warto, bowiem zauważać, że ilość prozy dla dzieci i młodzieży zmniejsza się kosztem innych tekstów wraz z przejściem do wyższej klasy, a pod koniec gimnazjum praktycznie zostaje przez nie wyparta.

Jakimi kryteriami kierują się autorzy podręczników wybierający teksty literatury dla dzieci i młodzieży do swoich podręczników? Zależy to oczywiście od typu i układu podręcznika. Jednakże w dużej mierze jest wynikiem spisu lektur szkolnych zaproponowanych przez Ministerstwo Edukacji Narodowej dla klas IV–VI. W Podstawie programowej czytamy, że uczeń klas IV–VI powinien przeczytać w roku szkolnym w całości –

nie mniej niż 4 pozycje książkowe oraz wybrane przez nauczyciela teksty o mniejszej objętości: *Jan Brzechwa Akademia Pana Kleksa*; *Carlo Collodi Pinokio*; *Antonina Domańska Historia żółtej ciżemki*; *Irena Jurgielowiczowa Ten obcy*; *Stanisław Lem Bajki robotów*; *Clive Staples Lewis Lew, Czarownica i stara szafa*; *Kornel Makuszyński Szatan z siódmej klasy*; *Aleksander Minkowski Dolina Światła*; *Ferenc Molnár Chłopcy Placu Broni*; *Lucy Maud Montgomery Ania z Zielonego Wzgórza*; *Edmund Niżurski* – wybrana powieść (np. *Niewiarygodne przygody Marka Pieguza, Sposób na Alcybiadesa*); *Joanna Onichimowska* – wybrana powieść (np. *Duch starej kamienicy, Daleki rejs*); *René Gościnny, Jean-Jacques Sempé Mikołajek* (wybór opowiadań z dowolnego tomu); *Henryk Sienkiewicz W pustyni i w puszczy*; *Alfred Szklarski* – wybrana powieść (np. *Tomek w krainie kangurów*); *Dorota Terakowska Władca Lewawu* i inne; wybór mitów greckich, baśni i legend; wybór kolęd; wybór pieśni patriotycznych; wybór poezji, w tym utwory dla dzieci i młodzieży; film i widowisko teatralne z repertuaru dziecięcego; wybrane programy telewizyjne [12, 24]. Analizując podręczniki do nauki języka polskiego zauważymy, że we wszystkich pojawiają się fragmenty wymienionych powyżej lektur szkolnych i praktycznie tylko na nich bazują. W artykule skupimy się jednak wyłącznie na prozie dla dzieci i młodzieży.

Odrębna literatura dla dzieci i młodzieży w ujęciu krytyki literackiej, istnieje na gruncie polskim od ponad dwustu lat. Jednakże dopiero w II połowie XX wieku nastąpiło silne dążenie do badania twórczości dla młodszych czytelników, z perspektywy jej statusu, wyznaczników literackich, czy wymagań dydaktycznych. To okres powojenny przyniósł liczne analizy teoretycznliterackie oraz prace językoznawcze z tego zakresu, które zaowocowały konkretnymi sformułowaniami, dotyczącymi miejsca i roli literatury dziecięcej w literaturze ogólnej. Jednym z nich jest określenie „literatura czwarta”. Pojęcie to obrazuje proces stopniowego pojawiania się literatury dziecięcej w gronie piśmiennictwa uznawanego za pełnowartościowe artystycznie. Dawne prace literaturoznanawcze całą twórczość literacką dzieliły na dwie grupy. Z jednej strony wyłaniano literaturę wielką (pierwszorzędną, klasyczną), która z racji swojej „wyższości” wchodziła do kanonu lektur, programów szkolnych i akademickich. Z drugiej strony istniało tzw. piśmiennictwo popular-

ne, które ze względu na swój nieprofesjonalny charakter, było traktowane jako lekka literatura dla ludu, dla określonych grup społecznych, np. dla kobiet lub właśnie dla dzieci [7, 555; 563]. Literatura dla dzieci to literatura, której adresatem jest dziecko, charakteryzuje ją: interesująca dla dziecka treść, jasny i bogaty styl, fantazja, humor, a przede wszystkim dydaktyzm. Czołowy polski badacz Ryszard Waksmund uważa, że literatura dla dzieci to nie to samo co literatura dziecięca, gdyż pierwsza jest pisana dla dziecka, a druga jest pisana z punktu widzenia wyobraźni dziecięcej. W artykule wykorzystamy pojęcie literatury dla dzieci, nie zaś literatury dziecięcej, gdyż w podręcznikach mamy do czynienia z tą pierwszą. Jednocześnie należy zauważyć, że w zakres literatury dla dzieci wchodzi zarówno poezja, jak i proza dla dzieci.

Tak jak wspomniano wcześniej, podręczniki bazują na lekturach szkolnych, zawartych w Podstawie programowej, wykorzystując ich fragmenty, w tym prozę dla dzieci i młodzieży. Warto zaznaczyć, że w Podstawie programowej nie posłużono się podziałem na kolejne klasy, a rozbito spis lektur szkoły podstawowej na 1. etap, czyli klasy I–III i 2. etap obejmujący klasy IV–VI. Natomiast w podręcznikach można zauważać wyraźny podział lektur ze względu na klasy. Oczywiście niektóre z tytułów pojawiają się w podręcznikach do starszych klas nawet w tych samych seriach, przykładem może być, chociażby *Dynastia Mizołków* J. Olech. Przyjrzymy się z jakiej prozy dla dzieci i młodzieży korzystają najczęściej autorzy podręczników do kolejnych klas:

KLASA 4. *Akademia Pana Kleksa* J. Brzechwy, *Patyki i patyczki* J. Twardowskiego, *Dynastia Mizołków* J. Olech, *Bromba i inni* M. Wojtyszko, *Porwanie Baltazara Gąbki* S. Pagaczeńskiego, *Wielka, większa, największa* J. Broszkiewicza, *O dwóch takich co ukradli księżyce* K. Makuszyńskiego, *Król Maciuś Pierwszy* J. Korczaka, *Chłopak na opak* H. Ożogowskiej, *Wędrowcy* J. Papuzińskiej, *Lew, czarownica i stara szafa* C. S. Lewisa, *Dzieci z Bullerbyn* A. Lindgren, *Mikołajek* J. J. Sempe, *Charlie i fabryka czekolady* R. Dahl, *Opowiadania z Doliny Muminków* T. Jansson, *Bracia Lwie Serce* A. Lindgren, *Pinokio* C. Collodi, *Harry Potter* J. K. Rowling, *Koszmarny Karolek* F. Simon.

KLASA 5. *Mity Greków i Rzymian* W. Markowskiej, *Mitologia. Wierzenia i podania Greków i Rzymian* J. Parandowskiego, *Książka nad*

książkami A. Kamieńskiej, *Klechdy domowe. Podania i legendy polskie* S. Posadzowej, *Bezgrzesne lata* K. Makuszyńskiego, *Bromba i inni* M. Wojtyszko, *Pamiętnik Tatusia Muminka* T. Jansson, *Ania z Zielonego Wzgórza* L. M. Montgomery, *Mały Książę A. de Saint-Exupery, Lessie, wróć E. Knight, Przygody Tomka Sawyera* M. Twain.

KLASA 6. *Tomek w krainie kangurów* A. Szklarskiego, *Ten obcy* I. Jurgielewiczowej, *Język Trolli* M. Musierowicz, *Książka nad książkami* A. Kamieńskiej, *Córka czarownic* D. Terakowskiej, *Ślepe szczęście* J. Chmielewskiej, *Mały Książę A. de Saint-Exupery, Ania z Zielonego Wzgórza* L. M. Montgomery, *Lew, czarownica i stara szafa* C. S. Lewisa, *Hobbit, czyli tam i z powrotem* J. R. R. Tolkiena, *Niekończąca się historia* M. Ende, *Winnetou* K. Maya, *Robinson Kruzoe* D. Defoe.

Jak widać część tytułów pokrywa się ze spisem lektur, część jednak jest indywidualnym wyborem autora. Warto również zauważać, że w klasie 4 występuje przewaga literatury polskiej nad obcą, zaś w klasie 6 zmienia się nieznacznie ta proporcja. Może to być wynikiem rozszerzającego się kręgu zainteresowań uczniów innymi kulturami i ich patrzeniem na świat z szerszej perspektywy.

Przyjrzymy się z kolei długości tekstu. Im starsza klasa, tym dłuższe fragmenty tekstu pojawiają się w podręczniku. W klasie 4 jest to ok. od 100 do 800 słów, w klasie 5 od 200 do 1000 słów, zaś w klasie 6 od 200 do 1200 słów. Jest to wynik zwiększenia się możliwości przyswajania przez uczniów coraz większej ilości tekstu, tzn. rozumienia przez nich większych objętościowo tekstu, zapamiętywania ich treści oraz szerszej i jednocześnie wnikliwszej analizy bardziej skomplikowanych i dłuższych fragmentów.

Oprócz zapoznania uczniów z konkretną lekturą i zaproszeniem do przeczytania całej książki, pojawiające się fragmenty prozy dla dzieci i młodzieży spełniają w podręczniku jeszcze szereg innych ważnych funkcji, min. zapoznają uczniów z innymi kulturami, innymi epokami, rozwijają wyobraźnię, dzielą się problemami codzienności innych młodych ludzi, wkraczając w sferę filozofii i dotykając prawd uniwersalnych.

Jednocześnie należy zauważyć, że oprócz powyższych funkcji, teksty te służą rozwojowi szeroko pojętej nauki o języku. Ciekawym aspektem

analizy prozy dla dzieci i młodzieży, występującej w podręcznikach dla klas IV–VI, jest próba przyjrzenia się tym tekstem pod względem wykorzystania ich w celu rozwoju sprawności językowych.

Po pierwsze proza dla dzieci i młodzieży służy do nauki rozumienia tekstu czytanego. W podręcznikach spotykamy następujące typy zadań, które pomagają uczniom kształtać tę sprawność: *Popraw podane zdania, tak aby były zgodne z treścią tekstu; odpowiedz na pytania. Rozwiąż test* [1, 93]; *Wskaż wypowiedzenia zgodne z treścią utworu* [10, 178]; *Na podstawie tekstu wymień trzy cechy dobrze wychowanego chłopca oraz podaj zachowania typowe dla niegrzecznych chłopców* [1, 70]; *Po uważnej lekturze tekstu odpowiedz na pytania* [9, 183].

Po drugie uczniowie pracujący z tekstem prozy dla dzieci i młodzieży poznają jego strukturę i elementy, uczą się pracy z nim. Przykładem mogą być zadania typu: *Określ miejsce i czas opisanych zdarzeń* [9, 21]; *Uporządkuj punkty planu zgodnie z chronologią* [1, 43]; *Omów elementy świata przedstawionego we fragmencie powieści Ania z Zielonego Wzgórza* [6, 108]; *Wymień realistyczne i fantastyczne postacie, przedmioty, miejsca i wydarzenia, które występują w tekście* [6, 124].

Zadania mają też pomóc rozwijać inne kompetencje językowe w tym: **MÓWIENIE:** *Wyjaśnij, czy Jacek i Placek postępowały właściwie. Następnie wskaż w tekście cytat, który będzie najlepszym uzasadnieniem Twojej oceny* [1, 171]; *Puść wodze fantazji i opowiedz o swojej wizycie w królestwie boga Eola* [9, 42]; *Zainscenizuj rozmowę o nowych mieszkańcach, o której będą prowadzić bohaterowie opowiadania* [8, 205]; *Wyjaśnij znaczenie przysłowia „Nie szata zdobi człowieka, ale człowiek szatę”*. Czy słowa te mogłyby być mottem tekstu *Co moja córka zobaczyła w lustrze?* [2, 213]; **PISANIE:** *Dopisz dalszy ciąg historii bohatera i Królewny* [1, 13]; *Napisz, w jaki sposób zareagowali bohaterowi tekstu na ogłoszenie Willy'ego Wonki zamieszczone w gazecie* [1, 115]; *Napisz streszczenie opowieści o pozyskaniu ognia przez Robinsona* [6, 253]; **CZYTANIE:** *Przeczytaj tekst cicho, a następnie głośno. Zróżnicuj tempo i siłę głosu. Postaraj się przekazać słuchaczom opisane w tekście uczucia* [1, 108], *Wypełnij poniższy kwestionariusz w imieniu jednego z bohaterów opowieści* [9, 41]; **ROZUMIENIE TEKSTU SŁYSZANEGO:** *Wysłuchaj wzorcowego odczytania*

fragmentu książki w wykonaniu nauczyciela. Następnie, bez zaglądania do tekstu, odpowiedz na pytania [1, 145].

Fragmenty prozy dla dzieci i młodzieży służą również nauce szeroko pojętej gramatyki i ortografii. Są to zadania typu: *Wypisz z tekstu w kolejności alfabetycznej imiona chłopców- bohaterów opowiadania* [1, 13]; *Odszukaj w tekście zdanie pytające i zdanie zakończone wykrzyknikiem. Odczytaj je w odpowiedni sposób* [1, 38]; *Wypisz z tekstu zdrobnienia* [1, 53]; *Wyjaśnij pisownię takich nazw kolorów, jak: ognistoczerwone warkocze, śnieżnobiala firanka. Podaj podobne przykłady* [6, 102]. Niektóre z zadań mają na celu poszerzać zakres słownictwa uczniów. Za przykład mogą posłużyć następujące typy zadań: *Wypisz z tekstu wyrazy i wyrażenia, których można używać tylko w rozmowach ze znajomymi. Wyjaśnij co one oznaczają* [1, 173]. Zadania te rozwijają też inne umiejętności, w tym: LOGICZNE MYŚLENIE: *Korzystając z treści utworu (przyp. autora) rozwiąż krzyżówkę* [1, 34]; EDYTORSTWA: *Stwórzcie z waszych prac Czarodziejską księgę. W razie potrzeby podzielcie ja na rozdziały. Wykonajcie ozdobną oprawę* [6, 137]; *Stwórzcie w grupie komiks opowiadający o losach Faetona* [9, 21]; DRAMATYZACJI: *Podzielcie się na sześć grup, tak by każda przygotowała scenkę pantomimiczną do jednej z wybranych sytuacji opisanych w tekście. Zadaniem klasy będzie jej rozpoznanie* [9, 63]; WIEDZĘ O KULTURZE I TRADYCJACH NARODU: *Opowiedz o wielkanocnych zwyczajach w rodzinie Miziołków. Jakie znasz inne świąteczne i przedświąteczne tradycje?* [1, 164].

Oczywiście to tylko niektóre z przykładowych zadań, pojawiające się w podręcznikach dla klas IV–VI po lekturze fragmentów prozy dla dzieci i młodzieży. Warto zauważyć, że czasami tekst jest zwykłym pretekstem, do podjęcia tematu czysto gramatycznego i że autora podręcznika, tak naprawdę, interesuje w tekście wybrane zdanie lub słowo. Nawet kiedy jest to wyczuwalne, autorzy podręczników starają się jednak zachować zasadę stopniowego odchodzenia od bezpośredniej treści prozy. Jest to widoczne w koncepcji pojawiających się poleceń: zadania bezpośrednio dotyczące fragmentu utworu, ćwiczenia nawiązujące do lektury, ćwiczenia nie dotyczące tekstu. Przyjrzymy się jednemu z zestawów ćwiczeń, pojawiających się po fragmencie Hobbita,

czyli tam i z powrotem J. R. R. Tolkiena w podręczniku *Jutro pójdę w świat dla klasy 6. H. Dobrowolskiej: ĆWICZENIA BEZPOŚREDNIO DOTYCZĄCE TEKSTU:* 1. *Wyjaśnij pojęcia, takie jak: hobbit, liliput, krasnolud, goblin. Co łączy te postaci?* 2. *Kim jest narrator powieści? Nazwij go, stosując określenia z tekstu. Wskaż fragmenty, w których narrator wypowiada się w 1. osobie. Jak sądzisz, czemu to służy?* 3. *Opisz tytułowego bohatera powieści. Wykorzystaj podany plan.* 4. *Oceń zgodność wizerunku z tekstem literackim* [6, 125]; **ĆWICZENIA DOTYCZĄCE TREŚCI KSIĄŻKI Z TEKSTEM SPREPAROWANYM PRZEZ AUTORA PODRĘCZNIKA:** 5. *O kim jest mowa w poniższym tekście? Dlaczego nie jest to całkiem jasne? Podkreśl wyrazy, które zastępują brakujący rzeczownik* [6, 126]; **ĆWICZENIA DOTYCZĄCE WYBRANYCH SŁÓW W TEKŚCIE:** 5. *Jakie wyrazy zostały zastąpione przez wyróżniane zaimki? Z czego to wynosisz?* **ĆWICZENIA NIE WYKORZYSTUJĄCE TEKSTU:** *Przekształć wypowiedzenia w taki sposób, by zlikwidować powtórzenia. Zastosuj zaimki.* [6, 127]. Widzimy więc, że następuje pewna gradacja i odchodzenie od tekstu w momentach, kiedy autor podręcznika chce osiągnąć inny cel, a dany fragment literatury nie jest w stanie zapewnić tego.

Wykorzystanie prozy dla dzieci w podręcznikach do nauki języka polskiego jest celowe i uzasadnione. Przede wszystkim tego typu teksty literackie są odpowiednio dostosowane do wieku i potrzeb uczniów. Rozszerzają ich wiedzę, wyobraźnię, kształtują poglądy i osobowość, wychowują i uczą wrażliwości. Są skierowane bezpośrednio do nich i rozumiane przez nich, zajmują ważne miejsce w procesie nauczania, poznawania świata, kultury swojej i innych narodów, przy tym rozwijają wiele sprawności językowych takich jak: czytanie, rozumienie tekstu, mówienie, pisanie, są też naturalnym, tzn. niespreparowanym tekstem, który uczy zasad gramatyki i ortografii.

Bibliografia

- Derlukiewicz M. Słowa na start. Podręcznik do kształcenia literackiego i kulturowego dla klasy czwartej szkoły podstawowej. – Warszawa : Nowa Era, 2011. – 245 s.

2. Derlukiewicz M. Słowa na start. Podręcznik do kształcenia literackiego i kulturowego dla klasy piątej szkoły podstawowej. – Warszawa : Nowa Era, 2013. – 316 s.
3. Derlukiewicz M. Słowa na start. Podręcznik do kształcenia literackiego i kulturowego dla klasy szóstej szkoły podstawowej. – Warszawa : Nowa Era, 2012. – 264 s.
4. Dobrowolska H. Jutro pójdę w świat. Podręcznik do kształcenia literackiego, kulturowego i językowego dla klasy czwartej szkoły podstawowej. – Warszawa : WSiP, 2012. – 312 s.
5. Dobrowolska H. Jutro pójdę w świat. Podręcznik do kształcenia literackiego, kulturowego i językowego dla klasy piątej szkoły podstawowej. – Warszawa : WSiP, 2013. – 336 s.
6. Dobrowolska H. Jutro pójdę w świat. Podręcznik do kształcenia literackiego, kulturowego i językowego dla klasy szóstej szkoły podstawowej. – Warszawa : WSiP, 2008. – 309 s.
7. Frycie S. Literatura dla dzieci i młodzieży w latach 1945-1970. – Warszawa : WSiP, 1978. – 518 s.
8. Łuczak A., Murdzek A. Między nami. Podręcznik dla klasy czwartej szkoły podstawowej. – Gdańsk : GOW, 2012. – 336 s.
9. Łuczak A., Murdzek A. Między nami. Podręcznik dla klasy piątej szkoły podstawowej. – Gdańsk : GOW, 2010. – 318 s.
10. Łuczak A., Murdzek A. Między nami. Podręcznik dla klasy szóstej szkoły podstawowej. – Gdańsk : GOW, 2003. – 328 s.
11. Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych // Dz.U. z 2012 poz. 977. Brzmienie od 1 września 2012. Załącznik 2. Dostępność artykułu: <http://prawo.legeo.pl/prawo/rozporzadzenie-ministra-edukacji-narodowej-z-dnia-27-sierpnia-2012-r>
12. Wykaz podręczników dopuszczonych do użytku szkolnego, przeznaczonych do kształcenia ogólnego uwzględniających nową podstawę programową wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego dla wybranego typu szkoły i rodzaju zajęć edukacyjnych. Dostępność artykułu: <http://www.men.gov.pl/podreczniki/>

КУЛЬТУРОЛОГІЧНА КОМПАРАТИВІСТИКА І ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК [821.161.2:821.162.1]-2.091

Н. П. Малютіна
(Одеса)

ТИП ТЕАТРАЛЬНОГО БАЧЕННЯ: ЗБЛИЖЕННЯ ТА ВІДДАЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ МОДЕРНОЇ ДРАМИ

У статті йдеться про можливість осмислення типу театрально-го бачення в українській і польській драмі доби модерну на основі компаративного аналізу способів реактуалізації канону. Ми виходили з того, що актуальний для польської модерної драми канон романтичної драми втілювався у різних варіантах неоромантично-го бачення (в п'есах С. Виспянського, К. Ростроворського, К. Тетмаєра та ін.). Натомість призабута традиція шкільної драми давала себе знати у підтексті таких різних за жанром і стилем українських п'ес доби модерну, як трагедія В. Пачовського “Сон української ночі”, соціально- побутові драми С. Черкасенка та Є. Карпенка, одноактівки Л. Пахаревського та Олександра Олеся.

Ключові слова: тип театру, канон, театральна візія, романтична драма, мораліте, комедійно-мелодраматична традиція.

The article deals with the possibility of understanding the type of theatrical vision in modern Ukrainian and Polish drama, comparative analysis being applied to the ways of the canon reactualization. We proceeded from the fact that, being currently important for modern Polish drama, the romantic drama canon was realised in different variants of

the neoromantic vision (in plays by S. Wyspiański, K. Rostworowski, K. Tetmajer and others). However, the forgotten tradition of the school drama made itself felt in the subtext of diverse in genres and styles modern Ukrainian plays such as V. Pachovski's tragedy "The dream of the Ukrainian night", also social dramas by S. Cherkasenko and J. Karpenko, one-act plays by L. Pakharevskiy and Oleksandr Oles.

Key words: type of theatre, canon, theatre vision, romantic drama, morality, comedian melodramatic tradition.

За останні роки компаративістичні дослідження набули особливої актуальності та популярності як в Україні, так і за її межами. Компаративістичний бум має під собою вагоме наукове підґрунтя, адже статус і функціональне спрямування таких студій модифікували у напрямі нарощування антропологічно-гносеологічних і культурологічних параметрів. Е. Касперський переконливо розглядає компаративістику в ролі метанауки та метатеорії, що створює децентралізовану сферу пізнання, в якій „інше” не лише відокремлює, але й об'єднує, опосередковує [11, 49]. Вивчення того, як змінюється літературний і культурний контекст артефактів, впливає, за спостереженнями дослідника, на сприйняття структури, яка досліджувалася низкою літературознавчих шкіл (на чолі зі структуралістською) поза контекстами [11, 58]. Помітно змінилося і розуміння діалогу в сучасному гуманітарному світі: він оприявлює процеси автокреації літератури, формує дійсність під час осмислення в літературі (і самою літературою) інобуття в собі [11, 91]. Отож, діалог, у тому числі і між текстами, набуває чинності методу пізнання.

Пошук індивідуального, сутнісного в літературі, яку ми розуміємо як динамічний нестабільний дискурс, вимагає культурного діалогу, множення контекстів, у яких і розкривається динамічна сутність означуваного. Таке розуміння екзистенціальної сутності літературного дискурсу можливе лише у взаємодії контекстів – культурно-історичних, літературних, біографічних, критично-літературознавчих, філософських, ментальних. Літературний текст у компаративній оптиці бачення функціонує не як ізольоване явище, а як ситуація, в якій він постає, що включає, за спостереженнями

Е. Касперського, виміри риторики, комунікації, критики та інтерпретації [11, 131]. Проблема множення контекстів набуває особливого значення в ситуації культурного пограниччя, до якого за останній час звертається міждисциплінарна наукова думка. За Е. Касперським, можна виокремити три типи розуміння цього явища: воно вживається на позначення літературної географії, на позначення змішування культур на одній політично-адміністративній території (наприклад, Галичини), а також на позначення універсалізації світових реляцій „в результаті контакту і конfrontації різних пунктів бачення, інших мов, різних систем символів та окремих цінностей” [11, 316]. Третій тип розуміння пограниччя дозволяє розпізнати інше в собі та корелювати співзалежність релігій, культур, мов у творчій свідомості суб’єкта пізнання.

Близькі у географічному, політичному, культурно-історичному смыслах польська та українська літератури не лише проявляють спільні художньо-естетичні засади (на різних етапах існування), але й мають доволі яскраву національну специфіку, яка очевидна завдяки орієнтації кожної з них на канон, передусім, національний, ознаки якого уточнюються відповідно до загальних тенденцій інтерпретаціїожної літератури (враховуючи те, що кожна література розвивається за об'єктивними, іманентними законами).

Загальновживаною стала теза дослідників про відмінність двох типів раннього модернізму (українського та польського) в руслі орієнтації на загальноєвропейський літературний канон польського мистецтва і на українську національну традицію (яка розглядається доволі-таки неоднозначно). Зіставляючи лірику „Молодої Польщі” та раннього українського модернізму, В. Моренець, зокрема, спостерігає показову якість літературності, яка свідчить про тягливість художньої традиції в польській літературі. Контекстом творчості молодополяків виступає вся вітчизняна і вся вершинна частина європейської літератури, що забезпечує клішованість сприйняття „молодопольських” творів [4, 56]. Отож, на перший план виступає характер віднесення до традиції.

В низці досліджень (Р. Нича, С. Яковенка) йдеться про феномен алієнації (відчуження від традиції, що проявилося, передусім,

у „деміологізації” мови, руйнуванні її риторичності, догматичності з метою створення нових міфів) [4, 74–77].

Розглядаючи філософсько-етичний дискурс „молодополяків”, більшість дослідників (Т. Гундорова, В. Моренець, С. Яковенко) пов’язують міфотворчість польської літератури з артикуляцією неоромантичного мислення і поетики. С. Яковенко на підставі критичної думки С. Бжозовського (зокрема, його праці „Філософія польського романтизму”) виявив низку тенденцій, що споріднюють оновлений романтизм з традицією: ірраціоналізм і антипозитивізм, відродження героїчного чину та ідеї патріотизму, експресивне піднесення індівідуалістського трагізму справжнього деміурга (якими були Ц. Норвід, А. Міцкевич, Ю. Словацький), перегляд зasad історизму та поступальності культурного прогресу, тотальну відчуженість особистості від світу, креативність націленого на абсолютну сакралізацію мовлення [4, 70–75].

Особливого характеру набуває неоромантична традиція в польській драматургії раннього модернізму внаслідок реінтерпретації в ній більш давніх джерел драматургії – містерії, мораліте, вертепної драми. Дослідивши наджанрову, естетичну сутність містерійності в романтичній і неоромантичній польській драмі (передусім, С. Виспянського та Т. Міцинського), А. Зіолович дійшла висновку про семантичну потужність містерійного „надтексту”, який в уяві читача завдавав спрямування інтерпретації [15, 17]. Йдеться про накладання структурно-змістових, ціннісно-антропологічних, естетичних, філософських ознак містерійності, які, на відміну від українського контексту, були активізовані та запотребувані в читацькому досвіді польської публіки на сприйняття модерністських (чи неоромантичних) п’ес. Дослідниця звертається до двох версій відомої театральної метафори: *hominis theatrum mundi* та *Dei theatrum mundi*, розкриваючи сакральний характер явленої в драмах картини світу, вписаної у контекст містерійної символіки. В цьому сенсі містерійність неоромантичної драми відповідає феноменології втасманиченого пізнання [15, 152].

Завдяки символічному образу світу в означених драмах проявляється не лише структура містичного театру, що споріднена із спо-

собом проникнення до екзистенційних основ буття, а й структура пізнання світу (автором і читачем). Можна говорити про тип театру як спосіб бачення і переживання буття. Цей досвід оприявлення власне польського театру, реалізованого у багатьох площинах, про які далі будемо говорити більш предметно, дозволяє виявити спорідненість української моделі формування театральної візії, враховуючи те, що традиція давньої народної і літературної (шкільної) драми була перервана і не знайшла художнього втілення у романтичній драмі. Тому, на перший погляд, здавалося б, містерійна традиція в українській драмі була втрачена і мала лише поодинокі стилізовані вияви (часто іронічно-пародійного характеру) на межі XIX–XX ст., а згодом і в перших десятиліттях ХХ ст.

Не варто забувати про спільні джерела розвитку польської та української давньої драми. Згадаймо, що, аналізуючи репертуар київської шкільної драми XVII–XVIII ст., Вл. Резанов виявив схрещування двох явищ європейського театру: містерійної драми та ієзуїтської драми на зразок „мораліте” [6, 34]. На початку XIX ст. алегорично-панегіричний дискурс містерійно-моралітетної драматургії в українській драмі віходить на другий план. Натомість активізується побутове насичення світських комедійно-мелодраматичних колізій, популяризуються позірно міметичні опереткові сюжети, поетика яких свідчила про театралізацію огрублених до фарсу карикатурних героїв і ситуацій, що укладалися у сферу існування популярної видовищної культури і театру. Так закладався український канон драми, в основі якого були комічна опера „Наталка Полтавка” та „Москаль чарівник” І. Котляревського. Високий панегіричний дискурс мораліте при цьому розчиняється в іронізмі комедійних, водевільно-мелодраматичних п’ес, комічної опери, тому й втрачався ефект призабутого канону під час глядацького сприйняття жартівливо-розважальних, видовищних комедійних п’ес. Починаючи з 80-х років XIX ст., „театр корифеїв” поповнюється драмами, мелодрамами, в яких на тлі побутових стосунків формувався трансцендентний катастрофізм, вмотивований як суб’єктивною провиною героїв, так і фатальними збігами обставин: згадаймо хоча б „Наймичку” І. Тобілевича, „Дві сім’ї” М. Кропивницького. Завдяки архетипно-трагедійному конфлікту

драматурги подекуди досягали того рівня узагальнення, яке дозволило виявити в дії ознаки прадавніх вірувань, ритуалів, магічних за-клинань тощо у таких п'єсах, як, наприклад, „Савва Чалий” І. Тобілівича, що була названа автором „трагедією”. В ній можна виявити настроєвість (чи тональність) трагедії або мораліте. Містерійні озна-ки сюжетності розчинялися у дискурсі героїзації в подібних п'єсах, особливо на іронічно-фольклорні теми. Загалом в українській істо-ричній драмі з характерними фольклорними кліше найбільш виразно прочитувалася геройчно-панегірична ідея містерійно-моралітетного жертвопринесення, що формувало парапомантичну модель драми. Принагідно згадаємо, що у Центрально-Східній Європі романтизм на початку ХХ ст., як зазначає, покликаючись на думку М. Кунде-ри, В. Агєєва, „у своїй вульгарній подобизні фатально перетворю-ється на кітч” [1, 67]. Проти такого огрублення і профанациї роман-тичної риторики виступили Ф. Кафка, М. Брод, Р. Музіль, В. Гомброн-ович, З. Фройд. Гадаємо, що подібна тенденція кітчевості розпізнаєть-ся у численних українських водевілях, жартах, оперетках на сакраль-ні та геройчні теми.

Не випадково, розглядаючи рівні прояву (від декларації до паро-дії чи іронії) сакральної геройчної тематики в українській драматур-гії 1880–1930 рр., Р. Тхорук вирізняє релігійно-сакральну драму, роз-майті варіанти святої історії (Леся Українка, І. Трембицький, С. Чер-касенко, вертепи, Г. Лужицький тощо) та національно-сакральну (В. Пачовський; як невдала спроба нею розглядається „Гандзя” І. Тобілівича та як межове явище між геройчним і агіографічним рів-нем – драми П. Куліша) [8, 15]. Що ж до освоєння геройчно-сакраль-ної тематики у формі комедійно-мелодраматичних п'єс, тут, на дум-ку Р. Тхорук, завдяки інтерпретації романових фабул проявляється іронічний модус, що надає п'єсі жанрове бачення іронічної драми, спрямованої до викриття утопічних проектів, антиідеалів, антигеро-їв, і в цьому дослідниця слушно спостерігає відхід від комедії.

Модальності іронічної драми та ідеологічно-тенденційної п'є-си, що нагадує пародію на романс, виявляє Р. Тхорук у п'єсах І. Тобілівича, Лесі Українки, В. Овчинникова, В. Товстоноса на

теми фатальної помилки слабкого героя, поневіряння жертви у „пе-клі” людського існування [7, 45].

В умовах відродження українського театру 80–90-х років XIX ст. звертає на себе увагу діяльність „театру корифеїв”, на якій позна-чилися процеси догматизації клішованої, стереотипної мови, і це сприймалося як ганебне відтворення тогочасної дійсності, тогочас-них соціальних колізій. Щоправда, „пейзани” і пани в п'єсах М. Кро-пивницького (особливо у його ранніх п'єсах) нагадували театралі-зованих персонажів французької „слізної” комедії, в яких М. Воро-ний спостерігав ознаки „пейзанського” сентименталізму та пересад-ного трагізму [2, 177–184]. У драматургії І. Тобілівича, як це дове-ли дослідження останніх років, спостерігається відхід від етногра-фічно-побутових стереотипів у бік нової авторської драми з поміт-ним інтертекстуальним насиченням і виявами авторефлексії, особли-во виразними у драматичних картинах „Суєта”, „Житейське море”.

Зрозуміло, що стійка риторична клішованість драматургії кори-фейв (яка і по сьогодні сприймається недиференційовано, хоча ри-торична оперність драматургії М. Старицького, позбавлена індіві-дуалізації художньої образності і більше спрямована на просвіян-сько-патріотичні завдання, значно відрізняється від просякнутих авторським баченням, укрупненими характерами драм і комедій І. Тобілівича) впродовж майже всього ХХ ст. сприймалася як єди-ний канон української драми.

Тому неоромантичний дискурс формувався і розпізнавався в українській, переважно поетичній, драмі (драматичних поемах Лесі Українки, Олександра Олеся, Юрія Липи, містерійних драмах і тра-гікомедіях В. Пачовського) в контексті ліричного висловлювання. Не випадково, осмислюючи явище новоромантизму, Леся Українка звернулася до досвіду новітньої польської літератури („Замітки про новітню польську літературу”). Вона вважала, що лише в польській літературі органічно поєднуються висока поезія і памфлетність: „По внешней манере, в сущности, такие различные по духу писате-ли, как Пшибышевский и Жеромский, как Тетмайер и Касправович, очень сходны между собой; они пишут новоромантическим стилем и постоянно противопоставляют чувство рассудку” [9, 203].

Предметом віднесення у неоромантичній поетичній драмі стає культура з її репертуаром топосів і стилів, часто це міфологія, сакральні тексти, посилюється роль тропейності мовлення, у ви- руванні якого і формуються смисли. За спостереженнями К. Латавець, художній світ поетичної драми (йдеться про польську драматургію ХХ ст.) формує не ідейна основа, а сила сугестії образу; замість репрезентації авторської свідомості маємо процеси ментальної сфери у метафізичній і метафоричній дії [12, 44–45]. Розгортання драматичної дії у драматичній поемі підлягає законам метафоризації, сугестії поетичного образу, універсалізації змісту через підпорядкування чинникам поетичної умовності (тропам, фігурам, символіці, алегорії, асоціативності як мовомисленню). Варто зазначити, що на відміну від драми ідей драматична колізія не будеється відповідно до світоглядної чи філософської ідеї, її організуючим началом стає спосіб універсалізації поетичної умовності (наприклад, символізація візії). Досить часто замість репрезентації свідомості автора у драматичній поемі чи у ліричній драмі початку ХХ ст. глядач (читач) занурюється у сферу поетичної експресії. Поетичне слово виявляє надмірну сугестивність відповідно до сталих літературних взірців чуттєвості, романтичної екзальтації, інтелектуалізації (властивої модерністській драмі) тощо.

Зазначимо, що у польській драматургії 10–20-х рр. ХХ ст., яка зростала на ґрунті авангардного інтелектуалізму, на сцені часто персоніфікується уявлюваний світ авторської (або універсальної, безсуб'єктної) свідомості. Завдається поетична оптика бачення, яка може бути означена вибором теми, стилістичних норм, метафоричного розгортання смислів, зумовлена апеляцією до певного типу театру (народного, романтичного, романтично-комедійного, казково-гротескного, оніричного). Загалом у поетичній драмі ХХ ст., за спостереженнями К. Латавець, авторське інтелектуальне „я” виявляє себе у виборі моделі театральної візії, виборі форм і способів поетичної умовності [9, 46].

Поетична драма самим вибором дискурсу заявляла про метафізичність дії, умовної або ж дуже схематичної, підпорядкованої тенденціям алегоризації. Жанровий підзаголовок „драматична поема”

передусім спрямовував жанрові очікування глядача (читача) на переваги поетичної функції мовлення, форм і способів узагальнення. Завдяки випромінюванню словом смислів формувалась драматична дія в творі. Слід зазначити, що за відсутності розвиненого романтичного канону драми драматичні поеми Лесі Українки намагалися досить довго інтерпретувати через ідеологічні коди, що нівелювало їхню художню природу. Прочитання цих творів у контексті європейської модерної драми, в тому числі польської поетичної драми С. Виспянського, християнської містерійної драми К. Ростворовського, відкриває приховані культурні коди. Такий шлях інтерпретації оприявлює в поетичному театрі Лесі Українки обшири екзистенційної драми душі, яка має свої особливості, відмінні, на наш погляд, від символістського театру, представленого п'єсами М. Метерлінка чи Т. Міцинського. Очевидно, спільним явищем української і польської модерної драми можна вважати вибіркове віднесення до європейської літературної традиції (почасті у формі стилізації), що надавало п'єсам присмаку екзотизму і штучності. Це відкривало помітний план авторської іронії щодо усталених літературних стереотипів, власної театральної традиції (тут доречно згадати явне висміювання В. Винниченком стійких мелодраматичних і водевільних штампів у його комедіях „Панна Мара”, „Молода кров”, „Співочі товариства”). Помітне спрямування іронії драматургів на фольклорні штампи. Можна погодитися зі спостереженнями В. Моренця: „Контекстом іронії раннього українського модернізму є фольклорний, народнопоетичний дискурс, що його молодомузівська іронія не тільки не „зруйнувала”..., а собою примножила” [4, 70]. Цей контекст, на думку дослідника, в українській поетичній традиції є відрефлективним, а отже, привнесення народного бачення (відомого в польському ранньому модерні як „хлопоманство”, інспіроване потребою піднесення національної самосвідомості) в українській молодомузівській поезії входило у суперечність з прагненням авторської суб'єктивності. Традиційне застосування народнопоетичних образів, мотивів і відповідного пафосу, як зазначає В. Моренець, „не дозволило розвинутися в ліриці молодомузівців новій універсальній іронії, передовсім, іронічній саморефлексії” [4, 82]. У творчості Л. Риделя, С. Виспянського,

Л. Страфа фольклорна традиція була також індивідуально засвоєна і транспонована крізь авторську свідомість, як модні на той час вагнеризм, ніцшеанство, бергсонізм, ренесансизм, фройдизм, дискурс французького символізму. На стиках між різними, хоча адаптованими дискурсами (як про це красномовно свідчить „Весілля” С. Виспянського) і виникає план структурної іронії, спрямованої на народне („хлопське”) бачення, народну міфopoетику, просякнуту європейською віковою традицією (згадаймо хоча б „аркадійський” міф селянства у тому ж „Весіллі” С. Виспянського). Варто додати, що інтерпретована в драмі Виспянського культурна традиція кореспондує з театральною традицією чи традицією драматургії, і це проявилось у метатеатральному принципі вертепу (зхорку) як моделі бачення світу і конструкції дії. Візьмімо до уваги, що звернення „молодополяків” до стереотипів народної свідомості як репертуару гасел, жестів і поз також породжує дискурс дійства, в якому відкривається сенс власної національної („польської”) екзистенції. Можна приєднатися до думки М. І. Ольшевської, яка розглядає драми з селянського життя як спробу реанімувати античні та європейські міфи, що перетворюють їх на трагедії пізнання (згадаймо, наприклад, названі самим автором, С. Виспянським, „tragedie galicyjske” „Клятва” і „Судді”)[14, 375].

У містерійних драмах В. Пачовського „Сон української ночі”, „Сонце руйни”, „Мазепа” стилізоване народногісенне мовлення постає як метамова, спрямована на піднесення особистої духовності, етосу, що викликає ефект оцінювання її функціонування. Можливо, саме тому засвоєні літературні дискурси адаптуються в тексті у фольклорному стилі (такий собі звичний для вихованого на українському фольклорі глядача мовний „театр у театрі”). Наприклад, пафос гоголівського „Тараса Бульби” і типова метафоризація передаються через спів Русалки ясних зір у хвилях Дніпра Славутиці: „Що се? Хто се?.. Тихо – та й око лине і губиться в степу широкім, зупиняється на лісі, що обрублює степ праворуч, а ліворуч широко, далеко, просторо – зорі світять...” [5, 162]. Переконливим прикладом того, що стилізоване ритуалізоване перформативне мовлення в драмі „Сон української ночі” втрачає функцію індивідуалізованого

називання, може бути сцена репрезентації вегетативного образу певретілення, коли Козак викликає голих чоловіків (хлопів і панів), показуючи на однакові зерна. Ім’я викликаного не дає уявлення про його стан, сутність, а лише затуманює її.

„Козак:

Разом гурма є велика!..

а всі люди – рівні є! –

Ну, бо хто з них пізнає,

хто Люденко, хто Паненко;

хто Неволя, хто Безполя,

хто є Піп, а хто є Ціп,

хто Бродяр, а хто Штундарь...” [5, 198].

Між іменами, що, за словами М. Євшана, виконують функцію „персоніфікації, оліцетворення певних думок та ідей автора”, і персонажами відчутина дистанція, що викликає ефект лялькового театру [3, 342]. Риторично спрямований пафос оцінювання, декларації певних національно-ідеологічних орієнтирів, позицій, а почасти й просто імперативів входить у суперечку з позірними ознаками символістської трагедії, оскільки означуване не пов’язується в свідомості читача з тим, що означає. Завдяки змішуванню патетичного пафосу, народних і літературних стереотипів, стилів, риторично загостреного публіцистичного дискурсу, що надає тексту трагедії ознак трактату, „Сон української ночі” нагадує пастиш, в якому автор оперує масками-персонажами, які проголошують відомі ідеї (Сміхунчик, Русалки, Демон), мовними конструктами і риторичними фігурами. Втрачається міметична основа дії, натомість риторика декларування, наголошування завдяки тиражуванню і варіюванню (численним повторам) тих самих слів заповнює простір театральної візії, створюється, таким чином, квазідія, яка передбачає прирошування уявлюваних сенсів завдяки стереотипам колективної свідомості. Таким чином розходяться ідейно-сюжетний план твору В. Пачовського і перформативний план висловлювання, який передає подію представлення словесної дії. Очевидно, сюжет цієї п’єси тяжіє до ритуалізованої семантики містерії або, точніше, мораліте.

Органічним контекстом для виявлення містерійної знаковості трагедії В. Пачовського „Сон української ночі” є, безумовно, синкретичний театр С. Виспянського, в якому інтертекстуальність (містерійна основа драматичної дії і картини світу, ознаки шекспірівської, вагнерівської, метерлінківської драми, зв’язок з національною традицією вертепу і міфологією світу, з ніцшеанською філософією) набуває основоположного значення. Йдеться також про особливу функцію театру, спрямовану на відродження свідомості людей, в якій від міфів і традицій залишилися стереотипи, такі собі „тіні забутих предків”.

Варто ще, покликаючись на спостереження М. Ольщевської, додати, що містерійні драми С. Виспянського, Л. Страффа, К. Ростровського, Е. Зегадловича завдяки текстовій гібридності реалізують метафізику трагедійного пізнання, зберігаючи при цьому фабульну канву натуралістичних чи соціально- побутових „образків життя”.

Розширення віртуального семіотичного простору внаслідок накладання контекстів можна вважати ознакою модерної драми, адже інтерпретація охоплює „надтекст” і „підтекст”, які не завжди розпізнаються поза театрально-літературними контекстами. Цікавим видається прочитання ліричних імпресіоністичних етюдів, замальовків Олександра Олеся, Л. Пахаревського в знаковому полі декадентського естетизму, сецесійного сенсуалізму, що з різними жанрово-стильовими тенденціями представлені в одноактовій драматургії С. Пшибишевського, К. Пшерви-Тетмаєра, А. Хертцувни. Ця одноактова драма очевидно являла собою новий тип театру „постантропоцентричного”, оскільки і герої, і конфлікти, і подіївий ряд пересуваються в сферу ментальної свідомості глядача, а, отже, ця уявлювана „фабула” є передусім організуючим чинником рецепції та інтерпретації.

У зіставленні знакових драматургічних творів українських і польських модерністів початку ХХ ст. більш рельєфно виявляється відмінність тієї картини світу, котра виявляє певний тип театру у розширювальному значенні слова, яке, наприклад, спостерігаємо в праці Г.-Т. Лехманна „Театр постдраматичний” [13, 353]. Йдеться про спосіб театрального бачення, вже заявлений у тексті драми. За спо-

стереженнями Г.-Т. Лехманна, починаючи з 80-х рр. XIX ст., помітно порушується відповідність драми як тексту і як театральної візії. Театральний спосіб представлення, заявлений у семіотиці тексту п’єси, виявляє певну автономність, посилюється роль режисерських практик. В інсценізованому тексті увиразнюються наративність і референтність щодо дійсності, театральної традиції тощо, що дозволяє більш виразно представити авторські стратегії [13, 69]. Через автореферентність, розщеплення елементів драматичного тексту (як, скажімо, „декомпозицію” жанру, стильових ознак, форм і способів представлення, означених у тексті п’єси [13, 68]) можна сфокусувати увагу на театральності як на дискурсі тексту і розрізняти (враховуючи умовність та проективність поданої нижче класифікації) імплікований у поетиці тексту п’єси тип театрального бачення за різними основами: 1) стильовою, що вбирає і світоглядно-ціннісні засади пізнання (йдеться про неоромантичний, натуралістичний, неореалістичний чи модерністський тип театру); 2) антропологічно-ціннісними чинниками бачення і способами представлення світу (йдеться про психологічний або екзистенційно-феноменологічний тип театру); 3) суб’єктно-поетикальними зasadами створення картини світу (йдеться про метафорично-візійний, сакрально-метафізичний, символічний, символіко-алегоричний тип театру).

Наприкінці XIX ст. театральна автореферентність драматично-го тексту настільки увиразнюється, що театральне життя, його повсякденність і творче спрямування, стереотипи бачення і репертуар стають поширеною темою, яка спрямовує драматичну дію і авторські стратегії. Не випадково вже у драматичному жарті І. Тобілевича (Карпенка-Карого) „Паливода XVIII століття” театральність як принцип бачення та існування заявляє про себе і стає повноправним тематичним і дискурсивним стрижнем дії.

Аналізуючи ранньомодерністську польську драму С. Виспянського, К. Ростровського, К. Пшерви-Тетмаєра, В. Оркана, А. Хертцувни, ми орієнтуємося на ту парадигму сакрально-метафізичного (в тому числі трагедійного, містерійно-моралітетного) феномену, яка корелює з романтичною метафорою *theatrum mundi*. В ряді текстів української драми цього періоду стає тенденція авторсько-

го театру, в якій доволі виразно закладаються жанрові, комунікативні стратегії драматурга, у першу чергу, спосіб представлення дії та авторського бачення.

В п'есах В. Пачовського, Лесі Українки, С. Черкасценка, Олександра Олесья, М. Жука, Є. Карпенка формується тип літературного театру, що у природі висловлювання містив передбачувану репецію глядача, скеровану автором, а драматична дія розгорталася крізь пафос риторичного слова.

Ще недостатньо осмислена у літературознавстві і театрознавстві категорія „тип театру” як тип театральної візії передає феноменологічний підхід до екзистенціалів пізнання світу, закодованого в тексті драми. Не випадково в усталених сполучках, що демонструють різnobічні аспекти існування театру („театр містерійний”, „театр метафоричний”, „театр антропологічний”, „театр уяви”, „театр масок”, „театр жестів”), так чи інакше, більшою чи меншою мірою дається взнаки феномен існування театру (антропологізованого, соціологізованого або удавано закоординованого в межах спільноти чи людського „я”).

Для аналізу обрано знакові драматичні твори В. Пачовського, Лесі Українки, С. Черкасценка, Є. Карпенка, Олександра Олесья, М. Жука, в яких розпізнається своєрідність суб’єктивного бачення, образ театральної візії, що помітно насычена феноменологією трагедійного пізнання, має ознаки віднесення до містерії як до певного культурно-естетичного універсуму, моделі пізнання. Віддаємо належне тому, що ця семіотична площа тексту була прихована довгий час від реципієнта внаслідок багатьох причин не лише літературно-театрального характеру. Отож інтерпретація українських драм в контексті польської драматургії дозволить більш рельєфно представити імпліцитні коди, виявити їхній зв’язок з національною та європейською традицією. Незважаючи на те, що до аналізу обрано лише окремі, але надзвичайно показові для уявлення про розвиток національної як української, так і польської драматургії твори, гадаємо, що така спроба занурення до джерел спільноти та водночас відмінної культурної традиції допоможе глибше усвідомити характер канону драматургії.

Література

1. Агесва В. Апологія модерну : обрис ХХ віку : статті та есеї / Віра Агесва. – К. : Грані, 2011.
2. Вороний М. Нотатки з приводу „Спогадів” Марка Кропивницького / М. Вороний // Життя й революція. – 1928. – Кн. IX.
3. Євшан М. Трагедія козацької України / Микола Євшан // Українська хата, 1911.
4. Моренець В. Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст. : Україна і Польща / Володимир Моренець. – К. : Основи, 2002. – С. 56.
5. Пачовський В. Сон української ночі. Трагедія / В. Пачовський. – Львів, 1903.
6. Резанов Вл. Древне-русские мистериальные „действа” и школьная драма XVII–XVIII в. / Владимир Резанов. // Из истории русской драматургии. – М., 1910.
7. Тхорук Р. Поза, завдяки і навколо комедії : зміни в жанровій системі драматургії 1880–1920 рр. / Раїса Тхорук // Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство. – Рівне, 2005. – Вип. X. – С. 45.
8. Тхорук Р. Сакральний вимір героїчного в українській драматургії 1880–1920-х років / Р. Тхорук // Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство. – Рівне, 2004. – Вип. XIII – С. 15.
9. Українка Леся. Заметки о новейшей польской литературе / Леся Українка // Твори. Т. XII. Статті. – New York, 1954.
10. Яковенко С. Романтики, естети, ніщіанці. Українська та польська літературна критика раннього модернізму / Сергій Яковенко. – К. : Критика, 2006.
11. Kasperski E. Kategorie komparatystyki / Edward Kasperski. – Warszawa: UW, 2010.
12. Latawiec Kr. Dramat poetycki po 1956 roku / Kr. Latawiec. – Kraków : WNAPK, 2007.
13. Lechmann H. – Th. Teatr postdramatyczny / H. Lechmann. – Kraków : KA, 2004.
14. Olszewska M. J. „Tragedia chłopska” od W. L. Ańczyca do K. H. Rosztowowskiego / M. Olszewska. // – Warszawa : WPUW, 2001.
15. Ziołowicz A. Misteria Polskie. Z problemów misteryjności w dramacie romantycznym i młodopolskim / A. Ziołowicz. – Kraków : Universitas, 1996, wyd. 1.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПОГРАНИЧЧЯ ЯК МОВНО-КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

Стаття присвячена феномену українсько-польського культурного пограниччя. Розглянуто підґрунтя для появи спільних культурних явищ та міжкультурного діалогу. Запропоновано українсько-польське пограниччя розглядати як пограниччя культур, які взаємодіють та доповнюють одна одну, але фундаментальні національні цінності залишаються незмінними. Встановлено, що внаслідок українсько-польських мовних контактів виник південний периферійний діалект, наслідки впливу якого спостерігаємо у фонетичній і морфологічній системах польської літературної мови. Завдяки периферійному діалекту словниковий склад польської мови збагачився на лексичні запозичення з української мови.

Ключові слова: пограниччя, периферія, мала вітчизна, діалект.

The article is dedicated to the phenomenon of the Ukrainian-Polish cultural frontier. The reasons for the emergence of common cultural phenomena and an intercultural dialogue are also investigated. The notion of the Ukrainian-Polish frontier is defined as a frontier of cultures which interact and complement each other but basic national values remain unchanged. As a result of the Ukrainian-Polish language contact the new southern peripheral dialect has emerged. The consequences of its influence can be observed in phonetic and morphological systems of the literary Polish language. Owing to the peripheral dialect the Polish word-stock has been enlarged by borrowing words from the Ukrainian language.

Key words: frontier, periphery, place of birth, dialect.

Постановка проблеми. Питання співіснування та інтерференції культур, що було актуальним протягом багатьох століть, і досі

не втратило своєї значущості. Суспільно-політичні події минулого століття призвели до територіальних змін та міграції населення, що викликало нову хвилю наукових зацікавлень, в тому числі й гуманітарних наук. З метою аналізу суспільних явищ у післявоєнній Європі запропоновано використання терміну „зіткнення культур”. Це поняття постійно знаходило нове переосмислення в залежності від контекстів і етнічно-політичних ситуацій, набуваючи при цьому нових значень.

Щодо дослідження проблематики українсько-польського мовно-культурного пограниччя, то можна виділити кілька тенденцій і підходів: одні науковці звертаються до цієї тематики лише принагідно, звертаючи увагу на питання дослідження власної мови, літератури, культури, ігноруючи проблему взаємовпливу двох національно-культурних традицій, інші пропонують спеціальні схеми, за допомогою яких окремі явища зараховують до пограничних категорій. Нові підходи у вивченні дискурсу пограниччя пропонують Р. П. Радишевський [2], О. М. Сухомлинов [3], С. Козак [6], С. Ульяш [8] тощо.

Мета статті – з’ясувати передумови міжкультурного українсько-польського діалогу, простежити виникнення південного периферійного діалекту та його вплив на польську літературну мову.

У ХХ ст. в польській науковій літературі набув значного поширення термін „креси” в географічному значенні і „Креси” в значенні історичному та аксіологічному, а також „література Кресів”, яка обіймає літературні явища, що поставали на території східного та південно-східного пограниччя Речі Посполитої Ягеллонів. Термін „креси” використовується також в історії польської мови і означає території поширення польщизни та її функціонування, на яких вона не мала етнічного підґрунтя, тобто нашарувалася на чужомовну українську і білорусько-литовську основу. З точки зору діалектології, східні Креси – це територія, розташована на схід від польсько-українського етнічно-мовного кордону [7, 4].

Як відомо, початково слово *креси* вжив Вінцент Поль у поемі-рапсодії „Могорт”, де оспівав лицарство захисників пограниччя. Як зазначає Р. П. Радишевський, термін *Креси* (як загальна назва

всіх польських земель, зокрема південних і західних) не відразу став загальновживаним, оскільки були спроби альтернативних дефініцій. Зокрема, паризький журнал польської діаспори та мистецького середовища „Культура” намагався популяризувати абревіатуру УЛБ (ULB): Україна (Ukraina) – Литва (Litwa) – Білорусь (Białoruś), що відображала б сутність культуротворчого процесу багатонаціональної та багатомовної Польщі, а також внесок української, білоруської та литовської культур у розвиток пограниччя. Чеслав Мілош вживав слово *Miedzymorze* („міжмор’я”), розширюючи семантику до меж цілого європейського континенту і наголошуючи на ролі мосту, яку відіграво польсько-українське пограниччя на межі культур Середземномор’я та земель під візантійським впливом [2, 5].

Слово *креси* (польське *kresy*, з нім. *Kreis* – коло, границя, лінія [4, 266]) в старопольській мові означало низку сторожових веж, що тяглася стежками від Дністра до Дніпра, і пов’язувалося переважно з Поділлям [5, 98–99]. Однак південно-східна окраїна Речі Посполитої постійно змінювалася. У XVI ст. Кресами називали Поділля й Україну, в XVII ст. ця назва стосувалася й території Дикого Поля. У міжвоєнний період офіційна назва „Східні креси” стосувалася заселених українцями, білорусами і литовцями Львівського, Тернопільського, Станіславського, Волинського, Поліського, Білостоцького, Віленського і Новогродського воєводств.

У нашому дослідженні ми використовуємо поняття *пограниччя* як повноцінний науковий термін і вважаємо, що українсько-польські Креси є типовим пограниччям, передусім мовно-культурним. С. Козак пише, що європейська чи середземноморська культура, в тому числі її візантійський варіант, що створювався на території від Кавказу на Сході до Сицилії і Венеції на Заході, не могла зводитись до національного рівня, обмежуючись ним, тому є етнокультурною мозаїкою, що репрезентує розмаїття думок і мов, пліоралізм традицій і звичаїв, а передусім позначена інтелектуально-культурною відкритістю. Саме це є доказом пограничності прапочатків європейської цивілізації, польської та української культур, що формувалися шляхом взаємообміну цінностями із зовнішнім світом та від-

чували імпульси двох пограничних цивілізацій – грецько-візантійської та римсько-латинської [6, 113].

Підґрунтям для появи спільних культурних явищ українсько-польського пограниччя стало існування першої Речі Посполитої, а саме період від кінця XVI до початку XVIII ст. У XVI ст. польська держава (окрім приєднання етнічних українських територій) поєднала перед загрозою з боку Москви і Німеччини кілька народів: українців, білорусів, литовців, тим самим зосередила культурні традиції цих народів, зробила джерелом своєї сили і живучості.

Семантичні зміни терміна *пограниччя* виникають унаслідок геополітичних перетворень та історичних подій. Після підписання Люблінської унії 1569 р., коли Польща стала офіційно багатонаціональною державою, прикордонні землі набувають значення своєрідного бастіону проти турецько-татарської загрози для захисту не тільки своєї землі, а й віри та культури. Поведінка простих українських мешканців, які відстоюють свої зруйновані оселі, набуває геройчного характеру. На допомогу у боротьбі зі східним ворогом на пограниччя відправляють польських шляхтичів, які отримують як винагороду землі, що на них будуються оборонні фортеці та замки. У зв’язку з цим тогочасна література створила культи лицаря, який боронить край та християнську віру від східної загрози. Героями ставали і поляки, і українські шляхтичі та запорозькі козаки.

Р. П. Радишевський пише, що у період після Люблінської унії ідеологічною площиною, яка об’єднувала в культурному вимірі багатонаціональний організм Речі Посполитої, став сарматизм, який підкреслював спільній родовід її громадян і будував на цій підставі патріотичні цінності. Вже ніхто не заперечує, що сарматська формація постала на „складному культурному стику”, де домінувала польська культура, але й внесок до сарматизму української культури також не можна недооцінювати [2, 8].

Українсько-польське пограниччя, сформоване історико-геополітичними чинниками, з часом набуває культурної та мовної специфіки. Безумовно, дійсність пограниччя впливало на формування колективної свідомості поляків „коронної” Польщі та пограничних територій. Міфи, легенди, утопії, архетипи пограниччя, незалежно

від семантичних нюансів, будучи специфічними проявами колективної свідомості, визначали напрям і склад мислення цілих поколінь і ставали чи не найважливішим аргументом в одвічному дискурсі про польську екзистенцію на Кресах. Дж. Бірлайн вважав, що перелічені поняття створюють основу для утворення держави і за-безпечують повноваження уряду, об'єднуючи усіх громадян за допомогою символізму [1, 161]. Тривалі явища та процеси взаємопроникнення або різних форм зіткнення культур впливають на формування певного типу особистості з властивою їй специфічною пограничною свідомістю. Спільнота, що формувалася в умовах пограниччя, в культурологічному значенні була носієм, цілої низки універсальних цінностей. Серед них С. Ульяш [8, 51–53] виділяє декілька найголовніших.

1. Поліморфіність, тобто різнорідність одної слов'янської історичної спільноти. Світ європейського Сходу вирізняється двомовністю (у фізичному і культурному сенсі) та потенційною наявністю людей із подвійною культурною ідентичністю, тобто таких, які вільно почували себе в межах двох або трьох культур.

2. Культурний федералізм, тобто діалог культур і відкритість до впливів. Обґрунтуванням цього явища є ідея відповідальності та толерантності одних щодо інших, своєрідного побратимства.

3. Значення індивідуальної та національної ідентичності. Саме на пограничних землях, де зв'язок із центром був послаблений, відбувалося постійне зіставлення з іншими етнічними групами, тобто *ми – інші* (С. Ульяш пропонує менш емоційний термін *інший*, а не *чужий*). Усе це породило специфічну діалектику пограничної спільноти та індивідуальності.

4. Амбівалентність східного пограниччя, сфери маргінальної, але й зони потенційного проникнення, що проявляється у сприйнятті рубежів як територій, які перебували під постійною загрозою.

5. Цінність „малої”, або „приватної” (особистої) вітчизни. Такими вітчизнами були: Полісся, Волинь, Гуцульщина, Україна, Галичина. Вони є символічними знаками значно ширших культурних процесів. Людина, особистість сумує не за державою, а за „органічною” та „блізькою серцю” вітчизною. Усвідомлення „приватної”

вітчизни сприяє поглибленню значення загальнонаціональних цінностей. Пограниччя було колискою для таких співців рідного краю, як А. Мальчевський, С. Гощинський, Ю. Б. Залеський, З. Фіш, М. Грабовський, Ю. Словацький, Т. Зaborовський, Л. Е. Венглінський та інші.

6. Образним утіленням згаданих вище цінностей є дім, родина, міжлюдські взаємини, а також природа та краєвиди, що були фоном історії, формою пам'яті культури. Часто вживані в літературі пограниччя описи річок, озер, курганів, долин, пущ, ярів, степів, доріг, трактів, садів і парків не були сліпим відбиттям реальної дійсності, натомість виконували функцію художнього коду, в якому містилася інформація про історію пограничних територій і „приватної” вітчизни. Географічний простір та історичний час трансформуються в часопростір (хронотоп), що піддається сакралізації, й таким чином розкривається прихована глибока важливість рідної землі. Екскурс до „малої” вітчизни набуває ширшого сенсу і ознак „подорожі” до витоків, де беруть початок як польські цінності та символи, так і польські вади.

7. Концентрація мистецтва як вияв пошуку витоків. Креси стають не тільки місцем пам'яті та історичним простором – вони та-кож перебувають у центрі літературної пам'яті й художнього простору, де проявляються різноманітні концепції вираження правди про людину, природу та світ.

8. Культуротворчий характер усвідомлення знищення польської екзистенції на пограниччі. Творча думка митців пограниччя розвивалася паралельно з постійним відчуттям „кінця”, що сприяло творчому визволенню та підвищенню естетичного рівня.

9. Європейські ознаки простору пограниччя є невід'ємним елементом свідомості його мешканців. Це проявляється незалежно від іншої візії пограниччя як місця зіткнення націй, культур і релігій. Слід пам'ятати про історичні факти, що сприяли посиленню згаданих ознак, а саме – про цивілізаційно-культурні та релігійні експерименти, спроби поєднати Схід і Захід, зокрема церковні унії.

Як бачимо, до однієї з головних рис С. Ульяш відносить поліморфіність. Пограниччя представляло багато народностей, а звідси

виникає полілінгвізм, різноманітність культур і віровизнання, що трансформується в особливий культурний феномен. Офіційною мовою на цих землях стає польська мова, яка швидко поширюється в урядовій, торгівельній сфері, а також у літературі. Швидкий розвиток міст призводить до значного культурного і освітнього розвитку. Під кінець XIV ст. у багатьох містах виникають парафіяльні польські школи, а в XVI та XVII ст. – єзуїтські колегіуми в Ярославлі і Львові. У 1772 р. функціонувало близько 80 друкарень. Участь пограниччя в розвитку польської культури проявляється згодом у літературній творчості. Протягом XVI ст. лише Червона Русь дала близько 60 письменників, що на той час становило 11 % від загальної кількості польських письменників [7, 10].

Серед письменників XIV ст., життєвий і творчий шлях яких пов’язаний із пограниччям, слід виділити Я. Гербурта, С. Ожеховського, М. Рея, Б. Гербеста, М. Семп-Сажинського, Я. Замойського, Ш. Шимоновича, XVII ст. – братів Зіморовичів, С. Любомирського, К. Твардовського, Ш. Жебровського, XVIII ст. – Я. Яблоновського, Ф. Карпінського, І. Красицького, С. Лещинського. Червона Русь відігравала активну роль у формуванні польської культури до другої половини XVIII ст. Культурна активність спостерігається згодом у XIX ст. в час відродження Галичини і Львова як західного осередку наукової творчості, освіти і культури. В цей час на особливу увагу заслуговує виникнення в польській літературі „української школи”, творчість представників якої й надалі викликає наукове зацікавлення.

Незважаючи на динамічний розвиток української мови і культури того часу, польська мова залишалася другою як мова офіційних контактів. Переломними моментами для польської мови та культури стають події Польщі. Після зміни кордонів і сфер впливу атмосфера постійного „зіткнення” культур з часом переростає у міжкультурний діалог. Функції культурного центру переходить пограниччя в широкому розумінні, де характерним явищем є взаємне проникнення групової свідомості різних середовищ і культур. Після подій 1939 року відбувається поступовий занепад спільніх культурних і мовних явищ на базі польщизни. Щодо початків мов-

них контактів між поляками та українцями на пограниччі, то можна припустити, що ці народи в різних ситуаціях, офіційних і неофіційних, розмовляли між собою мовами, які мали багато подібного. Тобто поляки адаптували свою мову до української, а українці намагалися користуватися польською мовою, яка мала вищий на той час статус. Після зіткнення двох мовних систем виникає т.зв. „третя мова”, яка містить риси обох мов. Зародження нового діалекту, як і розвитку культури, літератури сприяла також свобода, яка мала більший вияв на периферії, ніж у центрі. Мова йде про виникнення південного польського периферійного (кресового) діалекту (польською термінологією *polszczyzna kresowa*). Механізм його появи пояснює З. Курцова [7, 29]. Оскільки на пограничних землях була поширенна саме літературна польська мова, вона й становить польський суперстрат. Польський периферійний діалект, утворений на українському субстраті з суперстрату польської літературної мови, має риси „культурних” діалектів, але відрізняється від етнічних „культурних” діалектів, оскільки не знаходить підтримки в автохтонних польських говірках.

Географічна віддаленість південного польського периферійного діалекту створила певну ізоляцію від центру, звідки переважно беруть початок мовні тенденції, і сприяла архаїзації польських говірок щодо літературної мови. Південний периферійний діалект функціонує і змінюється згідно з тенденціями загальної польської літературної мови, однак зазнає україномовних впливів, що сприяє утворенню мовних інновацій. Отже, польські говірки цього діалекту гетерогенні, для них характерна архаїчність, значна кількість українських запозичень і власні новотвори. Ці риси засвідчуються у всіх системах: фонетичній, морфологічній, лексичній і синтаксичній. Переважання українських чи польських рис залежить від позамовних чинників: від чисельності населення, престижу мов тощо.

На особливу увагу заслуговує питання, чи мав варіант польської мови, який сформувався на пограниччі, зворотний вплив на розвиток літературної загальнопольської мови. Південний периферійний діалект займав значну територію Речі Посполитої, окрім того,

це була мова визначних письменників, релігійних та освітніх діячів, а також заможних родин, які відігравали помітну роль у суспільно-політичному житті країни: Радзивілів, Вишневецьких, Собеських, Чарторийських, Замойських тощо. Варто теж наголосити, що нові території були активними в культурному житті краю. Спираючись на дослідження істориків польської мови К. Нітша, Т. Лер-Сплавінського, З. Штібера, З. Курцова робить висновок, що польська мова пограниччя здійснила значний вплив на літературну польську мову, оскільки наслідки цього ми спостерігаємо у фонетичній і морфологічній системах. Вона пришвидшила внутрішні тенденції розвитку мови: занепад мазуріння, звужені голосних, розвиток *rž* в *ż*, сприяла занепаду форм минулого часу і умовного способу на *ch*, енклітичних форм *do cię* або запровадженню форм українського походження: *wisznia*. Через неї впроваджено значну кількість українських афіксів: *-icz*, *-owicz*, *-ajło*, *prze-* тощо. Завдяки південному периферійному діалекту до польської мови проникла значна кількість запозичень з української мови, а також орієнталізмів: *burzan*, *chata*, *futor*, *czajka*, *hałas*, *hałastra*, *horodyszcze*, *hospodyn*, *hramota*, *hreczka*, *hultaj*, *kobza*, *kurchan*, *kureń*, *nahajka*, *oczeret*, *sahajdak* [7, 58–60].

Висновки. Українсько-польське культурне пограниччя є специфічним феноменом, культурною категорією, яка проявляється у символічному, сублімованому просторі та означає певний стан свідомості, тип чуттєвості та уявлень, інакше кажучи, має своєрідне світосприйняття. Багатокультурність пограниччя змушує до врахування багатьох факторів, у тому числі мовного аспекту. Лише після врахування взаємодії та взаємозалежності цих явищ стає можливим визначити локальну ідентичність представників пограниччя. Внаслідок польсько-українських мовних контактів на терені України сформувався різновид загальнопольської мови – південний периферійний (кресовий) діалект, який відіграв значну роль у зображені польської літературної мови українськими елементами, а також підтримував тенденції, що розвивалися у внутрішній системі польської літературної мови. Особливе зацікавлення майбутніх на-

укових розвідок викликає зворотній вплив українсько-польських периферійних говірок на українську літературну мову.

Література

1. Бирлайн Д. Ф. Паралельная мифология [Текст] / Д. Ф. Бирлайн [Пер. з англ.]. – Москва : Крон-пресс, 1997. – 336 с.
2. Радищевський Р. П. „Українська” та „польська” школи в літературі українсько-польського пограниччя // Київські полоністичні студії : 36. наук. праць / Укл. Ростислав Радищевський [відп. ред.] та ін. – Київ, 2005. – Т. VII. – С. 7–30.
3. Сухомлинов О. М. Культурні пограниччя: Новий погляд на стару проблему [Текст] / О. М. Сухомлинов. – Донецьк : ТОВ „Юго-Восток, Лтд”, 2008. – 212 с.
4. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. – Warszawa : Wiedza powszechna, 1970. – 805 s.
5. Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana : w 4 t. T. 3 / Z. Gloger. – Warszawa : [б.в.], 1972.
6. Kozak S. Chrystianizacja Rusi-Ukrainy a dziedzictwo cyrylo-metodiańskie / S. Kozak // Teologia i kultura duchowa Starej Rusi [red. W. Hryniewicz, J. S. Gajek]. – Lublin, 1993. – S. 105–127.
7. Kurzowa Z. O mowie polaków na kresach wschodnich / Z. Kurzowa. – Kraków : Wydawnictwo „Nauka dla wszystkich”, 1993. – 62 s.
8. Uliasz S. Literatura Kresów – kresy literatury: fenomen Kresów Wschodnich w literaturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego / S. Uliasz. – Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1994. – 245 s.

В. Б. Мусій
(Одесса)

ЦЕННОСТНО-СМЫСЛОВЫЕ ОППОЗИЦИИ В „МАРИНКЕ” КАРЕЛА ГИНЕКА МАХИ

Статтю присвячено дослідженням антитетичності як домінанти художнього мислення романтика К. Г. Махи. У новелі „Маринка”, як і в поетичних творах чеського митця, картина світу, опис стану душі героя будуються на системі ціннісно-змістових опозицій. Головні з них – „ідеал – дійсність”, „духовність – вульгарність”, „життя – смерть”, „світ – темрява”. Опозиції є ознакою фундаментальних екзистенціальних проблем, до яких звернувся у своїй творчості видатний чеський романтик.

Ключові слова: антитетичний, опозиція, домінанта, авторська модель світу, романтизм, новела, чеська проза.

This article is devoted to the investigation of K. G. Macha's artistic thinking as being antithetical. The view of the world and the description of the main character's spiritual state in the short story "Marinka", as well as in poems by K. G. Macha are based on the system of semantic oppositions such as: "ideal – reality", "spirituality – vulgarity", "light – darkness". The author of this article believes that oppositions are a sign of fundamental existential problems, solved by the outstanding romantic Czech romanticist.

Key words: antithetical, opposition, dominance, the author's model of the world, Romanticism, short story, Czech prose.

„Маринка”, принадлежаща перу всемирно известного романтика Карела Гинека Махи (1810–1836), „стоїть у истоков чешской новеллы” [4, 6]. Однако до сих пор остается в числе найменее изученных произведений славянских авторов как в украинском, так и в российском литературоведении. Из имевшихся в нашем распоряжении научных работ назовем статью Романа Якобсо-

на „Что такое поэзия?” и монографию Игоря Мельниченко [7; 2]. Р. Якобсона это произведение К. Г. Махи интересовало в связи с решением проблемы, которую он отнес к разряду „застывшей дуалистической схемы”: соотношения в художественном произведении биографического и вымыщенного. Исходя из того, что ни в коем случае нельзя подменять биографию поэта „ее официально-хрестоматийным изложением”, ученый подробно остановился на дневнике Махи, открывающем совершенно иного, по сравнению с героями „Мая” или „Маринки”, человека. Так, в героине „Маринки” художником-романтиком были выделены нежность лица и его замечательная красота, а описания женщин в его дневнике, по словам Р. Якобсона, „скорее заставляют вспомнить о безголовых женских торсах” [7]. В монографии И. В. Мельниченко, посвященной изучению места творчества К. Г. Махи в чешском и европейском романтизме, о „Маринке” идет речь в подразделе о ранних произведениях этого художника. Здесь также определяется соотношение между реальностью и вымыслом (первая любовь поэта к дочери лесничего Марине Стиховой и описанные в „Маринке” события), делается вывод о том, что „литературная” Маринка, скорее всего, – мечта Махи, недостижимый идеал, плод его фантазий и снов, подробно рассматриваются образы героини и ее отца, выявляются особенности стиля произведения, его музыкальность [2, 107–111].

На наш взгляд, есть целый ряд других направлений исследования „Маринки”, которые перспективны и для понимания литературной деятельности самого Махи, открывшего для чешской литературы „новые горизонты художественного мышления, новые возможности поэтической образности”, научившего ее „страстным и отважным поискам ответа на загадки бытия” [4, 5], и для формирования целостного представления о закономерностях развития славянских литератур – важной составляющей мирового литературного процесса первой половины XIX века. Одно из таких направлений – компаративное изучение новеллы К. Г. Махи с произведениями других авторов. Так, к примеру, совпадают характеры героев „Золотого горшка” Э. Т. А. Гофмана и „Маринки” (их нелепость и неуклюжесть на фоне толпы, случайное нанесение ими

материального ущерба кому-то из толпы и проклятия в свой адрес, которые они слышат т.д.). Объединяет разделенный на двенадцать вигилий (от лат. „ночное бдение”) „Золотой горшок” Э. Т. А. Гофмана и „Маринку” К. Г. Махи мотив ночи как один из структурообразующих. Не меньше оснований для изучения связи между новеллой чешского романтика и романом И. В. Гете „Годы учения Вильгельма Мейстера”, непосредственно упоминаемым в ней и создавшимся в те же годы, что и „Маринка”, „Невским проспектом” Н. В. Гоголя, который также начинается описанием публики, занятой внешним блеском и абсолютно чуждой поэту. Еще одно представляющееся нам перспективным направление изучения новеллы К. Г. Махи – ее жанр. Д. И. Чижевский обнаружил в „Маринке” признаки „физиологического очерка” с его социальной направленностью, гротескностью и бессюжетностью, гнетущими описаниями [6, 179]. И. Мельниченко пишет об этом произведении как о рассказе, стилевая структура которого определяется принципом оперы [2, 110]. А. Соловьева относит ее к жанру новеллы. Неоднозначна также оценка литературного направления, к которому принадлежит это произведение. Так, к примеру, Д. И. Чижевский и А. Соловьева, обратив внимание на правдоподобие и типизацию в „Маринке”, увидели в ней „тенденции эстетического развития от романтизма к реализму” [4, 6]. На наш взгляд, ни правдоподобие, ни типизация в отображении толпы не исключают принадлежности этого произведения к романтизму, поскольку в основе модели мира, воссозданной в нем, лежит антитеза „идеал – действительность”. В связи с этим структурообразующая роль в новелле чешского романтика принадлежит таким оппозициям, как „духовность – пошлость”, „художник – толпа”, „мир мечты – пространство быта” и т.д.

На семантически-контрастных структурах как репрезентантах авторской детерминанты мы и сосредоточим свое внимание. О месте оппозиций в выражении авторского „я” пишут многие ученые. Так, к примеру, по мнению Л. Ю. Фуксон, „собственная эстетическая оценка представляет собой <...> ценностно-напряженный (то есть поляризованный) образ мира”. На основании этого делается вывод: „Обнаружить авторские оценки произведе-

ния, то есть горизонт его мира как целого, означает обнаружить его ценностные полюса”. При этом подчеркивается принципиальная незаконченность, открытость системы оппозиций как продукта ценностного анализа, ее развертывание „до бесконечности” [5].

Правомерность выделения оппозиций на центральное место при изучении доминант в романтическом тексте обусловлена тем, что дуализм относится к числу его генеральных принципов. Сосредоточение внимания на дуализме позволяет „уяснить особенности его функционирования в наиболее существенных сферах мышления романтиков – гносеологической, аксиологической и эстетически-творческой”. Этот свой тезис Е. Г. Милюгина поясняет тем, что „романтики для воспроизведения в художественном тексте целостного явления интуитивно и сознательно используют взаимоисключающие классы образов и понятий” [3, 25].

К. Г. Маха принадлежит к ряду тех художников-романтиков (У. Блейк, М. Ю. Лермонтов), в творчестве которых антитетичность выражена наиболее ярко. Сошлемся на высказывание самого поэта. В качестве эпиграфа к своей статье Роман Якобсон вынес фрагмент разговора К. Г. Махи с его другом, писателем Карелом Сабиной. „Из контрастов возникает звучание, из противоборствующих стихий состоит весь мир”, – вспоминает свои слова Сабина. И далее приводит ответное замечание Махи: „<...> и чем резче контрасты, в которых проявляется тайное родство, тем она оригинальнее и тем действеннее движет миром <...>” [7].

В тексте новеллы „Маринка” выделены такие композиционные части: эпиграф, увертюра, действие первое, интермеццо, действие второе, финал. В каждой из них (кроме эпиграфа) развивается система оппозиций, подчиненных основной антитезе „идеал – действительность”. Эпиграфом – строчками из „старой песни на известный мотив” – задана тема прощания с любовью (приводятся латинский, французский и немецкий эквиваленты слова „прощай”). Так читателю дается установка на мотив обреченности чувства, неотвратимости его угасания. Этот мотив получает развитие, а тем самым и мотивировку в конце произведения: эпиграф повторяется перед финалом, начинающимся обращением к любви: *Спи, любовь!* [1, 33].

Вступление, „Увертюра”, содержит описание мая. Как и в поэме К. Г. Махи „Май”, это пора *томленья и печали*. В основе описания – оппозиции „тьма – свет”, „мечта – разочарование, опустошение”. Вначале выражается надежда на то, что окружающий мир преобразит человека, к которому обращен призыв: *выйди к солнцу*. Отсюда оппозиция: „бледное чело – солнце”. В результате их встречи чело *озаряется и расцветает*, а взоры *засияли*. Во втором катрене появляется лирическое „я”, которое, как бы подчиняясь содержащемуся в начале „Увертюры” призыву, отправляется к солнцу, которое действует на него так же, как и на всю остальную природу. Герой оказывается включенным в пространство всеобщего озарения: *закат – сверкающий*, он *золотил клены и ели*; глаза героя *блестят*, а его уста *заалели*, как и розы. Следующие после этих двух катренов два терцета сами по себе находятся в оппозиции. В первом терцете идет речь о мечте, и герой, вдохновленный ею, испытывающий прилив энергии, *простирает* руки к солнцу. Во втором катрене *солнцу и мечте* противопоставляется *мука*. Предполагалось, что солнце *исцелит* душу человека. Однако сообщается, что солнце и герой терпят поражение в противостоянии тьме: *Солнце село... снова тьма*. Поэтому герой в конце „Увертюры” находится в том же состоянии, что и перед встречей с солнцем: *бледен <...> как прежде*, а его *надежде* наступает конец [1, 20].

„Действие первое” начинается выражением ликования, которым охвачена вся вновь возрожденная земля. Отсюда – торжественность тона и самого повествователя: *Май! О май! Прекрасный май!* – восклицает он. А затем, как и в цитированном выше фрагменте письма Карела Сабины, содержащем высказывание Махи о резких контрастах, на которых строится поэзия, звучит сожаление из-за того, что к безмятежному чувству ликования всегда примешивается чувство противоположное. Это рассуждение героя открывает ряд оппозиций: *восхищение – сожаление*; любование красотами родного края – разлука с ним; *сладость первого поцелая – горечь последнего*. Тому, что ликующая земля радуется, противопоставляется замечание „на челе ее – печаль и боль”. Мотив встречи (*твоему приходу*) сменяется сообщением о разлуке (*близкого с тобой расставания*) [1, 20–21]. Итак, уже первые строки первого действия содержат в себе тематическое поле слов, связанных между собой парадигматическими отношениями антиномии. Картина укрытого зеленой сенью сада, в котором царит любовь, сменяется описанием лирического героя, переживающего одиночество в гуще людей, и все завершает описание тревожащего слух человека *тоскливого вечернего звона колоколов огромной Праги* [1, 21].

В дальнейшем мотив одиночества повторяется, уже в описании не героя, а увиденного им на уединенной тропинке нищего. Его образ строится на антитезе „музыкант – чуждая ему масса людей”: *высокое гордое чело – толпа бесчувственных мещан*. И далее: *печальная песня его скрипки – смех студентов* [1, 23–24]. Эта встреча, по существу, является связкой действия. Нищий протягивает герою записку с содержащейся в ней просьбой незнакомой девушки о встрече. Завершается первое действие ремаркой: *Занавес ночи падает*. Она эмоционально готовит читателя к победе тьмы над светом, обстоятельств над мечтой.

„Интермеццо” (самостоятельный эпизод в музыкальном произведении, промежуточный раздел в инструментальной композиции) передает субъективное, а потому неожиданное, неповторимое видение ночи: она сияет. Но картина ночи, как и „Увертюра”, строится на антитезе: мир одновременно представлен во мраке и в сиянье. Одна сторона ночи *мрачная и толкает в бездну*. Другая – ясная и *уносит к звездам*. Передается настолько противоречивое видение окружающего, что кажется: весь мир состоит из „половинок”, противоположностей. Этой общей дисгармонией обусловлено внутреннее состояние героя, а также его положение: как любой человек, он связан с пространством земли, а как особенный человек – поэт – устремлен ввысь, к звездам. Но оба пространства для него „чужие”: земное существование имеет временный характер, а потому граничит с *бездной черной*, которая ужасна, а звезды – недостижимы, как недостижимы вечность и абсолютная свобода. Отсюда повтор, на котором строится „Интермеццо”: *Звезды, звезды надо мною!*

*К ним стремлюсь я всей душою,
Но земля – моя отчизна!
Звезды, звезды надо мною!
К ним стремиться мне душою,
Но земли я не покину! <...>
Не позволит тьма земная
Мне уйти в жилище света.*

Звезды, звезды надо мною! (выделено нами – В.М.) [1, 24].

В свою очередь, эти оппозиции „низ – верх”, „бездна – звезды”, „тьма – сияние” готовят читателя к основному противопоставлению следующей части произведения: „одухотворенность – пошлость, обыденность”.

Психологическая доминанта „Действия второго” – „чужой среди своих”. В нем развивается антитеза „духовная личность – толпа”. Как и в „Интермеццо”, наступление утра не несет герою облегчения. „Ночь прошла”, – вспоминает он. Но с наступлением света надежда на счастье не приходит, так как утро оказывается заплаканным. А после того, как дождевые тучи рассеиваются и, наконец, появляется солнце, оно предвещает лишь жаркий день. Ключевыми словами в описании пространства, в котором происходит встреча героя с девушкой, жившей до этого в его мечтах, являются *низкий* (предельно суженный, как бы приданный к земле) и *канава*: *Перед домиком тянулась широкая, глубокая канава, а доска, перекинутая через канаву, <...> вела к низенькой двери; <...> уронив в канаву мяч, спускали за ним на веревке одного из своих товарищей; <...> мальчишки опустили ее чадо в грязную канаву; <...> опустивши в канаву свой злополучный груз, который тотчас по горло погрузился в воду <...>* [1, 25]. И далее, уже после прощания с девушкой, герой видит ту же грязь вокруг: *За канавой попрощалась со мной ее расстрапанная мачеха, отстирывавшая забрызганное грязью белье <...> я сразу узнал мачеху Маринки, расстрапанную, грязную, в черном, отороченном рваными кружевами чепце на нечесаной голове <...>, а конец платка <...> не прикрывал ни грязной шеи, ни большой дыры на рубахе* [1, 29]. В свою очередь, контрастным мачехе является облик отца Маринки, старого музыкан-

та: *Освещенный бледным светом луны, за фортепьяно сидел высокий худощавый мужчина в одежде старинного покроя <...> На ногах у него были заштопанные во многих местах, но чистые, белые чулки и грубые, тупоносые ботинки; длинные волнистые волосы рассыпались по плечам и груди. <...> его длинные, тонкие пальцы извлекали из струн фортепьяно чарующие звуки* [1, 31].

Описание Маринки строится на антитезе „болезнь – красота”. Герой вспоминает ее *бледное исхудалое лицо – неземной красоты; красоту пламенных, глубоких черных очей* с которой диссонировало *их скорбное выражение* [1, 26]. Прием контраста лежит также в основе описания ее комнаты. С одной стороны, убогость убранства жилища (*разбитое окно было заклеено бумагой <...> над сломанным столиком на почерневшей сырой стене <...> треногий стул в углу был единственное свободное сидение, если не считать скамьи без спинки у полуразрушенного очага <...> старая, убогая кровать*), а с другой – дорогое фортепьяно как знак ее одухотворенности, связи с высшим, с точки зрения романтиков, видом искусства – музыкой. Антитетичность художественного мышления К. Г. Махи проявляется и в описании беседы героя с Маринкой. Ее тема – „жажда жизни при осознании близости смерти”: Маринка знала, точно знала время своей неизбежной смерти, этот час был уже близок, а она мне говорила о своей безграничной любви к жизни, о том, как тяжко ей, такой молодой, оставлять прекрасную землю [1, 27]. Завершается описание свидания прощанием и переходом героя от мечты к грубой действительности. Уже покинув Маринку, он слышит выкрикивания баб, предрекающих девушке близкую смерть, перемежающиеся звуками фортепьяно и пения Маринки.

Как было отмечено выше, в „Финале” развивается мотив умирания любви. Она сравнивается с золотой чашей, которая наполнена в одно и то же время медом и едкой цикутой. Любовь является для героя блаженством и царством лжи. С первой строфы „Финала” развивается мотив смерти: *светила <...> сгорали; цветы <...> унесли порывы урагана; все, что я любил, <...> гибло неизбежно*. Во второй строфе создается образ пространства лирического героя:

это царство юности, мир мечты, где дорог угол каждый. Но оказывается, что и оно пронизано холодом и духом разрушения: *все мертвко, все страшно опустело, / Мой цветок погиб во мраке черном* <...> Таким образом, текст „Финала” строится на оппозициях: юность и мечта – пустота; цветок – мрак черный; солнце – тьма и ночь, которой нет предела. Поэтому новелла, организованная как музыкальное произведение, завершается молчанием (звуки тоже умирают): *Я умолк, и молча льются слезы <...> арфа онемевшая* [1, 34–35]. И в то же время, как нам представляется, герой пытается сохранить надежду. Показательны заключительные строки „Финала”: оказывается, ветер продолжает дышать в арфе опустелой, / И она, бессструнная, немая, / Звуки незабытые пропела. И точно так же, как арфа, герой обязан сосредоточиться на творчестве и петь о незабываемом. Поэтому, размышляя о страданиях ночи, которая заливает слезами всю землю, лирический герой восклицает: „Или это лишь роса на травах?”. Таким образом, возможно, нет оснований для абсолютного отчаяния, слезы, как и роса, временны.

Выделенные нами в тексте новеллы К. Г. Махи ценностно-смысловые оппозиции позволяют судить об особенностях художественного мышления автора, который, как и все романтики, исходил из несовершенства мира, его несоответствия идеалу. Отсюда – дуализм, антитетичность. Кроме этого, система противопоставлений в новелле помогает выявить те экзистенциальные проблемы, которые решал автор. В первую очередь – абсолютного одиночества человека в мире, его противоречивости, обреченности надежд индивидуальности на гармонию и счастье. И, как представляется, о возможности найти опору в искусстве как сфере идеального, духовного, вечного.

Литература

1. Маха К. Г. Маринка / Карел Гинек Маха // Чешская новелла XIX – начала XX века / перевод с чешского; сост., вступит. статья А. Соловьевой. – Л. : Художественная литература, 1987. – С. 20–34.
2. Мельниченко И. В. „Далека путь моя, та марний поклик...“. Творчество Карла Гинека Махи в контексте чеського і европейського романтизму 20-40-х рр. XIX ст. / Ігор Мельниченко. – К. : Стилос, 2003. – 206 с.

3. Милюгина Е. Г. Своебразие романтического дуализма / Е. Г. Милюгина // Романтизм: грани и судьбы. Часть I. – Тверь : Твер. гос. ун-т, 1998. – С. 24–31.
4. Соловьева А. Чешская новелла в русле национальной литературы / А. Соловьева // Чешская новелла XIX – начала XX века / перевод с чешского; сост., вступит. статья А. Соловьевой. – Л. : Художественная литература, 1987. – С. 3–18.
5. Фуксон Л. Ю. Толкования DOC [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.twirpx.com/file/819340/
6. Чижевський Д. І. Порівняльна історія сло'в'янських літератур: У 2 т. / Д. І. Чижевський; перекл. з німецької Олесі Костюк та Миколи Ігнатенка. – К. : ВЦ „Академія”, 2005. – 288 с.
7. Якобсон Р. Что такое поэзия? / Роман Якобсон // Русская литература. – 2007. – № 1. – С. 117–127.

Н. М. Раковская
(Одесса)

МИРОМДЕЛИРОВАНІЕ В КРИТИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ СЛАВЯНОФИЛОВ

У статті актуалізовано проблему самосвідомості у слов'янофільській літературній критиці XIX ст., виявляються моделі індивідуального авторського світосприйняття, які знаходять прояви у діалозі свідомості, культурних кодах, знакових системах. Робиться акцент на взаємозв'язку між моделлю світу та структурою критичного тексту.

Ключові слова: самосвідомість, рефлексія, інтерпретація, блоки інформації.

The article deals with the problem of consciousness in literary criticism of the 19th c. It reveals models of an author's individual outlook that can be seen in a dialogue of senses, culture, signal systems. The connection between the world and the structure of a critical text is stressed.

Key words: consciousness, reflection, interpretation, blocks of information.

Славянофильство как литературоведческая проблема была заявлена Б. Егоровым и В. Кошелевым ещё в 70-е гг. XX ст. Об этом свидетельствовала и дискуссия в журнале „Вопросы литературы” (1969–70-е гг.). Однако спустя десятилетие, в 80-е, авторы первого систематизированного историко-литературного исследования о славянофильстве отметили, что „комплексное изучение проблемы славянофильства пока ещё дело будущего” [9, 5]. На протяжении 2000-х гг. стало очевидно, что, только уйдя от идеологических штампов, на принципиально новой теоретической основе можно выявить системность, завершенность славянофильства в целом и славянофильской литературной критики в частности. Ряд ав-

торов (Б. Егоров, В. Кошелев, Ю. Янковский, Т. Пирожкова) полагают, что литературное и критическое наследие славянофилов имеет свой особый и „вполне самостоятельный интерес” [7]. Более того, неправомерно и ошибочно сводить славянофильство к их частным суждениям. Разделяя эту точку зрения, нам важно выявить значимость критических работ славянофилов как факт проявления личностного самосознания, созданной ими модели мира, реализуемой на структурном уровне.

Неясность в толкованиях славянофильства начинается с неоднозначных определений термина, обозначающего это течение. История его достаточно известна: это было выдуманное еще К. Батюшковым (1809) „прозвище насмешливое” (П. Вяземский), применявшееся к школе „архаистов” начала XIX в. Никто из критиков и исследователей славянофильства никогда не исчерпывал (даже в негативных откликах) славянофильство „славянолюбием”. „Я со своей стороны, – иронически замечал А. Хомяков, – готов принять это название и признаю охотно: люблю славян <...>” [11, 97]. Члены славянофильского кружка отнеслись к данному им „прозвищу” скептически. К. Аксаков писал: „хотели взять насмешкой. Сейчас явилось прозвание славянофил, которое очень неловко прикладывалось к русскому направлению, – впрочем, цель была, только, чтобы дать какое-нибудь прозвище <...>”.

Можно было бы привести целый калейдоскоп подобных названий, и сколь бы ни расходились точки зрения на славянофильство, позиция самых разных критиков и исследователей в отношении названия одна: трудно найти более поразительный пример столь очевидного несоответствия между внутренним содержанием и внешним обозначением, присвоенным этому содержанию, чем в настоящем случае.

Самое давнее толкование славянофильства определялось его своеобразным отношением к „русской старине”. Славянофильство – это философски осмысленная и характерная для „русского чувства” любовь к русской старине, забота о сохранении определенных традиций под флагом „русской народности”, – вот, пожалуй,

наиболее частое толкование славянофильства в дореволюционных исследованиях.

Эта „любовь к старине” понималась по-разному. В хронологически первом славянофильском заявлении – статье А. Хомякова „О старом и новом” (1839) – предопределены все подобные выступления славянофилов на эту тему. В статье Хомякова нет и намека на то, что „старое” лучше „нового”, – главная задача формулируется им так: в „старом” есть то, чего нет в „новом”, и неплохо бы поглубже узнать это „старое”: можно ли перспективные начала, в нем содержащиеся, осуществить в „новом”? Привнесение элементов „старого” не только не сделает это „новое” хуже, но укрепит его на действительно разумных основаниях, вырабатывавшихся предками на протяжении веков. В большинстве славянофильских выступлений речь шла именно о началах, о „корнях”. Не предполагая воскрешения идеальных „основ” (а тем более мелочей быта, нравов), концепция славянофилов указывала лишь на разумное привнесение самих начал, когда-то отвергнутых. Отсюда – пристальное внимание к „первобытному русскому человеку”. Славянофильская система не предполагала идеализации старины и „русского мужика” – идеализация возникла уже как отклонение от замысла в еще не вполне разработанной теории (выступления К. Аксакова), как проявление внутренней полемичности направления.

Н. Бердяев в работе о Хомякове писал: „славянофильство – первая попытка нашего самосознания, первая самостоятельная у нас идеология <...> Тысячелетие продолжалось русское бытие, но русское самосознание начинается с того лишь времени, когда Иван Киреевский и Алексей Хомяков с дерзновением поставили вопрос о том, что такое Россия, в чем ее сущность, ее призвание и место в мире” [2, 2]. Славянофильство рассматривается как „европейская школа”, впервые воспринявшая западные и мировые идеи творчески и самостоятельно.

Заметим и следующее: литературная критика славянофилов на всех этапах развития стремится к созданию модели мира, отражающей индивидуальное философско-эстетическое сознание, в центре которого – человек и бытие.

Классический идеализм при всей его умозрительности утверждал достоинство человека и был причастен к высшему разумному бытию; его сущность укоренялась в сознании. Во всех формах культурного пространства, в т. ч. литературе и литературной критике, превалировала позитивная точка зрения на мир.

До того времени, когда начался протест против рационалистической гармонизации мира и панлогического усечении бытия, критике нельзя было отказать в правоте, ибо истину искали у разума (XVIII–XIX вв.).

Так, совершенно очевидно, что литературно-критический дискурс славянофилов возник в качестве относительно целостной мировоззренческой системы в конце 30-х – начале 40-х гг. XIX в. (оформление первых деклараций связано с публикациями статьи А. С. Хомякова „О старом и новом” и И. В. Киреевского „В ответ А. С. Хомякову”). Значимой для литературных критиков славянофильского мироощущения была идея самобытной России, утопическая идеализация допетровской Руси с ее единством и цельностью. Эстетическая система славянофилов подчинялась их историософским, религиозно-нравственным концепциям, которые находили отражение в критических текстах. Нормативность славянофильской методологии и стремление пропагандировать свои взгляды способствовало созданию текстов-проповедей. В них решались проблемы нравственности, народности в литературе и т.д. Ограниченный круг проблем варьировался на разном материале, относительно „синкетично”, но фрагменты текстов были закрытыми, завершенными. Например, статья К. Аксакова „Три критические статьи г-на Имярек” может восприниматься как кумулятивное наращивание тем и аспектов, с множеством БИ (блоков информации) и кодов. Наименее фрагментарны статьи И. Киреевского, для которого всегда важно было объявить о какой-то системе, периодизации, классификации явлений. У него и Ю. Самарина – статьи, отражающие причинно-следственные связи, завершающиеся определенным итогом (например, статьи об А. С. Пушкине). Тексты А. Хомякова характеризуются полемичностью, ироничностью, афористичностью [10]. Они беллетризированы элементами то повествовательными,

то декламационными, присутствует архаическая стилизация. В работе „О старом и новом” ощущима парадоксальность. Ветвящаяся система тезисов и антитезисов явно асимметрична. В некоторых случаях тезис превращается по законам диалектики в новый тезис, порождающий антитезис. В иных работах критика – цепь обрывается, возникает новый тезис, не вытекающий из предыдущих рассуждений и не подвергающийся оспариванию. Аргументы в большинстве статей не однозначны. Очевидно, что славянофилам необходима была для решения глобальных задач национального исторического процесса новая языковая система. Одноцентричность мышления, парадоксальность, противоречивость, смена субъектно-объектных отношений – таковы модусы критического текста славянофилов.

Заметим, что эстетическая программа славянофильства, безусловно, связана с романтизмом. В связи с этим статьи носят целостный характер. В них очевидно стремление к обстоятельному объяснению своих идей – и в то же время открытая полемичность. Блоки информации расширяются; в них вводятся философско-эстетические, культурологические знания. Скажем, у К. Аксакова восприятие романтических идей отчетливо проявилось в его известной статье 1842 года о поэме Н. В. Гоголя „Мёртвые души”. Ретроспективность исходных посылок трактовки „Мёртвых душ”, вытекавшая из абсолютизации эпического контекста поэмы, вполне согласовывалась с внеисторическим в своей основе пониманием К. Аксаковым природы древнегреческого эпоса и развитием мирового литературного процесса. Статьи критика продуманы, полемический момент вводится им для подтверждения своей собственной концепции и является результатом ещё не изжитого увлечения гегелевской философией. О силе влияния Гегеля на формирование взглядов К. Аксакова можно судить по его магистерской диссертации „Ломоносов в истории русской литературы и русского языка”, над которой он работал в начале 1840-х годов. Между тем в контексте идей, положенных в основу его диссертации, становится понятной и персоналистическая позиция в оценке „Мёртвых душ”, и общий взгляд критика на пути развития русской литературы ново-

го времени, итогом которых явилось завершение славянофильской концепции.

Движение литературы К. Аксаков рассматривает в связи с протекающим параллельно развитием нации, которое проходит, с его точки зрения, несколько этапов. Первый период „исключительной национальности” характеризуется господством разговорной стихии живой народной речи, лишённой элемента „отвлечённости” как необходимого условия для выражения „общего” (т. е. духовного) содержания. В сфере поэтического – это период национальной песни и эпоса, форм, целиком относящихся к фольклору, в котором отсутствует элемент индивидуального самосознания.

Главным условием пробуждения общечеловеческого начала (II этап), по мнению Аксакова, является приобщение к одной из мировых религий. „Общее” как носитель духовного начала существует на ранних стадиях в форме религиозного сознания, и церковнославянский язык воплощает это „общее”. До определенного исторического момента „общее” и „национальное” в языке пребывают разъединёнными. И это состояние сохраняется на протяжении веков.

Первые признаки стремления к переходу в высшее состояние, когда „общее” (духовное) должно стать содержанием жизни народа, обнаруживают себя, с точки зрения критика, в XVII веке. Возникновение театра, силлабической поэзии, распространение пародийной сатиры (этого неизбежного спутника рефлексии культурного сознания) – все знаменовало потребность появления „индивидуума” (т. е. личностного начала – основного условия поэтического взгляда на мир) [1 II, 266]. „Язык должен был оторваться от своей (исключительной) национальности; чтобы стать выражением общего уже как народный язык, в нём должен был развиться новый слог, возникнуть новый синтаксис” [1 II, 266]. Для того, чтобы поэзия могла стать выражением духовной сущности человека, жизнь языка должна освободиться от случайностей повседневной разговорной стихии; элемент отвлечённости, как неизбежное свойство поэзии, есть результат отбора. И задачу эту в литературе должна выполнить творческая личность, „индивидуум”, как конкретный

носитель личностного начала. Такую личность К. Аксаков увидел в М. Ломоносове.

Воплощённое в деятельности Ломоносова отрицание исключительной национальности явилось моментом обретения русской культурой общечеловеческого содержания за счёт временной утраты её связи с „землёй”, т. е. тем, что выражается погруженностью культуры в самопорождаемые ритмы своего автохтонного развития. Момент проявления личностного начала в поэзии как отрицание приоритета фольклорного (внеиндивидуального) мировосприятия был следующим важным условием движения русской литературы к общечеловеческим духовным ценностям.

Уникальность личности Ломоносова, с точки зрения Аксакова, проистекает из того, что он явился в эпоху, отмеченную разрывом с историческими корнями прошлого, когда направление культурного развития нации было переориентировано на восприятие западноевропейского опыта. Для Аксакова, как и для других славянофилов, сделавших целью своей жизни возврат к „почве” через уяснение исконно русских начал бытия и обретение самобытности культурного сознания, эпоха XVIII века представляла особый интерес. В целом отрицательно относясь к ней и понимая одновременно неизбежность случившегося (ориентация на восприятие западноевропейского опыта), славянофилы не отказывались видеть в XVIII веке возможные предпосылки тех умонастроений, носителей которых они готовы были признать в качестве своих предшественников. Нередко при этом историко-литературные разыскания оказывались подчинёнными установлению подобной генетической перспективы, когда имя того или иного писателя XVIII века становилось предметом споров, подобно тому, как споры вокруг Пушкина и Гоголя признаны были обозначить расстановку литературных сил в середине XIX века.

К. Аксаков излагает свою концепцию общего хода развития русской литературы XVIII века под углом зрения выяснения в ней тех начал, которые несли в себе истоки предславяноильских умонастроений. В конечном итоге опорной категорией, позволяющей литературе освободиться от „отвлечённости” содержания, являет-

ся, по мнению К. Аксакова, народность. Обретение русской литературой народных начал в поэзии А. Пушкина, и особенно полно проявившееся в творчестве Гоголя, знаменовало наступление нового уровня эволюции национальной культуры, своеобразное возрождение временно утраченного национального духа. В этом состоял смысл сравнения Гоголя с Гомером, которое допускал Аксаков в статьях о „Мёртвых душах”. В преодолении писателями XVIII века „лжи и обезьянства” критик видит живую связь с деятельностью того направления, которое он представлял: „Русское направление, высказавшееся теперь так сильно, вовсе не от Карамзина ведёт своё начало, – пишет Аксаков. – Оно ведёт начало от времён самого Переяславия, ибо с него и началось это тёмное противодействие иностранному влиянию <...> Чтобы сказать определительнее, это идёт от Ломоносова” [1 II, 105].

Противодействие влиянию европейских форм составляло основу жизнеспособности литературных явлений XVIII века. И всё, что несло на себе печать такого противодействия, органично должно вписываться в общий процесс формирования самобытного начала в литературе. С формированием самобытности связывает К. Аксаков свои представления об истоках „русского направления” в современной ему культурной жизни, включая туда несомненно и славянофилов. Примечательно, что К. Аксаков не исключает из числа объективных предшественников этого направления и Карамзина как автора „Записок о древней и новой России”. Карамзинская оценка петровских реформ в этом сочинении сближается в чём-то с позицией А. С. Шишкова. Но как раз в Шишкове славянофилы видели одного из основных своих предшественников. Вспомним, что и пушкинская оценка Петра I формировалась во многом под влиянием мыслей, высказанных в этом сочинении Карамзина.

Но если судить по другим историко-литературным статьям К. Аксакова (например, „Взгляд на русскую литературу с Петра Великого” 1848 года), циклу „писем” „О современном состоянии литературы”, то можно предположить, что критику были ясны предпосылки формирующегося славяноильского мироощущения. Так, уже в открывавшем весь цикл „Письме 1. Литература предыдущих

лет” после сжатой общей характеристики состояния русской литературы XVIII века К. Аксаков резюмирует: „Русская земля очутилась в положении Америки: её надо было открыть. Нашлись Колумбы, которые сказали, что она есть, Русская земля. Каким смехом и поношением были встречены они: названия Славянофилов, Русопетров, квасных патриотов, обвинения в ретроградстве посыпались со всех сторон; но те, в которых родилось убеждение в существовании Русской земли, не смущались. Сперва мнение о самобытности Русской высказывалось неясно, людьми, стоящими отдельно и почти одиноко <...> под градом прозвищ и насмешек <...> Такие передовые люди – Болтин, Шишков и в особенности Грибоедов в своём „Горе от ума” – восстали против подражательности, указали на необходимость самобытности для нас... <...> Эти благородные лица – утешительные явления среди эпохи рабской подражательности” [1 II, 177–178]. Об этих же тенденциях размышлял и А. Хомяков. Заметим, что славянофилы связывали традиции, наследниками которых они себя осознавали, в основном с именами А. С. Шишкова, И. Н. Болтина и А. С. Грибоедова не случайно. Во-первых, их объединяло отношение к языку как к главному показателю самобытности национальной культуры (отсюда интерес к фигуре А. С. Шишкова); во-вторых, обострённое внимание тех и других к вопросам национальной истории, особенно ранних её этапов (внимание к polemическим выступлениям И. Н. Болтина); в-третьих, утверждение приоритетности собственных культурных традиций, сохранение духовного опыта нации (А. С. Грибоедов).

Если для Ломоносова, согласно точке зрения Аксакова, преодоление „порождённой западным влиянием отвлечённости” проявлялось в занятиях русским языком и в наполнении торжественных од ощущением исполнинского пространства России, если у Карамзина предславянофильство сказалось в переоценке исторической роли Петра и в углублённых занятиях отечественной историей, то для писателей XIX в. К. Аксаков устанавливает преемственность более непосредственную. Приоритет национальных исторических традиций являлся показателем неизбежности появления славянофильства.

Эта позиция разделялась Н. Карамзиным. В одном из первых номеров журнала „Вестник Европы” он помещает статью „О любви к отечеству и народной гордости”. Отвечая своим оппонентам, упрекавшим его в забвении истоков национальной культурной стихии, Н. Карамзин напоминает об ответственности художников перед будущим: „Есть всему предел и мера: как человек, так и народ начинает всегда подражанием; он должен со временем быть сам собою, чтобы сказать: я существую морально! Теперь мы уже имеем столько знаний и вкуса в жизни, что могли бы жить, не спрашивая: как живут в Париже и в Лондоне? что там носят? в чём ездят? как убирают дома? <...> Я не смею думать, чтобы у нас в России было немного патриотов; но мне кажется, что мы излишне смиренны в мыслях о народном своём достоинстве, а смирение в политике вредно. Кто самого себя не уважает, того, без сомнения, и другие уважать не будут” [4, 68–69].

Идея национального самосознания получила свой новый импульс в критике Ап. Григорьева, ибо он стремился создать литературно-философскую систему, соответствующую „духу” православия. Критик увлекается идеей Абсолютного духа, благодаря которой перед ним „раскрывались громадные миры”, связанные с представлением об органической целостности бытия „во всех его живых проявлениях” [5, 132]. Через православие, понимаемое им как „стихийно-историческое начало, которому суждено жить и дать новые формы жизни” [5, 136], Ап. Григорьев пытался познать особенности национальной стихии жизни и искусства. Он убежден, что её основой является религиозное мироощущение, особенно если речь идет о русской культуре. „Аромат и цвет” – так критик определял сущность национального самосознания, его идеал гармонической жизни. Христианский натурализм (по определению В. Зеньковского), к которому пришёл Ап. Григорьев, лёг в основу его „органической теории” [8, II]. Мироощущение Ап. Григорьева формировалось под влиянием не только традиций предшественников (А. Хомяков, И. Киреевский, К. Аксаков). Шеллингианство ещё более убедило критика в необходимости осмысления национального. На этой основе формировалось почвенничество Ап. Гри-

горьева, определяющее суть его органической теории. „Почва – это есть глубина народной жизни, таинственная сторона исторического движения” [6 II, 140].

Идеи Ап. Григорьева реализовывались в его размышлениях об искусстве, в частности, в статьях „Критический взгляд на основы, значение и приёмы современной критики искусства”, „Парадоксы органической критики” и др. В их основе – идеи Ф. Шеллинга и Т. Карлейля. Они необходимы критику для того, чтобы яснее выразить мысль о национальном и историческом единстве развития искусства, о чувстве органической связи между явлениями жизни и цельностью человеческого существования. Человечество предстает в виде национально-неповторимых организмов, развивающихся в национально-преломленной абсолютной и вечной истине, нравственно-эстетическом идеале.

Отмечая органическую связь между эпохами национальной жизни, Ап. Григорьев указывал на вечный народный идеал, который присутствует в минувших периодах национальной истории как своего рода набросок, предчувствие <...>, „Органическая критика” призвана, по Ап. Григорьеву, отыскать этот прообраз национального идеала, чтобы руководствоваться им в своих суждениях о текущей и минувшей литературе. При этом критик искал не просто „народные начала”, но те, которые развивались свободно, естественно. Ориентация на патриархально-нравственные основы бытия сближала Ап. Григорьева со славянофилами. Романтизм, который выше всего в искусстве ценил Ап. Григорьев, рассматривал стихийность народного творчества, включая и мифологию, как проявление художественности, характеризующейся свежестью и непосредственностью восприятия. Идеал естественности, цельности мира и человека воплощен в национальном искусстве, ибо оно „скрепляет корни” и вершины национальной жизни и определяет народу путь его нравственно-этического совершенства” [6 II, 126]. Статьи критика, так же, как и статьи славянофилов, остаются незавершенными, составленными из разных фрагментов. В их основе интуиция, культ „непосредственности”, чувственности восприятия мира и человека и, естественно, проявление самосознания.

Таким образом, славянофильская критика стремилась создать свою систему, в основе которой моделируется связь человека с национальной почвой и всеобщим. Русская идея, русская мечта о воплощении царства Божия на земле (Н. Бердяев [3], В. Зеньковский [8]), бесконечное „я” в логических текстах критиков XIX в. связывается с подсознательным стремлением к спасению Души.

Литература

1. Аксаков К. С. Полн. собр. соч. – М. : Унив. тип., 1875. – Т.2. – Ч. 1.
2. Бердяев Н. А. Алексей Степанович Хомяков / Николай Бердяев. - М. : Путь, 1912. – VIII, 251 с. – (Русские мыслители).
3. Бердяев Н. Судьба России: Опыты по психологии войны и национальности. – М. : Издание Г. А. Лемана и С. И. Сахарова, 1918. – 240 с.
4. Вестник Европы. – 1802. – Ч. 1. – № 4.
5. Григорьев Ап. Воспоминания / Ап. Григорьев. – М. : Наука, 1988. – 439 с.
6. Григорьев Ап. Сочинения: В 2-х т. / Ап. Григорьев. – СПб., 1875.
7. Егоров Б. От Хомякова до Ю. Лотмана / Б. Егоров. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 368 с.
8. Зеньковский В. А. История русской философии: В 2-х т. / В. А. Зеньковский. – Л. : Эго, 1991.
9. Литературные взгляды и творчество славянофилов 1830 – 1850-е годы. – М. : Наука, 1978. – 500 с.
10. Хомяков А. С. О старом и новом. Статьи и очерки / А. С. Хомяков. – М. : Современник, 1988. – 464 с.
11. Хомяков А. С. Полн. собр. соч. / А. С. Хомяков. – М. : Унив. тип., 1990. – Т. I.

УДК 821.161.1 – 31 (Чижевский)

A. T. Малиновский
(Одесса)

СЛАВЯНСКИЕ ЛИТЕРАТУРЫ ЭПОХИ РОМАНТИЗМА В ИНТЕРПРЕТАЦИИ Д. И. ЧИЖЕВСКОГО

У статті розглядається епоха романтизму у слов'янських літературах у порівняльно-типологічному аспекті. Критеріями зіставлення літератур західних, південних і східних слов'ян постають стиль, жанр, тип поетики. Досліджуються типологічні відмінності між західноєвропейською та слов'янською літературними спільнотами. Акцентовано увагу на співвідношенні „міжнародного” та національного у поетологічних категоріях. Аналізуються особливості функціонування того чи іншого жанру у декількох національних літературах.

Ключові слова: стиль, міжстильові утворення, жанр, класицизм, преромантизм, романтизм, слов'янські літератури, оссіанівські традиції, баллада, фольклоризація.

In the article is analyzed the epoch of romanticism in Slavic literatures in comparative-typological aspect. The criteria for comparison of western, southern and eastern Slavs literatures are style, genre, type of poetics. We are examining the typological differences between Western European and Slavic literary communities. Attention is given to the relationship between „international” and national in poetological categories. The features of the functioning of a particular genre in several national literatures are analyzed.

Key words: style, interstylist formation, genre classicism, preromanticism, Romanticism, Slavic literature Ossian motives tradition, ballad, folklorization.

Специфика славянского литературного процесса составляет предмет научной рефлексии вышедшей в 1968 г. в Берлине

, „Порівняльної історії слов'янських літератур” Д. И. Чижевского. На фоне тогдашней литературоведческой славистики книга, в которой развитие славянских литератур прослеживалось от древности до начала XX века, не только заняла свою нишу в кругу немногочисленных работ на эту тему, но и стала настоящим научным событием. В определенной мере оно перевернуло представления о літературах западных, южных и восточных славян, особенно в плане их генезиса, синхронизации литературного процесса, национального компонента. Но самым главным в данной концепции было умение ученого-литературоведа увидеть в літературах славянской общности, с одной стороны, мощное влияние западноевропейских літератур, тесную с ними связь, а с другой – собственные, внутренние законы имманентного развития каждой из них. На ранних этапах в літературах славян преобладает обусловленная стремительным развитием национальных языков тенденция к самостоятельности, обретению ими неповторимости, выдвижению так называемых литератур-„лидеров” (например, болгарской и чешской). Позднее, особенно начиная с эпохи романтизма, славянские літературы предстают в виде некоей родственной общности, обусловленной единством „славянского мира” и „славянского сознания”. По мнению ученого, „в різних слов'янських народів панує свідомість безперечної спільноті мови, культури і політичних інтересів” [4, 36]. В эпоху романтизма, „епоху тісних взаємин” [4, 180] літературы западных, южных и восточных славян переживают не только „тектонический сдвиг” (Л. М. Баткин) в эстетике и поэтике, но и совместно (при этом независимо друг от друга) вступают на путь культурно-национального пробуждения.

В разных літературах этот процесс отливался в вариативные формы. Например, для чешской и болгарской літератур романтизм вообще сыграл реанимирующую роль „воскресения из мертвых”. При этом незначительный, довольно вторичный характер теоретико-эстетической мысли компенсировался повышенным вниманием писателей-романтиков к собственному мировоззрению и идеино-политической парадигме эпохи. Вполне резонно звучит мысль о том, что „ми не можемо відділити український, польський, чеський

романтизм від ідей національної самосвідомості <...>” [1, 228]. Бу-
дучи основанием для виделения славянских литератур в общность,
идеологический, культурно-политический контекст все же высту-
пает чисто внешним по отношению к имманентным законам лите-
ратурного процесса.

Сравнительно-типологическое сопоставление славянских лите-
ратур возможно на основе категории стиля. Именно стиль опреде-
ляет динамику развития славянских литератур и в то же время син-
хронизирует отдельные явления в них, то есть позволяет решить
главную методологическую задачу компаративистики: „які саме
явища конкретної слов'янської літератури можна і необхідно порів-
нювати з явищами інших слов'янських літератур” [4, 36]. Посколь-
ку они принадлежат западноевропейскому литературному единству,
актуализируется вопрос о стилевом подобии в разных националь-
ных литературах. Оказывается, не все стили, а особенно межсти-
левые образования прослеживаются у славян. Так, предромантизм
как переходное литературное направление, вступившее в полеми-
ку с классицистскими канонами и исподволь готовившее почву для
романтизма, не заявляет о себе в качестве целостной эстетической
парадигмы в славянских литературах. Д. И. Чижевский пишет: „У
слов'янських літератур не знайшли значного відгомону ні „оссі-
анізм”, ні „поезія ночі і гробів” (так звана „цвінтарна поезія”), ні
буржуазний роман, ні „русскоїзм”, що культивував витончені почут-
тя, ні усілякі там містико-релігійні течії, ні літературний рух німців
„Буря і натиск”, ані ідеї Гердера. Все те у слов'янщині хоч і спри-
чинялось до виникнення літературних течій (на кшталт російсько-
го сентименталізму, засвідченого Карамзіним <...>), однак не дава-
ло підстав думати, що слідом гряде переворот, а тим паче револю-
ція в історії літератури” [4, 147].

Оппозицию классицистской идеологии и поэтике на славянской
почве составили не предромантики, а сами поэты-классицисты, чье
творчество было генетически связано с барочной литературной тра-
дицией. В русской литературе таким был Г. Р. Державин, в поэзии
которого смешивались с не свойственной классицизму дерзостью
разные сферы бытия. Однако барочные стилевые элементы вско-

ре были вытеснены, а промежуточные предромантические и сенти-
менталистские художественные явления органически вошли в ро-
мантизм. Для всех славянских литератур предромантизм, как, впро-
чем, и сентиментализм (что явствует из вышеприведенных слов) не
имеют статуса целостной эстетической системы.

Славянский романтизм предстает во многом явлением синкре-
тическим. И в первую очередь это связано не столько с „адсорбцией”
предромантических и сентименталистских литературных тради-
ций, сколько с отсутствием четкого теоретического представле-
ния о собственной эстетической природе, генезисе, жанровых гра-
ницах. В отличие от европейских романтиков, „слов'янам у свое-
му теоретизуванні на ниві романтичної поетики не завжди вдава-
лося досягти ясності й повноти думки”. Обусловленная довольно-
шаткой теоретической платформой синкретичность славянского
романтизма порождает представление о вторичном его характере.
Эстетика и теория европейского романтизма практически не при-
жились у славян, остались без внимания. Минуя их, славянскиеро-
мантики ориентируются непосредственно на поэтические образцы,
наследуя их образность и поэтику. Как пишет Д. И. Чижевский, „на
слов'янському ґрунті” западноевропейские романтические теории
„прищеплювались опосередковано – через знайомство з готовими
привізними зразками художньої романтики” [4, 147].

Анализ концептосфера славянского романтизма приводит уче-
нного к мысли о близости к европейским литературам и одновре-
менно его самобытности, глубинной связи с национально-менталь-
ной сферой. Так, безумие как форма протеста против рассудочно-
го отношения к миру по-разному преломляется в творчестве рус-
ских, польских и украинских писателей. Апология безумия как со-
стояния, позволяющего проникнуть в тайны бытия у Н. Полево-
го, А. Пушкина, А. Мицкевича, В. Одоевского сменяется иным от-
ношением к рациональному у П. Кулиша и хорватского романтика
П. Прерадовича. Оно более мягкое и связано не с абсолютизацией
экстатического состояния, а с противопоставлением рассудку серд-
ца, предстающего „найвищою національною, а значить, неповтор-
ною цінністю у бутті рідного народу” [4, 151].

Наряду с безумием в центре внимания романтиков находятся и „ночные стороны души”. Образ ночи в романтической поэзии образует целую парадигму. Знаковыми певцами ночи Д. И. Чижевский называет В. Жуковского, А. Пушкина, Н. Гоголя, Ф. Тютчева и С. Шевырева, чехов К. Г. Маху и В. Небесского, поляков А. Мицкевича, Ю. Словацкого и С. Гощинского. При этом представления о природе как о живом существе ученый связывает с ориентацией славянских романтиков на натурфилософию. Вместе с тем эта европейская философская составляющая уравновешивается в славянском романтизме осознанием существующей между человеком и природой бездной, преодолеть которую можно только лишь сердцем. В иных случаях восстановление утраченной гармонии возможно на основе поэтизации научного знания. В. Одоевский верил в возможность древних связей между человеком и природой, существующих в „царстві поезії”.

Художественный мир произведений славянских романтиков подвергается фольклоризации. Отсутствие системных исторических знаний о древней эпохе, о собственной мифологии компенсировалось всевозможными мифопоэтическими реконструкциями в русле устного народного творчества (Йозеф Линда „Утренняя заря над язычеством”, Юлиуш Словацкий „Лила Венеда”). Если в фольклорной стихии выражалась национальная самобытность, то в жанровой системе славянского романтизма то и дело проступает западноевропейская литературная основа.

Именно жанры передают стремление романтической литературы к свободным, неканоническим формам в противовес, как пишет Д. И. Чижевский, „педантичному, суверо регламентованому классицистичному жанруванню” [4, 157]. Пожалуй, наиболее „свободной” была „байроническая поэма”, представлявшая собой „суміш різних жанрів, на яку класицизм накладав конституйовану ним заборону” [4, 158]. К этому синтетическому жанру можно отнести „Евгений Онегин” Пушкина, „Мцыри” и „Демон” Лермонтова, „Пан Тадеуш” и „Конрад Валленрод” Мицкевича, „Беневский” Словацкого, а также некоторые произведения Т. Шевченко, П. Кулиша, Янко Краля.

Подобно „байроническому эпосу „Лила Венеда”, славянская романтическая драма и драма-мистерия ориентированы на европейскую литературную традицию. Драматические жанры смешивают комическое и серьезное, демонстрируя отход от поэтики классицизма. При этом ряд произведений занимают промежуточное положение между классицизмом и романтизмом. Это прежде всего драмы Ю. Словацкого и „Горе от ума” А. Грибоедова. Мистерийное же начало некоторых драм позволяло увидеть в них традиции средневековой и барочной литературы. Их присутствие в романтической художественной системе было вполне органичным, особенно в плане генезиса романтизма. К славянским драмам-мистериям Д. Чижевский относит „Дзяды” А. Мицкевича, „Иридион” и „Небожественная комедия” З. Красинского, „Драма мира” Я. Краля, „Беседы в семье Душана” А. Сладковича. Философско-мистерийными по тональности являются „Май” К. Г. Махи, „Великий лью” Т. Шевченко, незавершенные произведения А. Пушкина („Сцены из рыцарских времен”).

Поэмы, драмы и мистерии не были новыми жанрами для литературы романтизма. Существуя с древних времен, они лишь видоизменились или, как пишет Д. Чижевский, „обновили свою жанровість” [4, 159]. Принципиально новой для жанровой системы романтизма была баллада. И в европейском, и в славянском вариантах она развивается одинаково продуктивно. При этом баллада выступает своеобразным „мостиком” между романтизмом и предромантизмом с присущими ему оссиановскими мотивами. По мнению ученого, „не зникає з балади „оссіанізм”” [4, 242]. Помимо преемственности в динамике литературных направлений „оссіанізм” как примета жанра „напоминает” о западноевропейских корнях баллады. Генетическая связь с древнекельтскими песнями Оссиана позволяет говорить об определенном наборе жанровых признаков, не чуждых балладе: „елегійне замилування, здебільшого фольклоризоване, вітчизняно стародавністю” [4, 243]. Именно элегический пафос „трансплантирует”, „приживает” традиции оссиановской литературы в эпоху романтизма. Баллада не только элегична, но еще фантастична и мифологична. Основана она во многом

на „історичній та нуміозній джерельності” [4, 160], обирають функціонування осіянівських традицій в літературі романтизма.

Баллада на славянській почві оказалась „пересаженою” из Западної Європи. В руській літературі жанр баллади розвивали П. Катенин, В. Жуковський і А. Пушкін, в українській – Л. Боровиковський і Т. Шевченко, в польській – Адам Мицкевич, в словенській – Франце Прешерн, в словацькій – Янко Краль. Своєобразною моделью балладного жанра, його еталоном становиться „Букет народних сказаний” чеського писателя Карела Эрбена.

Несмотря на всеобщую ориентированность на „Ленору” Г. Бюргера, славянская романтическая баллада обретала свою самобытность, о чем свидетельствует проникновение в этот жанр мотивов народной песни. В рамках европейского жанрового шаблона остается литературная сказка. Жанровые варианты сказок В. Жуковского и А. Пушкина, как пишет Д. Чижевский, „переповідають відповідні зарубіжні казки” [4, 161]. Они вторичны по отношению к сказкам Ш. Перро, В. Ирвинга, братьев Гримм.

Свою „транснаціональну” і „международну” природу сохранив жанр фрагмента. Авторы славянских „поетичних” та „прозових мініатюр” испытывали влияние создателей европейских жанровых образцов. Сопоставляя образ ночи как символа выглядывающей „из каждого куста” смерти, Чижевский прослеживает полное текстуальное совпадение в стихотворениях Ф. Тютчева и И. Гете. Говоря об интернациональной природе миниатюр и фрагментов, ученый приходит к следующему выводу: „І в даному випадку немає жодного значення, де ростуть ті кущі – в Росії чи в Баварії!” [4, 162]. Фрагмент как жанр был для романтиков программным и обладал определенной теоретико-эстетической валентностью. Он лежит в основе маргинализации жанров романтической литературы и отвечает ее требованиям „бессистемной системности”. Как пишет О. Вайнштейн, „в маргинальных жанрах романтический дух чувствовал себя как дома и вволю эксплуатировал все их потенции” [2, 45]. Выросшая из фрагмента романтическая новелла – „виплід не лише північноамериканської літератури, а і європейської” [4, 163].

На славянській почві этот жанр получает развитие в творчестве Пушкіна і Гоголя. Аналіз новелли остается за пределами внимания исследователя. И фрагмент и новелла в литературах славян практически не отличаются от европейских жанровых образцов.

Некоторые жанры европейской литературы вообще не „приживаются” в славянском романтизме. Д. И. Чижевский относит к таким прежде всего исторический роман. В Западной Европе он выступает основной жанровой разновидностью романа в эпоху романтизма. Благодаря основоположнику нового типа исторического романа В. Скотту „суть минуших епох розкривається в долях не лише тогочасних “великих мужів”, а й тогочасних гречкосіїв, невідомих писаній історії! ” [4, 163]. Славянская рецепция этого жанра предстает в виде искаженного видения своего прошлого. „Якимось особливим чаром слов'янські історичні романи – ні пригодницькі, ні готичні – не відзначаються” [4, 163]. Лишь единичные явления, подобные „Капітанській дочці” Пушкина и „Тарасу Бульбі” Гоголя, приближаются к жанровому эталону европейского исторического романа.

Во всех славянских литературах романтизм был консолидирующим эстетическим явлением. Он способствовал укреплению славянской литературной общности, осознанию ею своих качественных отличий от европейских литератур-лидеров или так называемых литератур независимых наций. На их фоне славянский романтизм развивается как явление синкретичное, поскольку наряду со сменой эстетической парадигмы он впитывает в себя культурно-идеологический и политический контекст эпохи. Синкретизм также проявляется в жанрово-стилевой парадигме славянского романтизма. В фольклоризованных, межстилевых формах и синтетических межжанровых образованиях романтизм славян обретает неповторимость, занимая свое место в европейском литературном процессе.

Література

1. Будний В. В. Порівняльне літературознавство / В. В. Будний, М. М. Ільницький. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – 430 с.

2. Вайнштейн О. Язык романтической мысли. О философском стиле Но- валиса и Фридриха Штегеля / Ванштейн О. – М. : РГГУ, 1994. – 80 с.
3. Копистянська Н. Х. Жанр, жанрова система у просторі літературоз- навства: [монографія] / Н. Х. Копистянська. – Львів: ПАІС, 2005. – 368 с.
4. Чижевський Д. І. Порівняльна історія слов'янських літератур / Д. І. Чижевський. – К. : Академія, 2005. – 288 с.

УДК [821.161.1:821.163.2].091

**Т. Ю. Морева
(Одесса)**

ОБ АППЕРЦЕПЦИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ („МЕРТВЫЕ ДУШИ“ Н. В. ГОГОЛЯ И „ПОД ИГОМ“ И. ВАЗОВА)

У статті розглядаються особливості апперцепції в романах М. В. Гоголя „Мертві душі“ та Івана Вазова „Під ярмом“. На матеріалі аналізу сцен зазначених творів робиться висновок про схожі тенденції у творчості російського і болгарського письменників.

Ключові слова: апперцепція, розповідна структура, національний характер, сприйняття.

This article deals with peculiarities of apperception in the novels „Dead Souls“ by N.V. Gogol and „Under the Yoke“ by I. Vazov. Illustrating the analysis of two scenes in the works mentioned above, the author draws a conclusion as to similar tendencies in their writing.

Key words: apperception, narrative structure, national character, perception.

Апперцепция представляет собой процесс освоения человеком новой информации на основе использования им наличного опыта, то есть имеющегося у него запаса знаний и представлений. В нашей статье сосредоточим внимание на роли слова в процессе апперцепции и будем опираться на положения, содержащиеся в известном труде А. А. Потебни „Мысль и язык“. „Апперцепция, – писал учёный, – есть участие сильнейших представлений в создании новых мыслей“ [4, 127]. Объект нашего исследования – фрагменты из „Мертвых душ“ Н. Гоголя и „Под игом“ И. Вазова, его предмет – рассмотрение в них процесса апперцепции, помогающего понять смысл и направленность комического в раскрытии обоими художниками пошлости окружающей среды.

В гоголевском повествовании слово живет не только во внутритекстовых, но и в межтекстовых зависимостях. И каждое употребление слова-образа несет в себе след прежних семантических связей и смыслов. При этом создается не только художественно-эстетический эффект „игры” в слове, но и обнаруживается ироническая позиция рассказчика, повествующего о странностях окружающего мира. Трагедийность внешне комических ситуаций, отражающих объективно существующие „несообразность и несоответствие”, – важнейшее слагаемое поэтики Гоголя.

Для художественной системы Гоголя чрезвычайно существенна эстетически значимая неполнота выявления приема, что, безусловно, связано с психологическим значением слова, а, следовательно, и с апперцепцией, объяснением, толкованием. Повествование на грани реальности, взаимопроникновение и взаимосвязанность яви и сна, живого и предметного миров задает особенный, колеблющийся образ, запечатленный в нескольких проекциях. Предметный мир располагается как бы на грани одушевленности. Взаимная соотнесенность и взаимная проницаемость двух миров (живого и неживого, реального и фантастического, сна и яви) во многом определяет стилистику художественного творчества Н. В. Гоголя, особенности системы повествования, направленного на ироническое воссоздание действительности. Поэтому и в переплетениях смыслов ключевого образа-слова обнаруживается ирония повествователя, сквозь которую просвечивает трагическое неприятие уродливой действительности.

В предлагаемой статье мы остановимся подробно на IX главе первого тома „Мертвых душ”, где встречаются дама *просто приятная* и дама *приятная во всех отношениях*. В „Заметках, относящихся к 1-ой части”, Гоголь писал: „Идея города – возникшая до высшей степени пустота. Пустословие. Сплетни, перешедшие пределы. Как все это возникло из безделья и приняло выражение смешного в высшей степени, как люди неглупые доходят до делания совершенных глупостей. Частности в разговорах дам. Как к общим сплетням примешиваются частные сплетни; как в них не щадят одна другую. Как созидаются соображения. Как эти соо-

бражения восходят до верха смешного. Как все невольно занимаются сплетнями, и какого рода бабичи и юбки образуются” [3 4, 692]. Дама просто приятная едет к своей искренней приятельнице раньше приличного времени в непреодолимом побуждении скорее насплетничать. Она прослышила от протопопши, а та в свою очередь от Коробочки, будто Чичиков вломился глухой ночью в усадьбу последней и потребовал продать ему мертвых душ. Так приврать могли, конечно, и Коробочка, и протопопша. Но то, что Чичиков является вооруженным с головы до ног вроде Ринальда Ринальдина, что он скандалёзу наделал ужасного, так что вся деревня сбежалась, ребенки плачут, всё кричит <...> ну просто оррёр, оррёр, оррёр [3 5, 172] и т.п. – все это могло сочинить только дамское досужее воображение, жаждущее сплетни.

Даме просто приятной удалось выведать важные сведения о Чичикове, но „обработать”, осмыслить, апперципировать их она не в состоянии: *Она умела только тревожиться, но чтобы составить какое-нибудь сметливое предположение, для этого никак ее не ставало, и оттого, более, нежели всякая другая, она имела потребность в нежной дружбе и советах* [3 5, 173]. Осмысливать новости, делать выводы предоставлено было даме „приятной во всех отношениях”. Именно она вывела остроумное заключение, что Чичиков собирался увезти губернаторскую дочку. Заключение, насквозь нелепое, никак не вязавшееся с полученными данными. Но именно таким было свойство ума дамы *приятной во всех отношениях*.

Эффект сообщения дамы „приятной во всех отношениях” подготавливается при помощи приема задержания, о чем пишет А. Слонимский в книге „Техника комического у Гоголя”. – Ну, слушайте же, что такое эти мертвые души, – и гостья при таких словах вся обратилась в слух <...> стала походить на легкий пух, который вот так и полетит на воздух от дуновения [3 5, 173–174]. Затем следует большой период, при помощи которого „<...> Гоголь нарочно усиливает нагнетательное движение речи, чтобы сделать затем ощутительнее срыв в комическое” [5, 38]. – Мертвые души, – произнесла во всех отношениях приятная дама – Что, что? – подхватила гостью, вся в волненье. – Мертвые души!... – Ах, говорите

ради бога! [3 5, 174]. Именно здесь находится высшая точка напряжения, а затем следует внезапный срыв: *Это просто выдумано только для прикрытия, а дело вот в чем: он хочет увезти губернаторскую дочку* [3 5, 174]. Впечатление, которое произвело на *просто приятную* даму услышанное, подчеркивает эмоциональную напряженность этого срыва: она *так и окаменела на месте, побледнела, побледнела как смерть* [3 5, 174].

Комизм бессмыслицы играет здесь ведущую роль и создается при помощи приема, названного А. Слонимским „комическим алогизмом”. „Этот прием состоит в комическом разрушении логических и причинных связей. Он <...> обнаруживается в речах действующих лиц, <...> в построении диалога, в мотивировке поступков и событий <...>” [5, 46]. Обе дамы демонстрируют весь свой умственный и нравственный арсенал. Им скучно, от скуки они сплетничают, постоянно испытывая „маленько желание кольнуть друг друга”. Под внешним лоском и кажущейся значительностью их жизни скрывается настояще ничтожество и пустота, что, в свою очередь, подчеркивается и особенностями лексического состава реплик дам. Как отмечал В. В. Виноградов, характеристы „дам”, их обращение и правила жизни „...написаны живыми красками”, их язык пестрит „европеизмами” и выражениями „светской речи” [2, 288]. В разговор обеих дам вмешивалось очень много иностраных слов: скандалозу наделал ужасного <...>; *Ведь эта история, понимаете ли, история, сконапель, истоар!* – говорила гостья с выражением почти отчаяния [3 5, 171]. Все это является знаком душевной нищеты дамского общества.

Итак, дама *приятная во всех отношениях* в силу своего понимания и разумения объясняет, апперцептирует странность поведения Чичикова. Далее *приятной* даме становятся необходимыми подробности насчет похищения. В результате возникает абсурдная ситуация: она выведывает подробности той самой информации, которую сама же сообщила своей приятельнице. Процесс апперцепции заходит в тупик. Что, в свою очередь, стимулирует активность этой пары, рождает дух соревнования, азарта, подхлестывает любопытство. Оно усиливается еще тем, что обе собеседницы, как и

многие дамы города N, неравнодушны к Чичикову и видят друг в друге соперниц. Все это содействует рождению версии о Чичикове – похитителе губернаторской дочки, то есть оказывается важным для сюжета поэмы. Дама *просто приятная* сплетничает, но и дама *приятная во всех отношениях* ей под стать. Она ревниво озабочена и, вспоминая поведение Чичикова на балу, сочиняет миф о намеченном им похищении губернаторской дочки. И теперь уже вся злоба обрушивается на *институтскую невинность*.

Причем, как писал А. А. Потебня, „понимание другого произойдет от понимания себя”. В данном случае – называются качества, являющиеся для них неприемлемыми. Поэтому *приятная дама*, узнав новость, утверждает, что губернаторская дочка <...> *статуя, и хотя бы какое-нибудь выражение в лице, она статуя и бледна как смерть, она мел, мел, чистейший мел*. Дама была готова лишиться детей, мужа, всего имения, если <...> (у губернаторской дочки) <...> *есть хоть одна капелька, хоть частица, хоть тень какого-нибудь румянца!* [3 5, 174–175]. Дама *приятная во всех отношениях* была не менее возбуждена и настаивала на своей версии: *Aх, как манерна! ах, как манерна! Кто выучил её, я не знаю, но я еще не видывала женщины, в которой бы было столько жеманства, <...> румянец в пальц толщиной и отваливается, как штука-турка, кусками* [там же].

„Степень влияния одних мыслей на другие может, по-видимому, зависеть или от силы сопровождающего их чувства, или от их ясности”, – отмечает А. А. Потебня [4, 128]. Дамы настолько возбуждены, возмущены, что они не только не способны четко мыслить, а, напротив, они теряют логическую нить, сбиваются. Получается то, что в психологии называется „полным воспроизведением”, когда речь движется по ассоциациям, не управляемым логикой.

Абсурд определяет соотношения реплик в диалоге, ставится в центр всего комического действия и, в итоге, разрушает логические и причинные связи явлений. „Создается атмосфера „тумана”, в котором растерянно бродят гоголевские герои, сталкиваются, спорят, не понимая друг друга” <...> „Туман” – обычное слово Гоголя, подчеркивающее прием логического разрыва (мыслей или событий)”

[5, 60]. Поэтому, как в тумане, путаются в сетях нелепой дамской выдумки и чиновники из „Мертвых душ”. Они судят, обсуждают, решают и никак не могут понять, что же произошло. На это обратил внимание А. А. Слюсарь, когда писал: „Мотив призрачности проходит через всё произведение, принимая самые разнообразные формы и, проявившись с особой силой в изображении того вихря слухов, сплетен и предположений, который поднялся, когда в городе узнали, что Чичиков покупал умерших крестьян” [6, 111].

В произведении И. Вазова „Под игом” с наибольшей полнотой отразились особенности авторского мира – анализ человеческих характеров в национальном аспекте: рассказывая о судьбе личности, он соотносил ее с национальной судьбой, чем был близок к Н. В. Гоголю. Иван Вазов жил в эпоху подготовки к национально-освободительной борьбе болгарского народа и проявил себя не только как литератор, но и как общественный деятель. Он активно участвовал в подготовке Апрельского восстания 1876 года, был свидетелем его кровавого подавления и имел все основания писать о том, что в романе „Под игом” отражены его собственные наблюдения. Эмигрировав в Россию, Вазов жил в Одессе, где был написан роман „Под игом”. Публикует же его писатель после возвращения на родину из эмиграции в 1889 году. Как отмечает М. Цанева, „<...> роман „Под игом” явился закономерным результатом развития всей болгарской литературы после Освобождения, блестящим финалом того периода ее истории, когда литература, уже вплотную столкнувшаяся с новой действительностью, словно последним предзакатным лучом, была пронизана пафосом болгарского национального Возрождения” [7, 6]. Создавая образы своих многочисленных героев, он стремился в каждом из них выделить черты и особенности национального характера.

Жанровое своеобразие романа „Под игом” состоит в непривычном сочетании и даже „борьбе” приключенческо-сентиментальной фабулы и широкого эпического замысла, в контрастном и одновременно органическом сплетеении эпически-спокойного реалистического изображения с яркими эффектными картинами романтического плана. И в этом, быть может, самая характерная особенность

романа И. Вазова, неповторимый колорит произведения, ставшего этапным для болгарской литературы. Не ставя перед собой задачи исследования влияния Н. Гоголя на И. Вазова, вместе с тем хотим обратить внимание на некоторые черты, свойственные творчеству обоих писателей. Возможность „прямого” инолитературного заимствования была поставлена под сомнения еще формалистами: „Входя в чужую литературу, иностранный автор преобразуется и дает ей не то, что у него вообще есть и чем он типичен в своей литературе, а то, чего от него требуют <...> Дело ограничивается либо усвоением некоторых приемов, потребность в которых подготовлена местным литературным движением, либо заимствованием нужного материала” [8, 28]. Но в данном случае речь идет даже не о позднейшей исследовательской абerrации, а о модели восприятия, возникшей одновременно с описываемым литературным явлением, то есть некоторым образом в нем укорененной, а не привнесенной впоследствии.

Описанному в той главе романа, которая стала объектом нашего внимания, женскому монастырю Бяла-Черквы, насчитывающему шестьдесят-семьдесят монахинь, в сюжете романа отведена чисто светская роль. Это своеобразный центр общественной жизни, модный салон, без которого не могло обойтись ни одно сколько-нибудь развитое общество. В довольно богато обставленные монашеские кельи были вхожи лишь представители определенной, той или иной общественной и идейной группировки; здесь происходили деловые встречи, подготавливались помолвки, расстраивались свадьбы, здесь же благочестивые монахини потчевали своих гостей вишневым вареньем и городскими анекдотами. И для мирянок, разглядывающих наряды друг друга, и для молодых монахинь, с громким смехом вырывающих друг у дружки упавшие с дерева спелые груши, воскресная служба скорее развлечение, чем служение Богу. Даже вечерняя молитва христовых невест – лишь формальное действие, которое не отвлекает их мыслей от мирских забот. Самым авторитетным специалистом по сплетням является хаджи Ровоама, которая вместе с другими монахинями напоминает дам города N из „Мертвых душ” Н. В. Гоголя. Сообщается, что госпожа Ровоама ...

слыла заядлой сплетницей, мастерицей вынюхивать любые городские тайны.<...> Она подтверждала достоверные новости и опровергала ложные; она умышленно распускала слухи, которые на несколько дней давали пищу уму монахинь и постепенно просачивались за пределы монастыря [1, 73]. Однаково внутреннее состояние дам, живущих сплетнями. Как и дама просто приятная, обуреваемая желанием сообщить своей приятельнице только что услышанную новость, не находит себе места и решается на нарушение правил, отправляясь с визитом ранее приличного времени, госпожа хаджи Ровоама не находит себе места, находится не в духе, не имея возможности обсудить, кто освободил доктора Соколова и кто лишил ее удовольствия ежедневно выслушивать да и самой выдумывать новые предположения о том, что его ждет? Её возмущению не было границ [1, 73]. Бедная хаджи Ровоама мучается бессонницей и ломает голову над страшными загадками. И, наконец, блестящая мысль осенила монахиню во время чтения вечерней молитвы: монахиня так обрадовалась, что всплеснула руками, как Архимед, когда он открыл свой великий физический закон [1, 73–74]. Ясно, что, и молясь, она была поглощена светскими проблемами. Мысль о том, какой эффект произведет ее сообщение, заставляет хаджи Ровоаму, не приводя себя в порядок, направиться к сестре Серафиме и поведать ей, что именно у жены бея был доктор ночью и именно она выпустила доктора Соколова.

„Апперцепция – везде, где данное восприятие дополняется и объясняется наличным хотя бы самым незначительным запасом других”, – пишет А. А. Потебня [4, 125]. Хаджи Ровоама узнает об освобождении доктора Соколова, это возмущает и тревожит ее, и она в силу своего душевного и нравственного развития апперципирует этот факт. Так же, как и в городе N, наутро все в монастыре говорили об одном: *История о докторе и жене бея разрасталась, принимая угрожающие размеры* [1, 74]. Монахини нашли единственный путь объяснения загадочного, погрузившись в тайны интимной жизни города. После стремительного темпа и драматической напряженности начала романа автор дает читателю некоторую передышку, перенося действие в более спокойную бытовую плоскость.

Неожиданное появление Бойчо Огнянова в Бяла-Черкве, по-своему преломившись в наивных представлениях местного общества, не имеющего ни малейшего понятия о событиях ночи, теперь приобретает даже юмористическую окраску. Усердные собирательницы городских сплетен – обитательницы женского монастыря – сообщают весьма противоречивые сведения о прибывшем: мать София говорила, что он приехал поправить свое здоровье. Госпожа Рипсимия уверяла, что он торгует розовым маслом. Сестра Нимфодора рассказывала, что он собирается поступить в учителя. Мать Соломона и госпожа Парашекова давали понять, что ни те, ни другие сведения не соответствуют действительности, а приехал он высмотреть себе невесту, и они даже знают, кого он хочет посватать... Сестра Анраксия клялась, что он переодетый русский князь, приехавший посмотреть старую крепость и пожертвовать ризы монастырской церкви. Но сестре Анраксии не очень верили, потому что в лучших домах она не бывала <...> да к тому же была глуховата [1, 75]. Как и чиновники губернского города в „Мертвых душах”, монахини выдвигают версию о переодевании: в Чичиково видели чиновника из канцелярии нового генерал-губернатора, а в Огнянове – приехавшего инкогнито русского князя.

Все эти комические комментарии, разумеется, не влияют на развитие самого действия, а приводятся лишь для характеристики быта и нравов городка и женского монастыря – своеобразного центра светской жизни. Вторгшийся поначалу в Бяла-Черквы как воплощение надвигающейся революционной бури, главный романтический герой теперь должен раскрыться в своих отношениях с жителями городка в обыденном, общежитейском плане. И здесь умение автора строить фабулу позволяет ему быстро завязать тесные взаимоотношения между героем и пестрым обществом городка. Не успевает Огнянов сделать открыто первые шаги, как у него появляется опасный враг – достопочтенная тщеславная монахиня госпожа хаджи Ровоама. Смертельно обиженная тем, что вновь прибывшее лицо не почтило ее своим посещением, она распускает о нем леденящую слух сплетню: „Наутро, – сообщает повествователь, – весь монастырь уже знал, что этот незнакомец, этот Огнянов – ту-

рецкий шпион! ” [1, 75]. А чуть позже узнал и весь город. Со своей целью поставщиков новостей и открывателей истины монахини с честью справились. Отметим, что и к Чичикову отношение дам резко изменилось после бала в доме губернатора: ведь он сосредоточил свое внимание лишь на дочери хозяина дома, не проявив должного уважения к остальным. Сравним с „Мертвыми душами”: ошарашив новостью вошедшего прокурора, обе дамы его оставили и <...> отправились каждая в свою сторону бунтовать город. Это предприятие удалось произвести им с небольшим в полчаса [3 5, 178].

Действия Чичикова ставят обитателей губернского города в тупик в связи с тем, что они живут, абсолютно не заботясь о происходящем вокруг и занимаясь исключительно своими бытовыми делами. Поэтому, стараясь разрешить загадку, они всего лишь приспособливают „сильнейшие”, по словам А. А. Потебни, представления к непонятному для них. А сильнейшими для них являются те установки, которые они усвоили из любовных романов. Дама приятная во всех отношениях в силу особенностей своего мышления решает, что покупка Чичиковым мертвых душ выдумана лишь для прикрытия и что Чичиков хочет увезти губернаторскую дочку, по-своему апперцирирует поведение Чичикова. Принципиальной разницы между обитателями губернского города и Чичиковым нет. Хотя он и представляет новый для русского национального характера первой половины XIX века тип предпринимателя, цель его та же, что и у них – благополучное устройство частной жизни. Как и помещики, чиновники и те же дамы, представленные в первом томе гоголевских „Мертвых душ”, Чичиков отчужден от общенациональных интересов.

Ситуация в романе „Под игом” И. Вазова гораздо трагичнее: в нем идет речь о национальном расколе в период освободительной борьбы. С одной стороны в нем представлены характеры людей самого разного материального и социального статуса, жаждущих национальной независимости, а с другой – те, кто по-прежнему занят пустыми, „мертвыми” (то есть бесполезными с точки зрения общих интересов) выдумками и сплетнями. Потому и не понятен хаджи

Ровоаме и другим обитательницам монастыря революционер Бойко Огнянов. Возникшее у них впечатление от его появления в городе подвергается новым изменениям, вторично воспринимается, т.е. апперцирируется на уровне их сознания, поэтому и происходят „гадания” о нем. Так в обоих произведениях художественное слово как средство апперцепции становится одновременно средством разоблачения пустоты окружающей среды.

Литература

1. Вазов И. Под игом / Иван Вазов. – М. : Художественная литература, 1984. – 319 с.
2. Виноградов В. В. Язык Гоголя / В. В. Виноградов. Избранные труды. Язык и стиль русских писателей. – М. : Наука, 1990. – С. 271–331.
3. Гоголь Н. В. Собр.соч.: В 8 т. / Николай Гоголь. – М. : Правда, 1984. – Т. 4, Т. 5.
4. Потебня А. А. Мысль и слово / А. А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 200 с.
5. Слонимский А. Техника комического у Гоголя / А. Слонимский. – Петроград: АКАДЕМИЯ, 1923. – 65 с.
6. Слюсарь А. А. Проза А. С. Пушкина и Н. В. Гоголя. Опыт жанрово-типологического сопоставления / А. А. Слюсарь. – Киев-Одесса : Лыбидь, 1990. – 189 с.
7. Цанева М. Роман Ивана Вазова „Под игом” / М. Цанева. – М. : Художественная литература, 1975. – 125с.
8. Эйхенбаум Б. М. Лермонтов. Опыт историко-литературной оценки / Б. М. Эйхенбаум. – Л. : Гос. изд-во , 1924. – 150 с.

С. А. Фокина
(Одесса)

КОНЦЕПТ ‘РЕВНОСТЬ’ В МЕНТАЛЬНОМ УНИВЕРСУМЕ МАРИНЫ ЦВЕТАЕВОЙ

У статті аналізується вплив на специфіку концепту ‘ревнощі’ світоглядних домінант, культурного та особистого досвіду Марини Цветаової. Для вирішення поставленого завдання осмислюється ряд віршів і висловлювань поетеси, що порушують тему ревнощів. Досліджується також своєрідність образів та символіки, що входять до семантичного поля концепту.

Ключові слова: концепт ‘ревнощі’, ментальний універсум, світоглядні домінанти, комунікація, символ.

The article deals with the specific character of the concept of *jealousy* in the context of M. Tsvetaeva’s world-view dominants, her cultural and personal experience. To solve the problem we have investigated a series of the poetess’s poems and expressions that affect the theme of jealousy. The originality of the images and symbols, included in the semantic class of the concept, has also been analysed.

Key words: the concept of jealousy, mental world, world-view dominants, communication, symbol.

Актуальнность поставленной проблемы связана с интересом современного литературоведения к изучению творчества того или иного поэта в аспекте осмыслиения его концептосферы. Изученность концепта ‘ревность’ в ментальном универсуме Марины Цветаевой, несмотря на акцентирование актуальности данной проблемы в цветаеведении, носит все еще фрагментарный характер (Л. Зубова [5], М. Мейкин [9]). Кроме того, уделено явно недостаточно внимания выявлению и анализу мировоззренческого пласта, обусловившего специфику цветаевского концепта ‘ревность’.

Цель данной статьи – поливалентный анализ концепта ‘ревность’ в ментальном универсуме М. Цветаевой.

В соответствии с заявленной целью намечены следующие задачи: 1) изучить самобытность цветаевского истолкования феномена ревности; 2) рассмотреть мировоззренческий пласт, включающийся в семантическое поле концепта ‘ревность’; 3) включить в исследовательский поиск тексты М. Цветаевой, наиболее показательные в плане функционирования концепта ‘ревность’.

По мысли Е. Кубряковой, зарождение концепта в ментальном универсуме представляет „процесс образования смыслов” [6, 90] и их интерпретации. Согласно исследованиям Ю. Степанова, концепт – „сгусток культуры в сознании человека” [11, 43] и основная особенность концептов в том, что они „не только мыслятся”, но и „переживаются” [11, 43]. При этом, как отмечает Д. С. Лихачев, концепт „может быть по-разному расшифрован в зависимости от сиюминутного контекста и культурного опыта, культурной индивидуальности концептоносителя” [8, 153]. Авторский концепт является показателем не только культурной идентичности личности, но и особенностей ее мышления и мировосприятия. Касательно ключевых слов культуры А. Вежбицкая утверждает, что, „тщательно исследуя эти центральные точки”, появляется возможность „продемонстрировать общие организационные принципы, придающие структуру и связность культурной сфере в целом”, а зачастую проясняющие и „целый ряд областей” [2, 37]. Так авторский концепт художника слова предстает своего рода ключом к пониманию его эстетической системы, позволяя прочитывать коды, символику, образы и понятия в соотнесении с ментальными показателями, как явно выраженным и манифестируемыми, так и скрытыми и даже зашифрованными.

Концепт ‘ревность’ – один из значимых в цветаевском ментальном универсуме. Ревность воспринимается М. Цветаевой как обостренное экзистенциально-экстатическое переживание длящегося расставания. По признанию М. Цветаевой, любовный опыт приобретает особое значение и становится более полнокровным именно в страдании, реализуясь как невозможность встречи или разлука,

зачастую по тем или иным причинам непреодолимая. В этой связи вспомним высказывание поэтессы: „Все мое желание любви – желание смерти” [12 VI/II, 169].

При этом **ревность** поэтессы осмысляет, сближая его со словом **рвение**. По наблюдению Л. Зубовой, „именно рвение, стремление к победе духовного начала над телесным Цветаева называет ревностью богов в современном смысле этого слова” [5, 71]. Подобная интерпретация ревности создает ситуацию освобождения этого чувства от эротического начала и осмысления ревности как держания вырвать избранника из „земной юдоли”, одухотворив его своей сопричастностью запредельному – поэтической стихии. Но не следует забывать, что особенностью поэтического мира М. Цветаевой становится двупланность, задающая направление интерпретации ее лирики „на высшем уровне текста и на низшем” [4, 100]. Поэтесса, как правило, включает в текст своих стихотворений коды, отсылающие как к прочтению, затрагивающему духовно-экзистенциальную сферу, так и к эротическому подтексту.

В цветаевском мире концепт ‘ревность’ определяет своеобразие коммуникации, эмоциональным центром которой всегда выступает покинувший возлюбленный. Такая коммуникативная стратегия акцентирует неистовство чувства, оказывающееся сильнее возникшей отдаленности адресата и затмевающее зыбкий образ соперницы.

С точки зрения А. Ж. Греймаса и Ж. Фонтания, авторов „Семиотики страстей”, ревность „находится на пересечении двух конфигураций: **привязанности и соперничества**” [3, 199]. В поэтическом мире М. Цветаевой сопряжение привязанности и соперничества как важнейших доминант ревности проявляется в утверждении интенсивности переживания лирического „я”. В записных книжках М. Цветаева замечает: „Любовь без ревности есть любовь вне пола. <...> И чем **нулевее** соперник – тем **полнее** ревность <...>” [12 VI/II, 86]. В осмыслении поэтессы соперничество наделяет ревность в полной мере безысходностью страдания, но фигура соперника воспринимается ею все же как случайность. Кроме того, „привязанность может оставаться неизменной независимо от эволюции отно-

шений между субъектом и объектом: так, субъект может мечтать о соединении с объектом даже в случае смерти или исчезновения последнего” [3, 211]. При различных условиях коммуникации неизбыtnость ревности неизменно обыгрывается М. Цветаевой как стремление к духовной победе.

Экстатичность, присущая психосфере, моделируемой в поэтическом мире М. Цветаевой, способствует тому, что включение любого переживания в ее орбиту трансформирует изображаемое чувство до его апогея, неизменно наделяя неистовостью. Поэтому ревность, будучи чувством амбивалентным по своей природе, обеспечивает напряженность „лирического тока”. По мнению А. Бахраха, „даже в таких патетических и, казалось бы, кровью сердца написанных стихах, как “Попытка ревности”, не какое-то конкретное чувство вдохновляло ее на эти вызывающие строки, а, напротив, ее ревность (если таковая имела место) питалась и росла от поэтической удачи” [1, 14].

Свидетельство А. Бахраха показательно прежде всего в том смысле, что имплицитно фиксирует ряд особенностей цветаевского концепта ‘ревность’. Вне предельной интенсивности лирика утрачивает в глазах М. Цветаевой свою силу и подлинность. Именно ревность, согласно логике поэтессы, способна придать полноценность любому переживанию. Для обеспечения необходимого накала ревность, в том или ином ее проявлении, должна присутствовать в психо-эмоциональной сфере. В цветаевском поэтическом мире включение концепта ‘ревность’ в различный тематический спектр способствует его расширению, переосмыслинию и авторской мифологизации.

Тема ревности в ментальном универсуме М. Цветаевой тесно связана с мотивом колдовства. Ревнующая зачастую оказывается чернокнижницей-ворожеей – достаточно вспомнить стихотворение 1918 года „Развела тебе в стакане...”. Коммуникативная направленность вышеназванного стихотворения определяется следующей сюжетной позицией: „лирическая повествовательница использует колдовские чары, чтобы разлучить (более молодого, чем она) адресата с его (юной) женой за то, что тот, возможно, покинул повествователь-

ницу” [9, 43]. В 1920-е годы новое истолкование темы ознаменовало создание лирического послания „Попытка ревности”. Ревность, выносимая в название, и обращенность к покинувшему возлюбленному на сей раз приближают статус высказывания к оккультному.

Попытка ревности

Как живётся вам с другою,

Проще ведь? – Удар весла! –

Линией береговою

Скоро ль память отошла

Обо мне, плавучем острове

(По небу – не по водам!)

Души, души! быть вам сёстрами,

Не любовницами – вам!

Как живётся вам с простою

Женциною? Без божеств?

Государыню с престола

Свергши (с оного сошед),

Как живётся вам – хлопочется –

Ёжится? Встаётся – как?

С пошлиной бессмертной пошлости

Как справляетесь, бедняк?

«Судорог да перебоев –

Хватит! Дом себе найму».

Как живётся вам с любою –

Избранному моему!

Свойственнее и съедобнее –

Снедь? Приестся – не пеняй...

Как живётся вам с подобием –

Вам, поправшему Синай!

Как живётся вам с чужою,
Здешнею? Ребром – люба?
Стыд Зевесовой вожжо
Не охлёстывает лба?

Как живётся вам – здоровится –
Можется? Поётся – как?
С язвою бессмертной совести
Как справляетесь, бедняк?

Как живётся вам с товаром
Рыночным? Оброк – крутой?
После мраморов Каррары
Как живётся вам с трухой

Гипсовой? (Из глыбы высечен
Бог – и начисто разбит!)
Как живётся вам с сто-тысячной –
Вам, познавшему Лилит!

Рыночною новизною
Сыты ли? К волшбам остыв,
Как живётся вам с земною
Женциною, беc шестых

Чувств?
Ну, за голову: счастливы?
Нет? В провале без глубин –
Как живётся, милый? Тяжче ли,
Так же ли, как мне с другим?

(19 ноября 1924 г.)

Предельная интенсивность лирического переживания, эксплицируемая в „Попытке ревности”, наделяет поэтическое высказыва-

ние силой перформатива. Такое предположение подтверждают слова И. Эренбурга об этой особенности цветаевского дарования, отразившейся наиболее полно кровно именно в вышеупомянутом стихотворении. В восприятии И. Эренбурга М. Цветаева „умела ворожить словами, как слагатели древних заговоров” [14, 99]. Действительно, организация дискурса лирического „я” в этом стихотворении на ритмическом, тематическом и архетипическом уровнях строится как стилизация любовного заговора. Как известно, творящий заговор должен ощутить „себя причастным сверхъестественному миру” и внушить „это другим, включая неземные силы” [10, 370]. Дискурс ревнующей моделирует подобие заклинания. Ревность активизирует колдовские потенции, присущие в цветаевском мифе лирическому „я”.

Слово в „Попытке ревности”, приобретая магическую силу, наделяется способностью не только преодолеть расстояние, разделяющее коммуникантов, но и с помощью колдовства трансформировать ситуацию. Страстное неистовство лирического „я” изливается не в проклятиях или жалобах, а в том, что покинувший возлюбленный уличен в выборе своей судьбы, унижающей его в глазах ревнующей. Первым адресатом „Попытки ревности” является К. Родзевич, с которым М. Цветаеву связывали в период, предшествующий созданию стихотворения, любовные отношения. Известна также версия об обращенности лирического послания к М. Слониму. С точки зрения В. Швейцер, „Попытка ревности” „не имеет посвящения <...> навеянные разрывом с Родзевичем и несостоявшимся романом со Слонимом, стихи не относятся персонально ни к тому, ни к другому, а имеют собирательного адресата” [13, 321–322]. Для генерирования смыслов, обусловленных включением в текст концепта ‘ревность’, значимо, что факт биографии – отношения с К. Родзевичем – трансформируется в ментальном универсуме поэтессы. Чувства ревности и разочарования, соотносимые с реально существовавшим адресатом, составляют своего рода биографический слой цветаевского концепта (аналогичный историческому слою концепта культуры [см. 11]). Модифицировать личный опыт, расширив его до мифологического и в соответствии с этим поли-

культурного, позволяет введение смыслового комплекса, связанного с образом Лилит.

Образ Лилит олицетворяет идею женской избранности – равности Адаму, и колдовских потенций. Способность к колдовству в ментальном универсуме М. Цветаевой метафорически означает перформативную силу поэтического дара. Призрачность Лилит и принадлежность иному миру как „моря паров” [7, 283] на смысловом уровне соотносит ее с семантикой имени *Марина* и образом Психеи – души-дыхания. Лилит выступает своего рода демоническим эквивалентом Психеи и новой вариацией поэта-чернокнижницы. Но при этом Лилит отмечена предрешенностью разлуки, одиночества и даже отвергнутости. Лилит оказывается символическим воплощением ревности – образно реализуя данный концепт. Развязка „Попытки ревности” преломляет ситуацию. Упреки сменяются признанием ощущения внутреннего единства ревнующей и ее возлюбленного. Такая коммуникативная направленность становится знаком преодоления возникшей разделенности их судеб. Так зарождается возможность духовной победы ревнующей и примирения с ее избранником. Интенсивность чувства и магическая направленность послания оказываются способны превозмочь неизбежность разлуки.

Подводя итоги, следует отметить, что концепт ‘ревность’ можно рассматривать как один из ключевых в ментальном универсуме М. Цветаевой. Выявление ментальных показателей позволяет осмысливать мифологическую, психологическую, символическую составляющие концепта ‘ревность’ в их взаимодополнении и генерировании новых смыслов.

Перспективы дальнейшего исследования открываются в плане углубления изучения специфики концепта ‘ревность’ на основе привлечения более широкого круга текстов Марины Цветаевой.

Литература

1. Бахрах А. Звуковой ливень / А. Бахрах // Марина Цветаева в критике современников : в 2 ч. – М. : Аграф, 2003. – Ч. 2 : 1942–1987 годы. Обреченность на время. – 2003. – С. 11–16.

2. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов ; [пер. с англ. А. Д. Шмелева] / А. Вежбицкая. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.
3. Греймас А. Ж. Семиотика страстей. От состояния вещей к состоянию души ; [пер. с фр. И. Г. Меркуловой] / А. Ж. Греймас, Ж. Фонтаний. – М : ЛКИ, 2007. – 336 с.
4. Ельницкая С. Две „Бессонницы“ Марины Цветаевой / С. Ельницкая // Marina Tsvetaeva: One Hundred Years. Материалы симпозиума. 1994, Published by Berkeley Slavic Specialties, Oakland, California. – С. 91–110.
5. Зубова Л. В. Поэзия Марины Цветаевой: Лингвистический аспект / Л. В. Зубова. – Л. : Ленингр. ун-т, 1989. – 264 с.
6. Кубрякова Е. С. Концепт / Е. С. Кубрякова // Краткий словарь когнитивных терминов / [под ред. Е. С. Кубряковой]. – М. : МГУ. Филологический факультет, 1996. – С. 90–93.
7. Куклев В. К. Лилит / В. К. Куклев // Энциклопедия символов, знаков, эмблем / [авт.-сост. В. Андреева и др.]. – М. : Астрель : МИФ : АСТ, 2001. – С. 283–285.
8. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Известия ОРЯ: Серия литературы и языка. – Т. 52. – № 1. –1993. – С. 147–165.
9. Мейкин М. Марина Цветаева: поэтика усвоения / М. Мейкин. – М. : Дом-музей Марины Цветаевой, 1997. – 312 с.
10. Мечковская Н. Б. Семиотика Язык. Природа. Культура: [курс лекций]. – М. : Академия, 2007. – 432 с.
11. Степанов Ю. С. Концепт / Ю. С. Степанов // Константы: словарь русской культуры. – М. : Академический проект, 2004. – С. 42–83.
12. Цветаева М. Собрание сочинений: в 7 т. – М. : ТЕПРА – Книжный клуб; Книжная лавка – РТР, 1998.
13. Швейцер В. Быт и Бытие Марины Цветаевой / В. Швейцер. – М. : Интерпринт, 1992. – 544 с.
14. Эренбург И. Поэзия Марины Цветаевой / И. Эренбург // Марина Цветаева в критике современников: в 2 ч. – М. : Аграф, 2003. – Ч. 2: 1942–1987 годы. Обреченность на время. – С. 98–108.

УДК [821.161.2:821.162.1]-21.091"1870/1990"

C. K. Demianova
(Одеса)

ЗМІНА РЕЦЕПЦІЇ ТРАГЕДІЙНОГО В ПОЛЬСЬКОМУ Й УКРАЇНСЬКОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті здійснено спробу подати еволюцію поглядів слов'янських критиків та літературознавців, зокрема польських та українських, від XIX до кінця ХХ ст., оскільки помітною є зміна сприйняття феномену трагедійного, наслідком чого є розширення жанрових меж трагедії. У загальномаузиковому і літературному процесах трагедійне переходить межі літературознавчої категорії та осмислюється літературознавцями як філософське поняття, а іноді висуваються думки про дискурсивний статус феномену трагедійного.

Ключові слова: трагедійне, онтологія, поетика, жанровий канон, мотив провини (покари, смерті), буття, масова література.

In this article we make an attempt to trace the viewpoint evolution of Slavic critics and literary critics on the whole, and those of Polish and Ukrainian in particular, from the 19th to the end of the 20th century. The attempt was generated by the change in perception of the tragical, which resulted in the expansion of tragedy genre limits. In scientific and literary processes the tragical has exceeded the literary category and is interpreted by the literary critics as philosophical concept. Sometimes the tragical phenomenon is thought of as having a discourse status as well.

Key words: tragical, ontology, poetics, genre canon, motive for guilt (punishment, death), mass literature.

У другій половині XIX – на початку ХХ ст. спостерігається процес розширеного розуміння поняття *tragizm*, яке завдяки впливу німецької філософії вийшло за рамки естетичної категорії, пов’язаної в першу чергу з жанровими особливостями трагедії,

та стало категорією онтологічною, історичною, антропологічною, епістеміологічною, етичною. Слід зазначити, що всі критики ХХ ст. так чи інакше відштовхувались від аристотелівської концепції трагедії, при цьому мали її за взірець або навпаки, полемізували з нею, що залежало від сприйняття категорії трагізму як певного жанрового чи метажанрового явища та естетично-філософської категорії, яку неможливо обмежити розумінням жанрового канону.

Нам важливо проаналізувати, як змінювалась літературознавча рецепція трагедії і трагедійного у ХХ ст., виявити процеси й тенденції розширювального розуміння цього явища для того, щоб вийти за межі суто жанрових дефініцій і застосувати до гібридних текстів комплексний підхід з урахуванням сучасних концепцій, які пропонують аналізувати літературні тексти через поняття патерну, дискурсу, інтермедіальності, філософських категорій.

На думку дослідників, першим, хто відійшов від теоретичного осягнення трагедії задля її розуміння і вирішив систематично викласти концепцію об'єктивних властивостей трагізму, був М. Шелер. Він розумів категорію трагізму як чинник буття, а не властивість мистецтва, як етичне, а не естетичне поняття. Трагічним, на його думку, є неминуче знищення однієї високої, всесвітньо значущої цінності іншою, що було спричинено динамікою життєвих процесів, а усунення такої катастрофи є неможливим, тобто при будь-якій зміні обставин неможливо запобігти трагічному результату [7, 14]. Трагічним також можна вважати існування людини, яка, прагнучи віднайти сенс, істину життя, опиняється перед вибором Бога чи аморальності, раціонального мислення чи пристрастей, тому людина постійно перебуває у боротьбі із собою, точніше, з певними рисами свого характеру.

Наголосивши на тому, що інтерес до тлумачення „Поетики” Аристотеля постійно, особливо в переходні порубіжні епохи, інспірував дослідників різних методологічних спрямувань, польський феноменолог Р. Інгарден у своїй роботі „Замітки з приводу „Поетики” Аристотеля” розглядає саме композиційну побудову трагедії, спираючись при цьому на міркування Аристотеля. Польський критик зазначає, що найбільша увага в „Поетиці” звертається на три частини її структури: фабулу, характери, „думку” (сукупність фак-

тів, які виникають в свідомості героя трагедії під впливом того, що відбувається) [1, 164]. Інші частини трагедії (співи, „видимий світ”, те, про що в трагедії розповідається) є лише засобами „наслідування” дійсності (мімезис), а не оригінальними складовими твору, що можуть виконувати роль естетичних факторів [1, 170].

З іншого боку, Р. Інгарден виявив в „Поетиці” відсутність таких важливих елементів розуміння жанрової специфіки твору, як аналіз психології творчості автора трагедії, втілення позиції автора як психічного індивіда чи трактування літературного твору через особистість його творця. Тобто, поряд із достатньо детальним структурним і функціональним аналізом трагедії як літературного жанру, у автора „Поетики” відсутній психологічний критерій аналізу твору мистецтва, що ускладнює розуміння проблематики та сюжету трагедії [1, 173–174].

Особливої актуальності набуває проблема реінтерпретації трагедії (tragédie en prose) у добу модерну. Поети, критики та літературознавці напряму неоромантиків „Молода Польща” всебічно розглянули феномен трагічного, класифікували його у багатьох аспектах, за різними критеріями. Вони підійшли до поняття трагізму як метажанрового та метаестетичного явища, надавши йому тим самим універсального, загальнолюдського характеру. На літературознавчу і художню візію категорії трагічного початку ХХ ст. вплинули філософсько-екзистенційні концепції трагізму; відхід їх авторів від аристотелівської теорії та естетики трагедії; зв’язок із психоаналітичними розвідками З. Фройда та К. Юнга.

Проблема трагічного стала основною для критиків „Молodoї Польщи” (Х. Жичинський, С. Колачковський, П. Хмельовський). Можна помітити, що в їхніх розвідках естетично-жанрове розуміння поступається культурологічному та філософському через нівелляцію категорії жанру як певної системи сталих характеристик твору в польському літературознавстві. З іншого боку, критики „Molodoї Польщи” звертались до категорії трагізму через її відповідність модерному світосприйняттю, яке характеризується заглибленням в онтологічні проблеми людини, міфологічною образністю, психологічними мотивами, містичними проявами тощо.

Психоаналітичний підхід до визначення сутності трагедії спостерігаємо в працях критика Х. Жичинського, який розглядав класичні трагедії минулих століть („Цар Едіп” Софокла, „Гамлет”, „Король Лір”, „Макбет” В. Шекспіра) на основі психологічного аналізу людської свідомості. Х. Жичинський наголошує на тому, що саме відчуття трагізму виникає внаслідок одночасної взаємодії об’єкта (власне дія і характери трагедії) і суб’єкта (контрастні почуття, прагнення, мотиви, які виникають як у глядача, так і у героя-актора). Також можливим джерелом трагічного дослідник вважає естетику, оскільки в трагедії відбувається пафосне піднесення моральних цінностей, яким, саме завдяки стражданню і загибелі героїв, надається статус універсального, позарозумового, вічного [8, 69].

Сучасний аналіз рецепції трагедійного в поетиці модерністської драми видається неможливим поза контекстом нових і найновіших досліджень польських та українських вчених.

Як вже зазначалось, у працях сучасних літературознавців категорія трагічного розглядається в розширено естетичному і мета-жанровому значенні. Сучасна польська дослідниця М. І. Ольшевська виявляє ознаки трагедійного способу пізнання, властивого модерністським п'єсам, і у текстах з реалістично- побутовим чи реалістично-психологічним сюжетом. Дослідниця вважає, що модерністська трагедія є категорією аксіологічною, філософською, естетичною і гносеологічною. Вона зазначає, що Аристотель надав трагедії найвищого статусу, виніс її за межі жанрів як ідеальний взрець людського мислення, але з того часу відбулася трансформація звичного художнього мислення, сюжету, проблематики, жанрових ознак, характерних для античної трагедії, тому з традиційних ознак трагедії як літературного жанру залишилося лише специфічне мета-жанрове світовідчуття; отже, слід говорити про „гіbridні форми” (поєднання трагедійної модальності із різними жанрово-стильовими художніми прийомами тощо). Трагедія порубіжжя, як зазначає М. Ольшевська, „<...> символізує цінності надестетичні”, отже, є моделлю буття і формою людського пізнання [6, 363].

Для підтвердження метаестетичного характеру трагедії звернімося до міфологічних ознак в її поетиці, які не лише виконують

пізнавальну та світоглядну функції, але й утворюють символічний підтекст. Концепція польської модерністсько-символічної трагедії (з вираженим внутрішнім конфліктом екзистенційно-психологічного характеру) кінця XIX – початку XX ст., за її спостереженнями, корелює з театром А. Стріндберга, М. Метерлінка, Г. Гауптмана, Г. Ібсена, які в своїх драмах намагались осягнути сферу снів, підсвідомості, в їх театрі поєднувалися настроєвість, символічність, подія представлення, функції підтексту [6, 368]. Таке поєднання двох світів розглядається М. Ольшевською як явище психологічне, оскільки візійний світ є проекцією глибинного людського „я”. Саме через це драматурги використовували сюжети міфів, легенд, релігійних обрядів, в яких найповніше виявилося колективне позасвідоме. Дослідниця робить висновок про належність трагізму до Абсолюту (Першопричини). Тобто трагізм розуміється як невід’ємна складова буття, яка є причиною людських вчинків.

Ще раз наголосимо, що трактування феномену трагізму і трагедії сучасними польськими дослідниками вийшло за межі суттєво жанрової проблематики і ввібрало зміст інших дискурсивних практик антропологічно-філософського характеру. Спостерігаємо тенденцію поступового відходу польських дослідників від традиційного сприйняття трагедії як жанру і формування приоритетних на сучасному етапі філософсько-психологічних аспектів її трактування. Явище трагічного з різних методологічних позицій вивчається у контексті таких категорій, як філософічність, метафізичність, онтологічність, екзистенція, аксіологічність, трансцендентність, понять психології, естетики, етики, антропології, імагології.

Малодосліденою є еволюція поглядів українських літературознавців кінця XIX – початку XX ст. щодо їхнього розуміння жанру трагедії та категорії трагічного. Серед знаних критиків і митців, в коло наукових інтересів яких входили аспекти театрально-драматичного мистецтва, можемо назвати М. Євшана, М. Роздольського, В. Домбровського, І. Франка, М. Шляхетниценка. І. Франко, розглядаючи історію, час та ремінісценції у трагедіях „Ромео і Джульєтта”, „Отелло” У. Шекспіра, виявив ряд ознак, характерних для цього драматичного жанру. Передусім це правдоподібність ситуації

(історичної, побутової і т.д.), покладеної в основу сюжету; об'єктивність мотиваційних обставин зовнішньої або внутрішньої природи; реалістичність характерів героїв, тобто психологічних типів. Важливим є зауваження щодо обов'язкової наявності в основі сюжету трагедії ремінісценцій як з інших художніх джерел, так і історично-легендарних мотивів. Особливу увагу І. Франко приділяє трагедійному пафосу, що виростає з поняття літературної категорії у філософському поняття перебігу емоційного напруження у персонажа-глядача-читача, яке має на меті породити катастрофу загально-людського масштабу. І. Франко наголошує у своїх розвідках, що кausalність конфліктів є складовою будь-якого іншого драматично-го різновиду, крім трагедії із її міждисциплінарною проблематикою та неспроможністю людського розуму вирішити глобальні конфлікти [5, 145–147].

Представивши погляди українських дослідників XIX – початку ХХ ст., зазначимо спільність ракурсу аналізу трагедійного жанру. В основному дослідниками береться до уваги змістово-тематичний пункт бачення трагедійного, що зумовлено відсутністю в українській літературі текстового матеріалу. Літературознавці можуть говорити про наявність у поетиці певного українського драматичного тексту ознак трагедійного, актуалізуючи естетичний, аксіологічний, тематично-сюжетний рівні. Дослідники кінця ХХ – початку ХХІ ст. вивчають модус трагедійного у його реалізації в усіх поетичних елементах твору, в жанрових ознаках, доводячи тенденційність у наявності трагедійного пафосу у текстах різноманітної природи, що пояснювалося змінами поглядів у літературному процесі. Жанр трагедії і метажанрові особливості трагедійного в сучасному українському літературознавстві привертають особливу увагу. Відомі дослідження Я. Поліщука, П. Мірошниченка, Т. Свербілової, Н. Малютіної присвячені жанровій своєрідності і функціонуванню трагедії і модусу трагедійного в українській літературі порубіжжя, які розглянуто на ідейно-тематичному, сюжетно-фабульному, архітектонічному, формальному та образному рівнях. Особливу увагу дослідників до жанру трагедії і модусу трагедійного в українській літературі можна пояснити прагненням довести, що літера-

турний процес кінця XIX – початку ХХ ст. характеризується зрілістю художнього мислення, повнотою, які втілюються в історичних формах „високих” жанрів. При цьому беруться до уваги передусім тематично-сюжетні ознаки жанру трагедії в українській драмі порубіжжя: трагедійні характери, пафос, перипетії, проблематика, екзистенційні конфлікти.

Я. Поліщук у роботі „Контекст традиції і трагедійний жанр у творчості Лесі Українки” розглянув варіювання модусу трагедійного в українській літературі відповідно до її жанрових особливостей на початку ХХ ст. і проблеми літературного канону вітчизняної драматургії [3, 110]. Дослідник врахував факт втрати національної традиції в українській драматургії з часів шкільної драми, інтермедій, вертепу, трагедії і канонізацію водевільно-мелодраматичних жанрових різновидів. Він пов’язав це з неготовністю рецепієнта до сприймання трагічного замість видовищної драматургії розважально-викривального чи соціально-побутового характеру [3, 112]. Зазначено, що на зламі XIX та ХХ ст. складаються сприятливі умови для втілення трагедійного модусу через звернення драматургів-модерністів до міфів, до сюжетів екзистенційно-філософського характеру, конфлікту раціо з інтуїцією.

Можемо простежити поступовий відхід літературознавців у своїх дослідженнях від розуміння рис трагедії (tragédie) як архетипного явища і аналіз її у категоріях естетики, філософії, антропології, літературознавства і т.ін. Н. Малютіна проаналізувала характер рецепції (а також трансформації) жанрових ознак містерії та трагедії в модерніх українських драмах порубіжжя у зв’язку з потребою модерної культури відродити сакральний простір культури, що досягається „міфологізацією та стилізацією релігійного сакруму, героїзацією із центральною темою жертовності, символізацією або алгоризацією драматичної дії <...>” [2, 27]. Дослідниця простежує прагнення драматургів означеного періоду реінтерпретувати, трансформувати архаїчні жанри, передусім містерію і трагедію, в контексті створення „власне авторського національного міфу”. Досліджена проблема жанрової трансформації української драми внаслідок аналізу явища іронічно-пародійної, гротес-

кно-шаржової стилізації жанру трагедії і містерії, у зв'язку з чим знижується сакральний пафос висловлювання та характер дії і конфлікту відповідно до іронічного. У тканині тексту алюзії та ремінісценції „відрефлектовані як „чуже слово”, пародійно відтворюється ключовий мотив самопожертви, протистояння вищим силам, нав'язливе авторське втручання у фабулу п'єси. Внаслідок процесів десакралізації міфологічного дійства, створюються жанри анти-містерії та квазітрагедії з „іронічним знижуванням трагедійного бачення, що надавало п'єсам риси фарсу, драми абсурду або мелодрами” [2, 90–91].

У фундаментальному дослідженні модерної української та російської драми Т. Свербілової простежується зміна не тільки змістових, а й формальних жанрових ознак, оскільки під впливом масової культури було регламентоване трактування трагічної смерті як ідеологічної необхідності режиму, завдяки чому в літературному процесі утворюється новий жанр „оптимістичної трагедії” [4, 292]. Дослідниця стверджує, що і у класичній, і в модерністичній трагедії беззаперечно зберігається концепт жертвової смерті, яка накладається на національно-громадянську ідею [4, 309]. Основна відмінність класичної трагедії та трагедії доби модернізму полягає у протилежності модусів, у яких функціонує трагізм. У першому випадку трагізм передається в патетичному, піднесеному характері і призводить до катастрофи у буттевому просторі, модерний вектор трагізму передається тривіальністю зображення, набуває ознак викривально-комічного, знижувального характеру, що налаштовує реципієнта на участь у грі як з текстом, так і з власними враженнями. Таким чином, актуалізується парадигма пізнання Себе через Інше, породжена опозицією вираження трагічного через комічне і навпаки, що увиразнює катарсис як результат саморозкриття, самопізнання у „кітчевій трагедії”.

Процеси стилізації у культурному просторі порубіжжя та на початку ХХ ст. виводять на перше місце пафос конкретного твору. Тому трагедійний пафос, незважаючи на синтез ознак багатьох стилів та жанрових ознак, залишається вирішальною характеристикою у визначені жанру твору, він стає жанровою модальністю твору.

З іншого боку, міжжанрова дифузія становить собою елемент гри з текстом, читачем, автором. Така система авторської гри має на меті відновити екзистенційні принципи трагедії із залученням прийомів психологічного аналізу, інтелектуально-логічної філософської концепції, мелодраматичного екзальтованого переживання, що вводить трагедію нової генерації в інноваційний культурний простір, який, на думку Т. Свербілової, сформувався на базі біfurкативної моделі розвитку культурно-історичної парадигми [4, 296]. Огляд деяких сучасних літературознавчих досліджень ознак трагедії і модусу трагічного у драматургії дозволяє зробити висновок про зміну очікувань реципієнта щодо розв’язання драматичного конфлікту та перипетії при сприйнятті твору завдяки накладанню глядацької рецепції на авторське бачення жанрових процесів, яке характеризується явищами трансформації, синтезу, взаємодії, гри жанрами, їхніми ознаками, категоріями. У сприйнятті польських поетів, літературознавців, критиків спостерігається оперування категорією трагізму як явищем метаестетичного, міждискурсивного, поліфункціонального характеру. Українські літературознавці теж схиляються до думки, що слід говорити не про домінуючий стиль в епосі модерну, а саме про процеси стилізації з тенденціями виявлення у поетиці не канонічних формально-змістових рис певного жанру, а концептів трагедійної модальності, яка залежить від авторської орієнтації та очікувань реципієнта.

Література

1. Ингарден Р. Очерки по философии литературы / Р. Ингарден. – Благовещенск : БГК им. И. А. Бодуэна де Куртене, 1999. – 184 с.
2. Малютіна Н. П. Українська драматургія кінця XIX – початку ХХ століття: аспекти родо-жанрової динаміки / Н. П. Малютіна. – Одеса : Астропrint, 2006. – 350 с.
3. Поліщук Я. Контекст традиції і трагедійний жанр Лесі Українки / Я. Поліщук. – Рівне, 2000. – С. 112–116.
4. Свербілова Т. Г. Такі близькі, такі далекі... (Жанрові моделі української та російської драми від модерну до соцреалізму в аспекті порівняльної поетики) / Т. Г. Свербілова. – Черкаси : ТОВ „МАКЛАУТ”, 2011. – 566 с.

5. Франко І. В галузі науки і літератури / І. Франко // Літературно-критичні статті: Твори в 20-ти т. – Київ, 1955. – Т. 18. – С. 186–194.
6. Olszewska M. J. Dialog z tradycją. Skarb Leopolda Staffa / M. J. Olszewska // Dramatyczność i dialogowość w kulturze / pod. red. A. Krajewskiej, D. Ulickiej, P. Dobrowolskiego. – Poznań, 2010.
7. Tatarkiewicz Wł., Tatarkiewiczowa T., Ingarden R. Arystoteles, David Hume, Max Scheler. O tragedii i tragiczności / Wł. Tatarkiewicz, T. Tatarkiewiczowa, R. Ingarden. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1976. – 95 s.
8. Życzyński H. Tragedia / H. Życzyński // Tragedia w okresie Młodej Polski i dwudziestolecia międzywojennego. – Wybór i opracowanie M. Kozłowska. – Szczecin, 2006. – S. 69–81.

Рецензії

Т. И. Бытева

(Херсон)

РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ:

Л. Н. Гукова, Л. Ф. Фомина.

**Многоаспектная характеристика топонимов
в творческом наследии А. С. Пушкина: словарь.** –
Одесса : Астропринт, 2008. – 392 с.

Современная русская лексикография, переживающая в последние два десятилетия небывалый расцвет, пополнилась новым словарем языка писателя (если характеризовать рецензируемый словарь исключительно по объекту его описания). В недавнем, но неизвестном прошлом осталась ситуация, когда преподаватель вуза, читая лекцию по русской лексикографии и касаясь вопроса типологии словарей, называл среди других тип *словари языка писателей* и мог привести в качестве канонического образца этого типа единственный, хотя и великолепный, „Словарь языка Пушкина” (М., 1956).

Разумеется, этот словарь не был первым из словарей данного типа, но Словарь Я. К. Грота (к стихотворениям Г. Р. Державина в приложениях к девятитомному собранию сочинений поэта (СПб., 1883), равно, как и Словарь к сочинениям и переводам Д. И. Фонвизина (составитель К.П. Петров, М., 1904), и даже Словарь комедии „Горе от ума” А. С. Грибоедова, составленный В. Ф. Чистяковым (Смоленск, 1939) были малодоступны и в недостаточной степени лексикографичны. То же можно сказать и о „Щедринском словаре” М. С. Ольминского (М., 1937). После выхода в свет „Словаря языка Пушкина” лексикографическая ситуация этого направления стала

заметно меняться, и к настоящему времени мы имеем свыше пятидесяти словарей языка писателей, большинство из которых (около тридцати) вышли в свет в последние два десятилетия.

При этом данный тип словаря обогатился многочисленными разновидностями, составившими самостоятельные подтипы, а именно: словарь русской поэзии, словарь поэтических образов, словарь русской советской поэзии, словарь неологизмов (Маяковского, Хлебникова), словарь фразеологизмов (Тургенева, Шукшина), словарь метафор (Маяковского, Бродского), словарь крылатых выражений (Пушкина), словарь книжных и разговорных элементов (Лескова), словарь тропов (Бродского), словарь исторической прозы (Чмыхало), словарь драматургии (Островского, Горького), словарь имен собственных (Горького), словарь рифм (М. Ю. Лермонтова, И. Бродского, М. И. Цветаевой), словарь частотный (трилогии М. Горького, рассказов Чехова, романа Л. Н. Толстого „Война и Мир“), словарь отдельных произведений („Моления“ Даниила Заточника, „Слова о полку Игореве“) и др. Среди подобного многообразия аспектов лексикографического отражения фрагментов художественного мира автора литературного произведения до последнего времени отсутствовало описание топонимической лексики в произведениях писателя (поэта), хотя корпус её в творчестве выдающихся мастеров литературы часто весьма обёмен. Таким образом, произведение Л. Н. Гуковой и Л. Ф. Фоминой „Многоаспектная характеристика топонимов в творческом наследии А.С. Пушкина: Словарь“ (далее – „... Словарь“) не только восполняет недостающее звено в общем массиве лексики и фразеологии пушкинских произведений, описание которого уже составило лексикографическую Пушкиниану, но и закрывает лакуну, существовавшую в сфере так называемой „авторской лексикографии“.

Следует отметить, что в лексикографической практике известны некоторые подходы и определенный опыт описания топонимов в произведении писателя. Сошлемся на „Словарь автобиографической трилогии М. Горького“ (Л.: Изд-во ЛГУ, 1975), отдельный том приложения к которому – „Имена собственные (личные имена, географические названия и заглавия литературных произведений)“.

Кроме того, „Словарь языка Достоевского: лексический строй идиолекта“ / под ред. Ю. Н. Карапурова (М.: Азбуковник, 2002), который, включает несколько типов словарей, в том числе – топонимов. Однако рецензируемая нами книга – „... Словарь“ Л. Н. Гуковой и Л. Ф. Фоминой – заметно выделяется на фоне указанных опытов фундаментальностью представлена материала и его описания, что позволяет оценить это произведение как одно из вершинных достижений современной лексикографии. Уникальность „... Словаря“ состоит прежде всего в предмете описания: описывается не просто топонимический инвентарь произведений Пушкина, а *авторская характеристика топонимов*, „связь данного типа онимов с характеризующей их appellативной лексикой и особенности личностного восприятия и художественного отражения этих связей“ [„... Словарь“, 8].

Новизну и новаторство „... Словаря“ составляет стремление авторов представить максимально полную характеристику топонимов, причем не в отдельных произведениях, поэзии или прозе, а в целом в творчестве великого поэта, с помощью целого комплекса языковых средств, использованных преобразователем русского языка: адъективных, причастных, субстантивных оборотов, придаточных определительных предложений, отдельных самостоятельных высказываний, а также перифраз, приложений, эпитетов. Оправданный выход за рамки *теории образного слова* дал возможность авторам рецензируемого словаря убедительно показать, что *художественные определения* могут иметь весьма разнообразные способы выражения, их инвентарь значительно шире, чем обычно принято думать в словарях.

Новизну и ценность „... Словаря“ составляет не только богатство и разнообразие лексикографируемого материала (топонимов пушкинского текста), но и выделение **аспектов характеристизации топонимов**, среди которых основными авторы считают следующие: 1) художественно-определительная характеристизация; 2) пространственно-дифференцирующая характеристизация; 3) историко-дифференцирующая характеристизация; 4) логико-дифференцирующая характеристизация; 5) номинативно-интерпретирующая характеристизация.

Кроме того, авторы тщательно выявляют топонимы, которые в пушкинском наследии являются синкетичными, т.е. имеют характеристики, совмещающие несколько параметров (два и более).

Особо хочется сказать о Введении к „... Словарю”, где дана максимально полная информация о нём, о параметрах описания вокабул, новых методах описания, отличающих этот словарь от словарей данного типа; где не только представлен состав словаря, тщательно прописаны аспекты характеризации – каждый с преимущественными типами структурных характеристик, но и содержатся многочисленные тонкие наблюдения теоретического характера, например, о контекстных условиях реализации значения топонима: „... очень часто топонимы употребляются в художественном тексте в переносном значении.... Это проявляется в выборе характеризующих определений к ним. Например: Справа сиял *снежный* Кавказ (Путешествие в Арзрум, гл. I, VI, 646). И воспою тот славный час, Когда, почуя бой кровавый, На *негодующий* Кавказ Поднялся наш орел двуглавый (Кавказский пленник; IV, 130)”. Сюда же относится различие микро- и макроконтекстов и соответственно – значений топонима в них; внимание к pragматическому потенциалу притяжательных местоимений в произведениях поэта; чёткое указание на лингвистический смысл энциклопедических справок, даваемых не только к топонимам, но и относительно истории тех мест, с которыми связаны топонимы и др.

Вместе с тем нельзя не отметить некоторые спорные теоретические пассажи, связанные с проблемой перифразы, которой уделено в работе большое внимание. Например: „В чем нет разногласий относительно перифразы, так это в представлении об описательном характере именования с её помощью и в понимании её функции. Все сходятся на том, что перифраза служит для создания выразительности и действенности текста” [„... Словарь”, 18], т.е. перифраза – фигура речи. Нет, далеко не все. Ещё А. И. Галич полагал, что „описание ... оттеняет – сторонним образом – ощущительные её действия, разительные явления, занимательные отношения несколькими чертами, и при этом более благородными, ясными и сильными, – не для прикрас речи, всегда смешных и ребяческих,

а для занятия чувств и фантазии живыми картинами” [Галич, СПб, 1830, 50]. Трудно согласиться с тем, что „разработка теории ономастической перифразы только начинается...” [„... Словарь”, там же]. В настоящее время различается несколько направлений исследования феномена перифразы в русском языке – и среди них **ономасиологический**, представленный именами таких исследователей, как А. Б. Новиков (1987), Н. И. Базарская (1988), М. Н. Котеля (1990), Т. И. Бытева (1994) и др.

Трудно согласиться также и с сочувственно приводимой цитатой из работы В. М. Калинкина „Поэтика онима” (1999), который утверждает, что „ономастической перифразой в подлинном смысле можно считать только такой способ номинации (лица, объекта, явления и т.д.), при котором внутри высказывания прямая номинация отсутствует, а заменяющая её номинативная конструкция представляет собой троп или является иносказательной хотя бы минимально” [Цит. по „... Словарю”, 19]. Под такое описание подходит **любая** перифраза, во-первых, потому что отсутствие прямой номинации есть частный случай **использования** перифразы, о чем свидетельствуют многочисленные примеры; во-вторых, потому что „замещающая номинативная конструкция” есть собственно перифразическое сочетание, которое может представлять собой троп (жемчужина у моря и мн. др.), а может и не представлять (*город на Неве* и мн. др.); может быть иносказательной (*заполярная столица* и мн. др.), а может и не быть (*текстильный край, страна кенгуру* и мн. др.). Автор этих строк полностью солидарна с авторами „... Словаря” в том, что „необходимо различать свободное сочетание и перифразу” и что „это не всегда просто”, но отнюдь не разделяет мнение о том, что выражения типа *милый городок* и под. являются перифразами, равно как и *башни Аккермана, адмиралтейская игла* и под. В последнем случае (*адмиралтейская игла*) перед нами не более чем контекстуальная метафора, на что со всей определенностью указывает предикат *светла*. И тем не менеешириота представленного материала, глубина его осмыслиения, тщательность описания искупают некоторые теоретические погрешности в характере квалификации отдельных лексикографируемых единиц,

так же, как и содержательность Введения „... Словаря” искупают недостаточность, на наш взгляд, его структурирования. Авторами „... Словаря” в топонимиконе Пушкина, составляющем словник созданного ими лексикографического труда, выделено 10 топонимических полей: астионимы, административные и природные хоронимы, экклезионимы, оронимы, гидронимы и др. Оригинальна и специфична двойная семантизация в каждой словарной статье – семантизация вокабулы и семантизация её характеризующего определения, проводимая в четком порядке, логично, с выделением семантических рубрик.

Филологические словари общего типа (толковые) в определенной степени являются системными, так как обычно представляют вокабулу в различных парадигматических отношениях и синтагматических связях с другими словами. Внутрисловные парадигматические отношения демонстрируют полисемию и лексические варианты слова. В рецензируемом словаре эти отношения указываются и фиксируются. Но для данного произведения особенно ценные и специфичны межсловные парадигматические отношения, показ которых является одним из наиболее значительных достижений „... Словаря” и которые сами авторы представляют исчерпывающе: „Разнотипные в структурно-грамматическом и функциональном отношении характеристики топонимов в пространстве макроконтекста А. С. Пушкина оказываются в системной и концептуальной взаимосвязи, что находит выражение в гипер-гипонимических, синонимических, антонимических, концептуально-семантических соотношениях. Одним из многих достоинств „... Словаря” является иллюстративный материал. В каждой словарной статье поражает не только высокая информативность энциклопедического материала (прием семантизации вокабулы), но и богато представленные контексты – фрагменты пушкинских произведений и писем, отражение в них „говорящего лица”, великого поэта с его отношением к предмету речи, оценками, эмоциями, его взглядом на ситуацию, историю, жизнь, даже с фактами его собственной судьбы. Невозможно не привести хотя бы один пример словарной статьи.

ЗЕМЛЯ 1. Название третьей от Солнца планеты Солнечной системы. 2. Суша, земная твердь. В первом значении слово является ономом, во-втором — appellativom, но представление о Земле как месте жизни и деятельности людей объединяет указанные значения. В научной картине мира противопоставляется водному и воздушному пространству. В мифологическом и поэтическом сознании противопоставляется Небу и подземному царству. Слепая; верная (употр. в форме сравн. степ.); мрачная; прекрасная (кр.), русская; чужая; брег земной; край земной; мир земной; подлунный мир (здесь: ‘жизнь’); сей мир; ваш (в речи Вергилия. — Л. Г., Л. Ф.) свет; к нам на свет; была б мертвa, как ...пустыня и как алтарь без божества Клянусь: кто жизнию своей ИграI пред сумрачным недугом, Чтоб ободрить угасший взор, Клянусь, тот, будет небу другом, Каков бы ни был приговор Земли слепой (Герой; III, 199-200) здесь: ‘людей, населения Земли’. Я удаляюсь от морей В гостеприимные дубравы; Земля мне кажется верней (Земля и море; II, 24). С небесной высоты, при звуке стройных лир. На землю мрачную нисходит светлый мир (Александру; I, 153).. Увы! Земля прекрасна И жизнь мила (Анджело; IV, 369). Содрогся счастья сын, и, брошенный судьбою, Он землю русскую не взвидел под собою. (Александру; I, 153). Он раб... Усталою. главой К земле чужой припал он снова, Как будто в ней от скорби злой Искал приюта гробового (Кавказский пленник; Черновые рукописи; IV, 508). Вы нас уверили, поэты, Что тени легкою толпой От берегов холодной Леты Следятся на брег земной (Люблю ваш сумрак неизвестный; II, 293). На крыльях вымысла носимый, Ум улетал за край земной (Руслан и Людмила; Эпилог; IV, 100); В раю, за грустным Ахероном, Зевая в рощице густой, творец, любимый Аполлоном, Увидеть вздумал мир земной (Тень Фонвизина; I, 164). Старик доказывал страдальцу молодому, Что смерть и бытие равны одно другому, Что здесь и там одна бессмертная душа И что подлунный мир не стоит ни гроша (Анджело; IV, 365). Но где найду мой идеал? Й кто поймет меня в сем мире? (Одни стихи ему читала; III; 218). Виргилий мне: «Мой сын, сей, казни смысл велик: Одно стяжание имев всегда в предмете, Жир должников своих сосал сей злой старик И их

безжалостно крутил на вашем свете» (И дале мы пошли — и страх обнял меня; III, 233). /.../ с подорожной Герой поплыл в ладье порожной И вот — выходит к нам на свет (Тень Фонвизина; I, 164). Два чувства дивно близки нам, В них обретает сердце пищу: Любовь к родному пепелищу, Любовь к отеческим гробам. Животворящая святыня! Земля была б без них мертвa, Как... пустыня И Как алтарь без божества (Два чувства дивно близки, нам; III, 214).

Авторы „... Словаря” определяют свое произведение как словарь „собственно лингвистический (филологический) с элементами экстралингвальной, энциклопедической информации” [там же, 27]. Со взыскательностью, свойственной истинным исследователям, авторы подчеркивают незавершенность своего детища и намечают пути его совершенствования. Что ж, лингвоэнциклопедические, их часто называют комплексными, словари уже не редкость в русской лексикографии. К ним относятся все лингвострановедческие словари, а также лингвокультурологические и когнитивные, сложились каноны их составления.

Но „... Словарь” Л. Н. Гуковой и Л. Ф. Фоминой, думается, можно оценить как новую веху в развитии авторской лексикографии, он представляет собой первый этап разработки словарей нового поколения, воплощающих *кластерный принцип описания*. Под термином *кластер*, сравнительно недавно вошедшим в систему лингвистических терминов (он входит в обиход и многих других наук), обычно понимают совокупность слов различной частеречной принадлежности, семантически и функционально связанных между собой, которые служат для представления того или иного фрагмента картины мира. Несомненной заслугой авторов „... Словаря” является то, что огромный, не однородный ни в структурно-грамматическом, ни в семантико-тематическом плане материал систематизирован, лексикографически обработан, многоаспектно охарактеризован, объединен в кластер, за которым стоят культурные концепты. Лучезарный мир А. С. Пушкина, знакомый каждому русскому и русскоязычному человеку с раннего детства, засиял благодаря колоссальному труду авторов „... Словаря” новыми, поистине бриллиантовыми гранями. Символично, что такой словарь

появился на „земле полуденной”, осененной длительным (по меркам его жизни) пребыванием русского гения на просторах „волшебного края”. Зрелый, мыслящий читатель не может не понимать, что творчество А. С. Пушкина — это вселенная, которую невозможно „изучить”. Это Божий дар человечеству, заключенный в радости бесконечного светлого познания. И огромной благодарности заслуживают авторы замечательного „... Словаря” Л. Н. Гукова и Л. Н. Фомина, подарившие всем нам новую возможность испытать эту радость.

*Agnieszka Jastrzębska, Sonia Dynarska
(Warszawa, Odessa)*

RECENZJA NA UKRAIŃSKI PODRĘCZNIK DO NAUKI JĘZYKA POLSKIEGO:

**Войцева О. А., Бучацька Т. Г. Польська мова:
підручник для 5 класу загальноосвітніх навчальних
закладів з навчанням українською мовою
(5-й рік навчання). –**

Чернівці : Букрек, 2013. – 224 с. : з іл. (Рекомендовано
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(наказ № 10 від 04.01.2013 р.)

Podręcznik „Język polski” klasa 5. dla szkół ogólnokształcących z ukraińskim językiem wykładowym (5. rok nauki) zalecaný przez Ministerstwo Oświaty i Nauki Ukrainy, którego autorkami są Helena Wojcewska i Tatiana Buczacka, został napisany z uwzględnieniem współczesnego podejścia do nauki języków obcych, a także aktualnych badań kognitywnych i pragmatycznych poziomu specyfiki językowej.

Koncepcja podręcznika skierowana jest na: 1) priorytetowy rozwój linii komunikacyjnej w nauce, w celu ukierunkowania afektywnej (stanu emocjonalnego) i kognitywnej (poznania świata) działalności uczniów; 2) na indywidualizm ucznia; 3) rozwój nawyków i wiedzy korzystania z środków językowych w procesie komunikacji; 4) zastosowanie indywidualnych i zbiorowych form nauki; 5) stopniowe wdrażanie materiału w nauce.

Zgodnie z koncepcją, nauka języka polskiego jest ukierunkowana na rozwój indywidualnych zdolności uczniów, ich wiek, tempo przyswajania materiału. Ćwiczenia skierowane są na następujące formy pracy: indywidualną, w parach i grupie. Stworzenie sytuacji komunikacyjnych, zaproponowanych w podręczniku, sprzyjają zarówno wzajemnej pomocy w grupie, jak i rozwojowi samodzielności każdego ucznia.

Budowa podręcznika zapewnia wprowadzanie pojęć lingwistycznych, informacji i definicji, które powinien znać uczeń poznający język polski. Wiadomości te są podstawą do formowania prawidłowego wiedzenia struktury języka polskiego i pomagają zdobyć wiedzę z zakresu literatury.

Podręcznik posiada 7 rozdziałów:

1) „*Powtórzenie*” (strony 6–24), które pozwala na utrwalenie oraz przypomnienie wiadomości zdobytych w latach poprzednich.

2) „*Fonetika*” (strony 26–42) – w tym rozdziale autorki skupiają się przede wszystkim na ćwiczeniach związanych z poprawną wymową polskich glosek, wyjaśnieniu zasad prawidłowej wymowy samogłosek nosowych czy miękkich oraz poprawnym akcentowaniu polskich wyrazów.

Przedstawione są również definicje związane z głoską, literą oraz upodobnieniami. W ten sposób uczeń zdobywa nie tylko potrzebną wiedzę z zakresu języka, którego się uczy, ale jest w stanie zastosować ją również w ćwiczeniach utrwalających, a także praktycznych.

3) Rozdział „*Leksyka. Frazeologia*” (strony 44–76) składa się z trzech tematów, które poświęcone szeroko rozumianej kulturze ludowej Polski, a także frazeologii, która sprawia uczącym się najwięcej trudności.

Oczywiście wynika to z samej specyfiki frazeologizmów, ale autorki podręcznika w przyjemny, zabawny oraz uporządkowany sposób wprowadzają polskie związki frazeologiczne, podając jednocześnie ich znaczenie i wprowadzając ich typologię.

4) Niewątpliwie wiedza gramatyki języka polskiego jest potrzebna do tego, aby poprawnie posługiwać się językiem, dlatego w podręczniku nie pominięto również *slowotwórstwa* (strony 78–92).

Autorki w ciekawy sposób zapoznają czytelnika z mechanizmem budowy polskich wyrazów. Jest to niezbędna wiedza, ponieważ dzięki niej łatwiej uniknąć błędów językowych, związanych z nieprawidłową budową wyrazu. Wszystkie wprowadzone zagadnienia teoretyczne znajdują swoje zastosowanie w ćwiczeniach, które jeszcze dokładniej przedstawiają specyfikę polskiego slowotwórstwa.

5) Rozdział „*Morfologia*” (strony 94–172) poświęcony jest przede wszystkim częściom mowy, ich deklinacji czy koniugacji. Materiał

został dokładnie przemyślany oraz wprowadzony w taki sposób, aby wzbudzić zainteresowanie ucznia.

Niezwyczajnym staje się uporządkowany sposób wykładania wiedzy przez autorki podręcznika. Zgromadzony przez nie materiał jest podawany szczegółowo, precyzyjnie i bez pośpiechu, tak aby uczeń mógł, w swoim tempie, zrozumieć funkcje części mowy oraz ich odmianę.

6) W rozdziale zatytułowanym „*Składnia*” (strony 174–188) autorki podręcznika przedstawiają części zdania oraz ich funkcje, klasyfikacje wypowiedzi, różnice miedzy mową zależną a niezależną. Również w tym rozdziale zdobyta wiedza zostaje zastosowana w praktyce.

7) Rozdział „*Ortografia*” (strony 190–220) przedstawia nie tylko zasady polskiej pisowni, ale również wprowadza polskie zagadnienia kulturowe. Dzięki temu uczący się ma możliwość ćwiczenia poprawnej pisowni, ale także zrozumienia specyfiki polskich świąt.

Podręcznik wyróżnia się przemyślanym podaniem materiału, wyszukanym smakiem w doborze tekstów (są tu ludowe i autorskie bajki i baśnie, wiersze Adama Mickiewicza, Marii Konopnickiej, Juliana Tuwima, Jana Brzechwy, Czesława Janczarskiego, Jana Twardowskiego, ciekawe opowiadania, dialogi). Teksty znajdujące się w książce powiązane są z polską literaturą, historią i kulturą, na przykład, w temacie 17 „*Sławni Polacy*” przedstawiono następujące postacie: Fryderyka Chopina, Adama Mickiewicza, Jana Pawła II, Marii Skłodowskiej-Curie, a także reżysera filmowego Andrzeja Wajdy. Warto podkreślić, że w podręczniku zwrócono szczególnie uwagę na socjokulturowy aspekt, bez którego nie można poznawać kultury Polski.

W podręczniku „*Język polski*” znajdują się łatwo przyswajane dla uczniów klasy piątej teksty nawiązujące do historii i kultury polskiego narodu, materiały folklorystyczne (wyliczanki, gry dla dzieci, kolędy, frazeologizmy i przysłówka, krzyżówki, rozsypanki wyrazowe, rebusy, zagadki), a także tytuły znanych polskich książek, nazwiska znanych polskich pisarzy i poetów (Jarosława Iwaszkiewicza, Czesława Miłosza, Janusza Korczaka – ten ostatni w ciekawym porównaniu ze znanym ukraińskim pedagogiem Wasylem Suchomlińskim). Ciekawa informacja o specyfice życia Polaków, ich tradycjach, systemie wartości zawar-

ta w podręczniku może zainteresować i pomóc nauczycielowi formować motywację do nauki języka polskiego wśród uczniów.

Podręcznik mieści materiały do powtórki, poszerzenia wiadomości z ortopedycznych i gramatycznych norm języka polskiego. Warto również zauważać, że ćwiczenia z rozwoju mówienia, a także teksty przeznaczone do czytania są ścisłe powiązane z formowaniem nawyków wyraźnego czytania (tematy „*Moja szkoła – droga do wiedzy*”, „*Książka – mój najlepszy przyjaciel*”, „*Kto komu jest bliski?*”, „*Nasze mieszkańców*”, „*Świat moich zainteresowań*” itp.).

Szczególnie charakterystyczny dla recenzowanego podręcznika jest system ideograficznych, a tym samym, zrozumiałych dla ucznia i dających się łatwo zapamiętać znaków umownych, które kierują go na typy zadań: „proszę zapamiętać”, „mów poprawnie”, „praca pisemna”, „praca ustna”, „praca w parach”, „praca w grupie”, „wiem więcej” itp.

Ponadto warto zwrócić również uwagę na szatę graficzną podręcznika. Niewątpliwie zachęca ona do nauki języka polskiego. Dodatkowo należy podkreślić, że wiele zagadnień zostaje przez autorki zobrazowane.

W ten sposób sławny pisarz czy nie żyjący poeta stają się mniej nieznani, a zagadnienia językowe prostsze do wyjaśnienia. Przykładem może stać się chociażby obrazek przedstawiający **homonimy zamek**¹ (w drzwiach) i **zamek**² (błyskawiczny) (strona 83).

Opanowanie języka polskiego w podręczniku dla klasy 5. jest regulowane ogólnodydaktycznymi zasadami (humanizm, jedność nauki, rozwój w wychowaniu, naukowość, systematyczność i ciągłość, uświadomienie, dostępność, następczość, zastosowanie różnych form działalności naukowej, realizacja związków międzyprzedmiotowych) i dydaktyzm językowy (integrowanie nauki o języku z mówieniem, dialog kulturowy, aktywność w mówieniu i myśleniu, sytuacyjność i inne).

Podsumowując, podręcznik do nauki języka polskiego dla ukraińskich piątklasistów jest książką, napisaną przez współczesnych odeskich metodystów, uwzględniającą nowe podejście glottodydaktyczne i na wysokim poziomie. Autorki podręcznika „*Język polski*” klasy 5. Helena Wojcewa i Tatiana Buczacka skupią się nie tylko na przekazaniu wiedzy językowej, ale również na kulturowej czy historycznej. Połą-

czenie tych wszystkich elementów w podręczniku z podaniem wiadomości o kulturze polskiej umożliwia nauczycielom prowadzenie ciekawych lekcji.

Zadania oraz wiedza zawarta w podręczniku świadczą o tym, że do prawidłowego posługiwania się językiem trzeba wykazać się nie tylko wiedzą językową, ale również kulturową. Dzięki temu nauka języka polskiego, z pomocą tego podręcznika, będzie wspaniałą przygodą dla ucznia i dydaktycznym wsparciem dla nauczyciela.

Хроніка славістичних подій

O. M. Пейчева
(Одеса)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ „БОЛГАРСЬКА МОВА, ЛІТЕРАТУРА І КУЛЬТУРА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОСТІ”

В межах ювілейних заходів з нагоди 50-річчя започаткування вивчення болгарської мови і 40-річчя створення спеціальності „Болгарська мова і література” в Інституті філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, що проходили під патронатом Віце-президента Республіки Болгарія Маргарити Попової, кафедра слов'янської філології КНУ підготувала та 1 листопада 2013 р. провела Міжнародну наукову конференцію „Болгарська мова, література і культура в контексті сучасності”.

Учасників і гостей конференції привітав Надзвичайний та Повноважний посол Республіки Болгарія в Україні п. К. Мінчев. Відзначивши велику роль та здобутки кафедри слов'янської філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка у дослідженні болгарської мови і літератури та у якісній підготовці болгаристів, п. К. Мінчев виголосив вітального листа від Віце-президента Республіки Болгарія Маргарити Попової. З вітальними словами виступили також завідувач кафедри слов'янської філології Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка проф. О.Л. Паламарчук та співробітник Інституту болгарської літератури БАН, лектор, доц. М. Іванова-Гіргінова, яка передала вітальний адрес від Інституту болгарської літератури Болгарської академії наук. На урочистому відкритті конференції були присутні і виступили з привітаннями представники громадських організацій – Товариства „Україна-Болгарія” та Товариства болгар в Україні. Відзначалося, що кон-

ференція проводилася в день національного свята Болгарії – Дня будителів, саме цьому була присвячена змістовна та емоційно зворушлива художньо-музична програма, з якою виступили студенти-болгаристи кафедри слов'янської філології КНУ.

На пленарному засіданні у доповіді "Болгаристика в Київському університеті" директор Центру болгарської мови, літератури, історії та культури Інституту філології КНУ к. філол. н., доц. О. Р. Чмир представила огляд основних етапів формування та становлення болгаристики в університеті, внесок окремих вчених-болгаристів, здобутки та перспективи болгаристики в Київському університеті. З дуже цікавою та змістовою доповіддю "Летният семинар по българистика към Софийския университет "Св.Климент Охридски" през XXI век" виступив декан факультету слов'янської філології Софійського університету, директор Літнього семінару з болгаристики П. Карагъозов.

У роботі конференції взяли участь мовознавці, літературознавці та фольклористи провідних інститутів і університетів України та Болгарії. Серед широкого кола питань, що розглядалися у доповідях на засіданнях секцій, відзначимо основні наукові проблеми. Історії становлення болгаристики в Україні були присвячені доповіді проф. В. О. Колесник ("Болгаристи Новоросійського університету") та Н. В. Лобул і О. А. Албул ("Болгаристика у Львівському університеті"). Проблеми функціонування та діалектологічного і соціолінгвістичного дослідження болгарських говірок в Україні розглядалися в доповідях одеських лінгвістів, доц. О. М. Пейчевої та С. І. Георгієвої. Найбільшою за кількістю доповідачів та найрізноманітнішою за проблематикою доповідей виявилась літературознавча секція. Предметом дослідження науковців стали поетика та образна система творів болгарської літератури (Е. Налбантова, Т. Стоянова, Ст. Стоянов, Д. Айдачич), сучасна белетристика (Е. Димитрова), драматургія (М. Іванова-Гіргінова). Традиційно у колі наукових інтересів українських і болгарських учених знаходяться питання фольклористики та етнології, саме цьому були присвячені доповіді О. О. Микитенко, І. С. Огієнко, П. Христова. Наукова конференція в Києві в День будителів стала чудовою нагодою для зустрі

чі, творчого обміну ідеями та доробками, зміцнення співпраці між українськими та болгарськими науковцями.

Кафедра загального та слов'янського мовознавства Одеського національного університету імені І. І. Мечникова долучається до численних привітань на адресу кафедри слов'янської філології КНУ з нагоди 50-річчя започаткування викладання болгарської мови і 40-річчя створення спеціальності "Болгарська мова і література" і щиро бажає колегам подальших творчих успіхів і досягнень на ниві славістики.

НАШІ АВТОРИ

Бітєва Тетяна Ісаківна – доктор філологічних наук, професор кафедри російської мови і загального мовознавства Херсонського державного університету

Войцева Олена Андріївна – доктор філологічних наук, завідувач кафедри загального та слов'янського мовознавства ОНУ імені І. І. Мечникова

Гамулець Дарія Володимирівна – аспірантка Львівського національного університету імені Івана Франка

Георгієва Світлана Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри болгарської філології ОНУ імені І. І. Мечникова

Горбань Вікторія Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови ОНУ імені І. І. Мечникова

Грибкова Марина Миколаївна – бакалавр ОНУ імені І. І. Мечникова

Дем'янова Софія Костянтинівна – аспірантка кафедри історії української літератури ОНУ імені І. І. Мечникова

Динарська Соня – лектор-полоніст кафедри загального та слов'янського мовознавства ОНУ імені І. І. Мечникова

Дмитрієв Сергій Вікторович – старший викладач кафедри загального та слов'янського мовознавства ОНУ імені І. І. Мечникова

Зеленко Лариса Павлівна – доцент кафедри загального та слов'янського мовознавства ОНУ імені І. І. Мечникова

Кажарнович Ярослав – доктор філологічних наук, професор Поморської Академії Інституту полоністики в Слупську (Польща)

Карунік Катерина Дмитрівна – аспірантка кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Касім Галина Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та слов'янського мовознавства ОНУ імені І. І. Мечникова

Кондратенко Наталя Василівна – доктор філологічних наук, завідувач кафедри прикладної лінгвістики ОНУ імені І. І. Мечникова

Космеда Тетяна Анатоліївна – доктор філологічних наук, професор університету імені Адама Міцкевича в Познані (Польща)

Малиновський Артур Тимофійович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури ОНУ імені І. І. Мечникова

Малютіна Наталя Павлівна – доктор філологічних наук, професор кафедри історії української літератури ОНУ імені І. І. Мечникова

Мілановіч Александар – доктор філологічних наук, професор кафедри сербської мови філологічного факультету Белградського університету (Сербія)

Мінкевич Еріка Еразмівна – старший викладач кафедри загального та слов'янського мовознавства ОНУ імені І. І. Мечникова

Морева Тамара Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури ОНУ імені І. І. Мечникова

Мусій Валентина Борисівна – доктор філологічних наук, професор кафедри світової літератури ОНУ імені І. І. Мечникова

Пейчева Ольга Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та слов'янського мовознавства ОНУ імені І. І. Мечникова

Петров Олександр Володимирович – доктор філологічних наук, професор кафедри російського, слов'янського і загального мовознавства Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

Петрова Луїза Олександрівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри російської мови ОНУ імені І. І. Мечникова

Раковська Ніна Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри світової літератури ОНУ імені І. І. Мечникова

Романченко Алла Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ОНУ імені І. І. Мечникова

Самайчук Світлана Сергіївна – аспірантка кафедри української мови ОНУ імені І. І. Мечникова

Скляренко Ольга Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов гуманітарних факультетів ОНУ імені І. І. Мечникова

Совтис Наталія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іndoєвропейських мов Національного університету „Острозька академія”

Фокіна Світлана Олександровна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури ОНУ імені І. І. Мечникова

Хрустик Надія Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ОНУ імені І. І. Мечникова

Черниш Тетяна Олександровна – доктор філологічних наук, професор кафедри полоністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ястшембська Агнешка – аспірантка факультету полоністики Центру польської мови і польської культури для іноземців „Polonicum” Варшавського університету (Польща)

Наукове видання

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЗБІРНИК

Випуск XVII Частина 3

Українською, російською, болгарською,
польською, сербською мовами

Коректор *M. Бацай*
Комп'ютерна верстка *I. Стусика*

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 21,1. Обл. вид. арк. 23,2. Наклад 300 прим. Зам. № 893.

Виготовлювач і видавець

ви д а в н и ч и й д і м
p u b l i s h i n g h o u s e

Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи ЧЦ №1 від 10.07.2000 р.

телефон
[0372] 552 943

адреса
58000, м. Чернівці,
вул. Радищева, 10

e-mail

info@bukrek.net

web-сайт

www.bukrek.net

НАУКОВА БIBLIOTEKA ОНУ імені І. І. МЕЧНИКОВА